

Інститут історії України НАН України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

У ВИРІ ВІЙНИ.
СТАНОВИЩЕ НЕПОВНОЛІТНІХ
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В 1941 – 1945 рр.

Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ»

Черкаси 2005

ББК
УДК
Г

Г.М. Голиш. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України у 1941 – 1945 рр. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005.

ISBN

Подано в авторській редакції

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 3 від 14.12.2004 р.) та відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (протокол № 2 від 17.02.2005 р.)

Рецензенти: доктор історичних наук, професор О.Є. Лисенко;
доктор історичних наук, професор А.Г. Морозов;
кандидат історичних наук, професор О.Г. Перехрест;

У монографії на широкому колі джерел аналізується становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни. Охарактеризовано основні вектори політики радянської держави та заходи нацистської окупаційної адміністрації щодо неповнолітніх українців. Досліджено мотиви та форми участі юних громадян в антинацистському русі опору та радянських патріотичних рухах, показано їх внесок у перемогу над ворогом. З'ясовано соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для найуразливішої категорії українського соціуму.

Адресовано науковцям, викладачам, студентам, учасникам війни та всім зацікавленим воєнною історією.

ББК

© Г. Голиш, 2005

© Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ», 2005

ISBN

ПЕРЕДМОВА

Одного стародавнього мудреця запитали: „Як пізнати світ? ” „Пізнайте дітей! ” – відповів той.

В історії Другої світової війни залишається чимало непізнаних сторінок. У радянські часи суспільствознавчі дисципліни виконували саме ідеологічну функцію як найголовнішу. Інтереси політики диктували відповідний рейтинг тем, й пріоритетними вважалися ті з них, які звеличували роль компартії і переваги соціалістичного ладу, розкривали героїчні епізоди боротьби воїнів Червоної армії, партизанів та підпільників проти нацизму і фашизму. На периферії дослідницького інтересу (а ним уміло маніпулювали ідеологічні партійні структури) залишився цілий комплекс складних проблем, які не вкладалися в „прокрустове ложе” більшовицької концепції війни, або могли б деформувати її.

Та якщо військовий полон, колаборація, самостійницький рух та інші теми замовчувалися, або подавалися у препарованому на догоду вищому керівництву країни вигляді, то низка на перший погляд ідеологічно «безперечних» тематичних блоків все ж випадала зі сфери фундаментальних досліджень. Причин можна назвати кілька, але визначальним було те, що партійно-радянський комплекс нарцисизму заважав владі поглянути на себе в дзеркало історії.

З поля зору науковців випали цілі соціальні групи, так звані „малі соціуми”, тимчасові спільноти, які виникали з початком і внаслідок війни. За жорсткою марксистсько-ленінською тріадою „робітничий клас – колгоспне селянство – трудова інтелігенція” зникли жінки, діти, пенсіонери, інваліди, повсякденні інтереси й турботи людей, їх зв'язки між собою, стосунки з державними інституціями. Та серед усіх категорій населення України на особливу увагу істориків заслуговують діти – найменш захищена і найвразливіша частина суспільства. Неповнолітні громадяни – це не лише найбільш перспективні носії генофонду нації, це стрижень, довкола якого має доцентрово функціонувати будь-яке цивілізоване суспільство, адже на них фокусується ірраціональний сенс життя найменшої його ланки – родини.

Так, про дітей та підлітків воєнного часу писали. Але це були глорифіковані й напівміфологізовані викладки про піонерів-героїв та синів полків. Доля пересічних юних громадян склалася надто драматично, а ставлення до них з боку держави було доволі байдужим, щоб писати про це в солідних фоліантах.

Уже незабаром мине 15 років, як ми позбавилися пут тоталітаризму, орієнтуємося на загальнолюдські цінності, відносимо себе до найбільш освічених і вихованих народів світової спільноти. Але й досі наймолодші українці та їх проблеми ще не стали епіцентром суспільного життя, соціально-економічних зусиль, культурно-освітньої політики.

Все сказане дає підстави стверджувати, що вибір Г.М. Голишем теми монографічного дослідження, яке є доповненою і проілюстрованою версією захищеної автором дисертації, можна вважати актом наукової мужності і громадянської порядності. І він не був випадковим. Багаторічний директор однієї з кращих загальноосвітніх шкіл в Україні (у с. Чапаєвка Золотоніського району на Черкащині), він на кілька десятиліть присвятив себе делікатній і тонкій професії – вчити дітей Життю. Створений ним шкільний історико-краєзнавчий музей, що має статус народного, і донині залишається візитною карткою цього навчального закладу.

А ще Григорій Михайлович – відомий в Україні краєзнавець, фахівець з нумізматики, автор сотень публікацій та двох книг. Нагромаджений ним життєвий та науковий досвід уможливив створення цього солідного видання, яке присвячене наймолодшим представникам воєнного покоління і виносить на суд читача у рік 60-річчя великої Перемоги. Варто підкреслити, що дана монографія є по суті першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням з проблеми становища неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни.

Говорити про цю книгу марно – її потрібно читати. І кожен там знайде щось своє: героїку боїв і трудову звитягу юних, трагедію втрат і каліцтва, біль зраненої душі, словом, все те, з чого зіткані страшні будні воєнної доби, які за кілька місяців, а то й днів перетворювали

неповнолітніх у дорослих. Не за віком, а за сплаченою ціною за право жити, за тим, що довелося пройти і пережити.

Ця книга – для дорослих і для дітей, які стануть дорослими. Ця – книга поклик до нашого сумління і нашої пам'яті. Щоб не забути і знати. Щоб ніколи більше в нашій історії не повторилася страшна трагедія знівченого дитинства.

О.Є. Лисенко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України,
періоду Другої світової війни Інституту
історії України НАН України.

ВСТУП

У надзвичайно бурхливій історії українського народу XX століття рельєфно виділяється одна із рубіжних її подій – німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. Як один з страшних виявів історичних катаклізмів, війна втягла у свою немилосердну орбіту представників найрізноманітніших соціальних верств і вікових груп українського населення, породивши історично унікальний суспільний феномен, названий дослідниками „воєнним поколінням”. Повною мірою збагнути специфічні риси цього особливого феномену неможливо без звернення до аналізу становища наймолодшої частини покоління воєнних років – неповнолітніх громадян. Дитячий вимір подій минулої війни відзначається специфічними характеристиками й неповторною палітрою.

Потреба у вивченні даної проблеми ґносеологічно і концептуально виправдана. Обґрунтовуючи цю тезу, варто нагадати аксіоматичне положення про те, що неповнолітні громадяни є невід’ємною складовою частиною українського соціуму, закономірними претендентами на своє місце у вітчизняній історії, а відтак і її важливим суб’єктом. Зрозуміло, переживаючи суспільні метаморфози та великі випробування разом з дорослими, юні громадяни в силу свого віку та специфічного соціального статусу займають особливу, багато в чому підпорядковану нішу історичного процесу. Проте й заперечувати їхній суттєвий вплив на перебіг суспільних подій немає жодних підстав. Виходячи з цього, суспільні групи та верстви населення мають вивчатися не лише на макрорівні, але й розглядатися як окремі самодостатні мікросистеми з виокремленням категорії наймолодших учасників історичної драми. Адже події німецько-радянської війни, що увібрали в себе як глибоко трагічне, так і гідне подиву героїчне, містять численні приклади життєдіяльності неповнолітніх громадян воєнної пори, обходити які було б несправедливо і нелогічно.

Дане положення аргументується й утвердженням у сучасній історичній науці традиції антропоцентричних підходів і принципів гуманізму, які започатковані ще на ранніх етапах розвитку історіографії. Контекст людського виміру історії передбачає звернення до показу долі простої, в тому числі й маленької людини на трагічних відтинках історії. Це дозволить більш об’єктивно і предметно реконструювати драматичні події минулої війни та їх вплив на життя різних вікових категорій цивільного населення. При цьому слід врахувати ту обставину, що війна особливо відчутно позначилася на становищі юних громадян.

Неадаптованість неповнолітніх громадян до особливих обставин жорстокої воєнної пори, несформованість їхньої екзистенційно-психологічної сфери та відсутність життєвого досвіду цілком логічно визначили найтрагічніше місце цієї найбільш вразливої частини українського соціуму серед небачених ще в історії народних страждань.

Сутність наукової проблеми, яка досліджується у монографії, полягає в аналізі різних сторін життя неповнолітніх громадян в екстремальних умовах воєнного часу. Вивчення даного питання неможливе без врахування всіх детермінованих війною чинників, які лежали в основі становища неповнолітнього населення у роки війни: економічних, соціальних, воєнно-політичних, побутових, ідеологічних, морально-психологічних тощо. Адже всі вони й стали складниками тієї багатогранної та суперечливої дійсності, яка визначала життя та долі наймолодших представників воєнного покоління.

Актуальність дослідження визначається неперехідним значенням розробки проблематики історії німецько-радянської війни, потребою переосмислення її подій на нових методологічних засадах, з’ясування місця і ролі всіх без винятку учасників подій, включаючи й наймолодших громадян. Історична наука радянської доби, яка зазнала негативних впливів тоталітарної ідеології, методологічного догматизму та некомпетентного втручання, не змогла достатньо об’єктивно й повно висвітлити вузлові проблеми історії українського народу в роки війни. Особливо постраждав гуманітарний контекст історичних досліджень, що й спричинило майже повне ігнорування дослідниками дитячого сегменту воєнної проблематики. Хоча окремі сюжети життя дітей та підлітків воєнної доби і впліталися в канву деяких досліджень, однак вони не були самодостатніми і носили лише характер доповнення.

З огляду на цю суттєву прогалину у вітчизняній історичній науці очевидною є нагальна потреба об'єктивного вивчення проблеми становища неповнолітнього населення воєнного періоду на комплексному й системному рівні. Така можливість нині з'являється у зв'язку з відмовою від методологічних стереотипів, розширенням проблематики досліджень, кращими умовами формування джерельної бази, новими можливостями кооперації творчої праці дослідників та обміну інформацією тощо.

Про значну наукову актуальність та перспективність визначеної в даному дослідженні проблеми переконливо свідчить і той факт, що вона вже дістала визнання як самодостатня навіть на міжнародному рівні. Зокрема, у наукову програму XX міжнародного конгресу історичних наук, що відбудеться 2005 року в **м. Сідней** (Австралія), як одну із спеціальних включено тему „Діти і війна”.

Актуальність даного дослідження визначається й тим, що матриця історичних традицій проектується й на сучасне суспільство. Окремі суспільні феномени мають значну тяглість у часі, а відтак і неабияку здатність збуджувати сьогоденні суспільні процеси з відстані багатьох десятиріч. У цьому плані особливе місце належить історії минулої війни, звернення до якої дозволяє черпати історичний досвід та враховувати уроки драматичного минулого, що вкрай необхідно в сучасних умовах надзвичайно суперечливого і динамічного процесу державотворення України, пов'язаного в тому числі з ускладненням становища юних громадян, необхідністю вироблення ефективної та виваженої політики щодо охорони дитинства, а також максимального врахування інтересів постраждалих у роки війни різних категорій населення. Про значний суспільно-політичний інтерес до означеної проблеми свідчить, зокрема, прийняття у листопаді 2004 р. Закону України „Про соціальний захист дітей війни”.

Попри очевидну полярність сучасної та воєнної епох, їх порівняння дозволяє знайти певні аналогії, матеріал для яких містить і проблема, що досліджується у монографії. Звернення до драматичних сторінок минулого є ключем до розуміння багатьох процесів і явищ сьогоденного соціального життя і, зрештою, сприяє пошуку шляхів його вдосконалення.

Дослідження даної проблеми особливо актуалізується у зв'язку з очевидною втратою молодого українською державою важливих ціннісних орієнтирів громадянського виховання підростаючого покоління. Тому вивчення трагічних і поряд з цим героїчних сюжетів життя дітей та підлітків воєнної доби дозволяє нагромадити справді безцінний матеріал для формування у неповнолітніх громадян сучасної України, з одного боку, пацифістських спрямувань, а з іншого – почуття патріотизму та громадянської відповідальності за долю своєї Батьківщини і відвернення нових трагедій.

Монографічна робота є складовою частиною комплексних науково-дослідницьких тем „Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 40-х років”, „Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни (1943 – 1945 рр.)”, які розробляються відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Пропоноване дослідження корелюється також з комплексною темою „Актуальні питання історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн”, що вивчається на кафедрі всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Об'єктом дослідження є вплив подій війни на умови життя наймолодшої частини українського соціуму.

Предмет дослідження – становище неповнолітніх громадян на різних етапах німецько-радянської війни, зміст та реалізація політики радянської влади та нацистської окупаційної адміністрації щодо цієї категорії цивільного населення, наслідки воєнного часу для юних українців.

Верхній віковий поріг досліджуваного у праці неповнолітнього населення обмежується 15 роками на час події (від 1927 до 1945 років народження). Виходячи з положень сучасної науки, автор виокремлює категорії дітей (з часу народження до 11 років) та підлітків (від 12 до 15 років).

Хронологічні рамки монографічного дослідження охоплюють період 1941 – 1945 рр. Це зумовлюється тим, що події, які досліджуються в даній праці, повністю співпадають у часі з

добою німецько-радянської війни від її початку (22 червня 1941 р.) до завершення (9 травня 1945 р.).

Опрацьовані автором джерельна база та історіографія стосуються територіальних меж Наддніпрянської та Східної України (Ворошиловградської (Луганської), Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської (Донецької), Сумської, Харківської та Чернігівської областей). Вибір автором саме таких географічних меж дослідження зумовлений насамперед відносною синхронністю перебігу подій воєнної доби у даному регіоні.

Враховуючи науково-теоретичну, політичну і практичну значущість теми, повну відсутність спеціальних наукових праць з даної проблематики, виходячи з об'єкту і предмету дослідження, визначено мету та дослідницькі завдання монографії.

Мета дослідження – на основі виявлених джерел комплексно проаналізувати становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни та політику владних структур щодо них.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- переосмислити традиційні підходи в історіографії щодо ролі і місця неповнолітніх громадян у перебігу подій війни;
- провести комплексний аналіз умов життя неповнолітніх громадян воєнної доби на макро- і мікрорівнях;
- дослідити чинники, які визначали становище неповнолітніх громадян воєнної пори;
- охарактеризувати основні вектори політики радянської влади й нацистської окупаційної адміністрації щодо неповнолітніх громадян;
- проаналізувати основні форми участі юних громадян у патріотичних рухах та антинацистській боротьбі, розкрити їх роль у перемозі над ворогом;
- з'ясувати соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для дітей та підлітків.

Ставлячи ці дослідницькі завдання, автор не претендує на вичерпний аналіз усіх питань становища неповнолітніх громадян з огляду на багатогранність і об'ємність даної теми та обмежений обсяг монографії.

Автор висловлює глибоку вдячність за кваліфіковану допомогу у написанні даного монографічного дослідження доктору історичних наук, професору, завідувачу відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України **О.Є. Лисенку**, кандидатам історичних наук, старшим науковим співробітникам цього відділу **О.В. Буцько**, **Т.В. Вронській**, **Т.В. Першиній**, а також кандидату історичних наук, професору, декану історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького **О.Г. Перехресту** та доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри новітньої історії України цього університету **А.Г. Морозову**.

Добору фактичного матеріалу до даної праці всебічно сприяли співробітники Центрального архіву вищих органів влади та управління, Центрального архіву громадських об'єднань України, Державних обласних архівів Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Харківської, Черкаської областей, Національної бібліотеки імені В. Вернадського та наукової бібліотеки Черкаського національного університету.

ПЕРЕДМОВА

Одного стародавнього мудреця запитали: „Як пізнати світ? ” „Пізнайте дітей! ” – відповів той.

В історії Другої світової війни залишається чимало непізнаних сторінок. У радянські часи суспільствознавчі дисципліни виконували саме ідеологічну функцію як найголовнішу. Інтереси політики диктували відповідний рейтинг тем, й пріоритетними вважалися ті з них, які звеличували роль компартії і переваги соціалістичного ладу, розкривали героїчні епізоди боротьби воїнів Червоної армії, партизанів та підпільників проти нацизму і фашизму. На периферії дослідницького інтересу (а ним уміло маніпулювали ідеологічні партійні структури) залишився цілий комплекс складних проблем, які не вкладалися в „прокрустове ложе” більшовицької концепції війни, або могли б деформувати її.

Та якщо військовий полон, колаборація, самостійницький рух та інші теми замовчувалися, або подавалися у препарованому на догоду вищому керівництву країни вигляді, то низка на перший погляд ідеологічно «безперечних» тематичних блоків все ж випадала зі сфери фундаментальних досліджень. Причин можна назвати кілька, але визначальним було те, що партійно-радянський комплекс нарцисизму заважав владі поглянути на себе в дзеркало історії.

З поля зору науковців випали цілі соціальні групи, так звані „малі соціуми”, тимчасові спільноти, які виникали з початком і внаслідок війни. За жорсткою марксистсько-ленінською тріадою „робітничий клас – колгоспне селянство – трудова інтелігенція” зникли жінки, діти, пенсіонери, інваліди, повсякденні інтереси й турботи людей, їх зв'язки між собою, стосунки з державними інституціями. Та серед усіх категорій населення України на особливу увагу істориків заслуговують діти – найменш захищена і найвразливіша частина суспільства. Неповнолітні громадяни – це не лише найбільш перспективні носії генофонду нації, це стрижень, довкола якого має доцентрово функціонувати будь-яке цивілізоване суспільство, адже на них фокусується ірраціональний сенс життя найменшої його ланки – родини.

Так, про дітей та підлітків воєнного часу писали. Але це були глорифіковані й напівміфологізовані викладки про піонерів-героїв та синів полків. Доля пересічних юних громадян склалася надто драматично, а ставлення до них з боку держави було доволі байдужим, щоб писати про це в солідних фоліантах.

Уже незабаром мине 15 років, як ми позбавилися пут тоталітаризму, орієнтуємося на загальнолюдські цінності, відносимо себе до найбільш освічених і вихованих народів світової спільноти. Але й досі наймолодші українці та їх проблеми ще не стали епіцентром суспільного життя, соціально-економічних зусиль, культурно-освітньої політики.

Все сказане дає підстави стверджувати, що вибір Г.М. Голишем теми монографічного дослідження, яке є доповненою і проілюстрованою версією захищеної автором дисертації, можна вважати актом наукової мужності і громадянської порядності. І він не був випадковим. Багаторічний директор однієї з кращих загальноосвітніх шкіл в Україні (у с. Чапаєвка Золотоніського району на Черкащині), він на кілька десятиліть присвятив себе делікатній і тонкій професії – вчити дітей Життю. Створений ним шкільний історико-краєзнавчий музей, що має статус народного, і донині залишається візитною карткою цього навчального закладу.

А ще Григорій Михайлович – відомий в Україні краєзнавець, фахівець з нумізматики, автор сотень публікацій та двох книг. Нагромаджений ним життєвий та науковий досвід уможливив створення цього солідного видання, яке присвячене наймолодшим представникам воєнного покоління і виноситься на суд читача у рік 60-річчя великої Перемоги. Варто підкреслити, що дана монографія є по суті першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням з проблеми становища неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни.

Говорити про цю книгу марно – її потрібно читати. І кожен там знайде щось своє: героїку боїв і трудову звитягу юних, трагедію втрат і каліцтва, біль зраненої душі, словом, все те, з чого зіткані страшні будні воєнної доби, які за кілька місяців, а то й днів перетворювали неповнолітніх у дорослих. Не за віком, а за сплаченою ціною за право жити, за тим, що довелося пройти і пережити.

Ця книга – для дорослих і для дітей, які стануть дорослими. Ця – книга поклик до нашого сумління і нашої пам'яті. Щоб не забути і знати. Щоб ніколи більше в нашій історії не повторилася страшна трагедія знівченого дитинства.

О.Є. Лисенко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України,
періоду Другої світової війни Інституту
історії України НАН України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

1.2. Джерельна база

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Історія минулої війни як часу великої народної трагедії і небаченої досі звитяги найширших суспільних кіл України уже впродовж більше шести десятиліть залишається в центрі найпильнішої уваги дослідників різних поколінь. Хоча становище неповнолітніх громадян у воєнні роки і не стало предметом окремих досліджень, проте в контексті аналізу життя цивільного населення України в 1941 – 1945 рр. науковці тією чи іншою мірою торкалися деяких аспектів даної проблеми. Тому спроба поданого нижче історіографічного аналізу зачіпатиме по можливості широкий і різноплановий масив наукової та, частково, й науково-публіцистичної літератури, в якій бодай фрагментарно відображено життя юних громадян в умовах війни. Це дозволить автору на основі критичного аналізу публікацій різних років ще раз обґрунтувати необхідність дослідження теми, її перспективність і більш предметно визначити те коло питань, яке потребує наукового опрацювання.

Наукові дослідження з проблеми становища цивільного населення, в тому числі й неповнолітніх громадян, в період війни умовно можна поділити на два великих періоди: радянський (від початку 1940-х рр. до 1991 р.) і пострадянський (від 1991 р. до сьогодення). Радянський період історіографії проблеми, яка досліджується, на нашу думку, включає в себе три взаємопов'язані етапи: 1) від поч. 1940-х до середини 1950-х рр.; 2) від середини 1950-х рр. до 1985 р.; 3) від 1985 р. до 1991 р.

Перший етап включає в себе наукову літературу воєнних років та першого повоєнного десятиріччя. Це був час становлення історіографії німецько-радянської війни, початковий етап концентрації та впорядкування джерел, появи перших досліджень з даної проблематики.

Уже з 1942 р. з'явилася низка праць, присвячена тяжкому становищу цивільного населення, включаючи і його наймолодшу частину, на окупованій території України, розгортанню антинацистського руху Опору тощо. Одним з перших заявив про себе в науковій розробці воєнної тематики дослідник **К.К. Дубина**, який, спираючись переважно на свідчення очевидців та окремі документи, навів переконливі факти про злочини нацистів в окупованому Києві¹. До цієї проблематики уже у воєнні роки звернулись також **О.М. Глухий**², **К.І. Гуров**³, **Л.М. Новиченко**⁴ та інші дослідники. Після визволення України з'явилися публікації, присвячені подвигу юних підпільників **м. Краснодона**, зокрема, дослідження „Молодая гвардия Украины”⁵.

Це були невеликі за обсягом дослідження, які не завжди відповідали стандартам наукової літератури, мали недостатню джерельну базу і риторичний стиль викладу. Тогочасні праці часом носили здебільшого публіцистичний характер, а їх автори інколи подавали перебільшені, або й недостовірні факти, неадекватні оцінки. Ускладнював роботу дослідників і незавершений характер висвітлюваних подій, обмежене коло джерел. Проте немає ніяких підстав заперечувати наукову цінність цих первістків воєнної історіографії, адже завдяки їх синхронності досліджуванним подіям, вони забезпечували оперативне акумулювання і відповідне опрацювання важливої інформації.

У творення літопису війни вже на початковому його етапі певний внесок зробили й українські журналісти та письменники. Численні нариси, кореспонденції, вміщені на сторінках центральної та місцевої періодики, подають переважно достовірну, хоча й заідеологізовану, картину подій війни, а окремі з них містять спробу первинного аналізу і узагальнень. Безпосередньо становищу юних громадян у воєнні роки присвячено чимало публікацій у комсомольській та піонерській пресі. Зрозуміло, медіа-публіцистика з огляду на її специфічні функції, особливості жанрів та вражаючу ідеологічну заангажованість не могла претендувати на всебічне й об'єктивне висвітлення історії війни. Однак було б нелогічним заперечувати важливу роль публіцистики у нагромадженні фактологічної бази проблеми, що досліджується.

Загалом у виданих безпосередньо в роки війни 50 книгах, брошурах, збірниках статей і півтора тисячах наукових, науково-популярних статей, нотаток та нарисів⁶ дитяча проблематика історії війни не вивчалася хіба що на дотичному рівні.

У перше повоєнне десятиріччя (1945 – 1955 рр.) спостерігається значна активізація досліджень з історії війни, але їх людський вимір, особливо дитячий, як і досі, здебільшого залишався поза увагою науковців. Втім, окремі реверанси в бік означеної проблематики спостерігалися і в даний період. Так, у дисертаційному дослідженні **Т.І. Халепо** аналізуються терористичні дії окупантів проти цивільного населення та, зокрема, подані незначні за обсягом сюжети масового дітовбивства⁷. Окремі факти сприяння з боку неповнолітніх громадян діям винищувальних батальйонів в період оборонних боїв Червоної армії 1941 – 1942 рр. знаходимо на сторінках дисертаційної роботи **П.М. Балкового**⁸. Невеликі за обсягом, але значною мірою міфологізовані сюжети про участь дітей та підлітків у антинацистській боротьбі містить і відповідне видання ЦК ВЛКСМ⁹.

Спробу проаналізувати освітню політику окупантів щодо неповнолітніх українців та тяжкі наслідки війни для мережі дитячих установ України через призму тогочасних ідеологічних орієнтирів зробив відомий вчений **С.Х. Чавдаров**¹⁰. Проте це було історико-педагогічне, а не суто історичне дослідження, тому воно не містило достатньо ґрунтовного аналізу та концептуальних узагальнень з проблеми становища юних громадян воєнної доби.

Чи не вперше в українській науці до висвітлення питання героїзму українських школярів у роки війни звернувся **Ф.І. Лисенко**¹¹. Щоправда, в цій праці більше публіцистики, ніж наукового дослідження. До того ж, автор не виходить з русла вже тоді започаткованої традиції міфологізації фактів та відсторонення від трагічних сюжетів життя юних громадян в умовах війни.

Вкрай тяжкі медико-санітарні наслідки війни широко і на високому науковому рівні обговорювалися на 1-й (22 – 24 квітня 1946 р.) і 2-й (17 – 19 грудня 1947 р.) всесоюзних наукових конференціях. На цих наукових форумах було проаналізовано й медичні аспекти впливу війни на стан здоров'я та фізичний розвиток юних громадян України. З глибокими і багатоплановими повідомленнями щодо означених питань виступали відомі вчені **Ф.І. Зборовська**¹², **В.А. Резанов**¹³, **Е.С. Медведовський**¹⁴, **О.О. Рікман**¹⁵. Окремі демографічні процеси в період війни, зокрема, зниження народжуваності як один з її наслідків, у соціальному та медичному ракурсі проаналізували вчені **Б.М. Шкляр**¹⁶ і **С.С. Каган**¹⁷. При всій фактографічній цінності названих досліджень, вони однак характеризували питання становища неповнолітніх громадян на утилітарному рівні, недостатньо повно висвітлювали весь спектр чинників трагедії воєнної доби.

Підсумовуючи стислий огляд даного історіографічного етапу, слід зазначити, що проблема життя і побуту юних громадян у роки війни практично не вивчалася. Лише у деяких дослідженнях простежується переважно дотичне звернення до окремих аспектів цього питання. При цьому тогочасні публікації несли на собі вади радянської історіографії, спільним коренем яких був жорстокий партійно-ідеологічний прес та методологічна безальтернативність.

Досить динамічним і плідним у вивченні питань історії німецько-радянської війни та одночасно суперечливим був наступний період, який увібрав у себе як хрущовську „відлигу” і перегляд сталінських концепцій війни, так і брежнєвський неосталінізм із реанімацією старих догм та стереотипів. У цей 30-річний період за підрахунками **В.В. Стецкевича**, вийшло майже 70 % наукової продукції з воєнної тематики, яка взагалі була видана впродовж 1941 – 1985 рр.¹⁸

Насамперед заслуговують на увагу фундаментальні видання, які побачили світ у 60-80-х рр. Це, зокрема, тритомник „Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза”¹⁹, спеціальний том восьмитомника „Історія Української РСР”²⁰, відповідні розділи книги „Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України”²¹. На сторінках цих видань зустрічаються окремі факти про становище наймолодшої категорії воєнного покоління, але, на жаль, тут немає жодного спеціального і завершеного сюжету з цієї проблематики.

*Праці П.М. Балкового та Т.І. Халепо мають депонований характер і зберігаються у фондах ЦДАВО України.

Лише фрагментарну інформацію з даної теми подають окремі матеріали унікального краєзнавчого видання з історії міст і сіл України²². Вона стосується окремих аспектів життя неповнолітніх громадян за окупації та містить часом міфілогізовані факти їхньої участі у боротьбі з нацистами.

В Україні на той час сформувалась досить стабільна і велика група дослідників історії Другої світової війни, які розширили вектори наукового пошуку, включивши в нього і вивчення окремих питань життя маленької людини воєнної доби. Низка праць розкривала потворний феномен нацистської окупації, нелюдська сутність якого особливо рельєфно проявлялася у ставленні окупантів до наймолодших українців. Досить ґрунтовно і багатопланово досліджував цю проблему відомий український історик **М.В. Коваль**²³. **Т.В. Першина** всебічно вивчала конкретні вияви політики нацистського геноциду в Україні, звернувшись і до показу трагедії малолітніх жертв терористичних акцій²⁴. Проте в цих працях не повною мірою розкрито всі чинники та вияви трагедії неповнолітніх в умовах окупації, оскільки це не було предметом їх досліджень, а доступ до багатьох архівних документів залишався закритим.

Наповнюючи змістом ідеологічні кліше „армія і народ – єдині”, „єдність фронту і тилу”, „всенародний характер боротьби з окупантами”, „комсомол – бойовий резерв і помічник Комуністичної партії”, ряд дослідників широко вивчають розгортання патріотичних рухів та руху Опору, відводячи у своїх наукових пошуках певне, хоча й дуже скромне, місце представникам підростаючого покоління. Так, **П.М. Балковий** наводить окремі приклади допомоги неповнолітніх формуванням народного ополчення²⁵. **О.Р. Синіцин** подає факти їхньої участі в допомозі цивільного населення фронту²⁶. Дослідники **М.О. Буцько**, **М.І. Лавринович**²⁷ і **П.І. Мельник**²⁸ у історико-партійному плані аналізують участь комсомольців і піонерів у відродженні села. У 70-х роках опублікував низку праць з питань місця комсомольців у розгортанні патріотичних рухів на початковому етапі війни **О.Г. Перехрест**²⁹. У контексті обраних предметів дослідження їх автор звернувся й до окремих фактів життя підлітків тієї доби, розглядаючи однак цей матеріал як додатковий та ілюстративний.

Глибиною аналізу та широтою охоплення проблем становища і життєдіяльності різноманітних верств цивільного населення періоду війни відзначається монографія **М.В. Ковалю** з питань суспільно-політичного життя. Вчений висвітлює і окремі сюжети про залучення неповнолітніх громадян до патріотичних рухів через юнацькі комуністичні структури³⁰. Вияви громадянської активності представників підростаючого покоління на початковому етапі відбудовного періоду досить ґрунтовно аналізує **Т.В. Вронська**³¹.

В окремих дослідженнях простежується звернення до фактів участі неповнолітніх у різноманітних формах руху Опору. До таких слід насамперед віднести монографії **П.Т. Тронька**³², **В.Д. Яценка**³³, **М.В. Ковалю**³⁴, **В.І. Кучера**³⁵ та ін. Певна інформація про участь неповнолітніх в антинацистській боротьбі, їх становище і місце в партизанських формуваннях та підпільних осередках подана на сторінках фундаментального видання про народну війну в тилу ворога за редакцією **В.М. Нем'ятого та Ю.Б. Бабака**³⁶. Окремі дотичні сюжети такого плану містяться у монографії **М.В. Трущенко**, присвяченій подвигам комсомольців у роки війни³⁷. До фактів сприяння діям радянських військ з боку неповнолітніх в ході Корсунь-Шевченківської битви звертається у своїй праці **В.С. Сергієнко**³⁸.

Окремо слід сказати про об'ємний збірник „Дети-герои”, який загалом витримав чотири видання і певний час був важливою складовою частиною методичної бази військово-патріотичного виховання підростаючого покоління. По суті це перше спеціальне видання, яке було присвячене юним учасникам руху Опору³⁹. Позитивними його рисами є солідна фактографічна база, охоплення значного кола юних персоналій та воєнних подій, належна ілюстративність, добротна літературна форма. Поряд з цим, оскільки дане видання мало слугувати комуністичному вихованню дітей, його матеріали добиралися відповідним чином, залишаючи осторонь ідеологічно „невиграшні” сюжети. Власне, за формою подачі і композицією та з огляду на неналежне оформлення наукового апарату це видання слід віднести до публіцистики. Як і у всій тогочасній науковій та публіцистичній літературі, тут

переважає мажорна тональність, приглушується трагічність тієї доби, піднімається на щит ідея багатоступеневого „керманіцтва” комуністичної партії у справі мобілізації підростаючого покоління на боротьбу з ворогом, міфологізуються окремі події. У такому ж плані поданий і матеріал брошури **Ю.Ф. Борша** та **А.О. Яковенка**, присвяченій подвигам юних киян в роки війни⁴⁰.

На досить ґрунтовній джерельній базі простежує нелегкі воєнні долі юних комбатантів – вихованців підрозділів Червоної армії **В.І. Дем'яненко**⁴¹. Однак дослідник не виходить з русла традиційних підходів радянської історіографії до висвітлення подій воєнної історії.

До розробки проблеми становища дітей і підлітків значною мірою долучилися і представники педагогічної науки. Зокрема, відповідні розділи комплексної праці з питань історії розвитку освіти в Україні з'ясовують окремі аспекти організації освіти неповнолітніх в роки війни, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю⁴². У історико-педагогічному плані аналізує спектр важливих питань становища неповнолітніх громадян **М.М. Гриценко** на сторінках свого дослідження, присвяченого історії освіти України в роки війни⁴³.

Проте навіть і ці, багато в чому суто історико-педагогічні, проблеми насамперед вивчають історики. Так, **О.О. Сушко** дослідив питання боротьби за відновлення матеріальної бази шкіл України, показуючи при цьому складні умови навчання учнів воєнної доби, труднощі розгортання мережі дитячих закладів тощо⁴⁴. **Т.Т. Гриценко** на основі залучення широкого кола актових джерел аналізує комплекс заходів партійних і радянських органів з питань охорони дитинства в роки війни, обминаючи однак всілякі негативні моменти цієї політики та прорахунки на місцях у її реалізації⁴⁵.

Одну з перших спроб системного й узагальнюючого аналізу проблеми становища учнівської молоді в період війни зробили **В.Л. Кульпинський** і **В.І. Кучер**⁴⁶. Названі дослідники зробили акцент переважно на аналізі патріотичних рухів юних громадян і впритул наблизилися до вивчення окремих аспектів теми, що досліджується.

Отже, на проаналізованому історіографічному етапі вже з'являються дослідження, автори яких звертаються й до окремих сюжетів, присвячених трагедії та героїзму представників підростаючого покоління в період Другої світової війни. Однак вони носили доповнюючий і по суті меншовартісний характер.

З причин традиційного консерватизму історичної думки третій етап радянської історіографії історії Другої світової війни, старт якому дала горбачовська „перебудова”, спочатку не приніс суттєвих трансформацій у царині методологічних пошуків. Більш того, значна частина праць другої половини 1980-х років несе в собі очевидні рудименти попередніх історіософських стереотипів. Саме тоді побачила світ низка нарисів історії обласних комсомольських організацій, які містили у відповідних розділах деякі сюжети з дитячої проблематики і проводили ідею авангардної ролі юнацьких та дитячих комуністичних організацій у житті юних громадян⁴⁷. Приблизно така ж тональність витримана і в монографії „Из истории партийного руководства комсомолом в освобождённых районах СССР в 1941 – 1945 гг.” та відповідній статті **Р.І. Киричок**⁴⁸.

Спробу дослідити особливості шкільництва в роки окупації зробила **В.В. Ленська**⁴⁹. Проте дослідниця не змогла в силу об'єктивних обставин повною мірою з'ясувати всі аспекти проблеми освітньо-виховної політики окупантів щодо неповнолітніх українців.

Л.В. Пилипенко у історико-педагогічному ракурсі розкриває питання державної допомоги дітям-сиротам, розбудови мережі дитбудинків у 1943 – 1945 рр., налагодження системи опіки і патронування знедолених дітей⁵⁰. У ґрунтовному дослідженні **П.М. Чернеги**⁵¹ аналізується багатогранна діяльність профспілкових організацій у налагодженні побуту малозабезпечених та неповних сімей, відбудові шкіл, допомозі сиротам, організації оздоровлення дітей. Але названі вище автори не змогли повною мірою здолати традиційні підходи радянської історіографії до висвітлення подій війни.

Не стала винятком у цьому сенсі й праця дослідниці **О.В. Ярушиної**, яка простежила процес відновлення навчання неповнолітніх у визволених областях України⁵². Фрагментарні відомості про участь юних громадян у формуванні фонду оборони подає у своїй статті **А.С. Мельничук**⁵³. Проте у публікації не йдеться про джерела акумулювання дитячих коштів,

механізм їх залучення в оборонний фонд. Загалом ці праці ще не містили принципово нових концептуальних підходів і фактично не розширювали проблематику досліджень.

Проте вже на цьому етапі воєнної історіографії з'являються паростки позитивних змін. Погляд на воєнні роки з позицій нового історичного мислення значною мірою започаткований збірником наукових праць з питань суспільно-політичного життя в роки війни. У структурі цього ґрунтового видання містилися глибоко аналітичні статті **М.В. Ковалю**⁵⁴, **Т.В. Вронської**⁵⁵, **Л.В. Кондратенко**⁵⁶ та ін. У контексті воєнних сюжетів автори торкаються і нових граней проблеми життєдіяльності неповнолітніх громадян воєнної доби.

Антропоцентричні підходи у вивченні подій Другої світової війни задекларували **Ю.Ю. Кондуфор та В.І. Клоков**⁵⁷. Квінтесенцією їх історіософського підходу стала думка про те, що „історія нашої республіки в роки війни – це не просто історія воєнних дій і всього того, що їх супроводжувало, а передусім історія народу”⁵⁸.

Таким чином, на цьому короткому в часі, але досить важливому етапі воєнної історіографії, суттєвих методологічних змін по суті ще не відбулося. Однак для наступних трансформацій була підготовлена необхідна світоглядна та певною мірою й фактографічна база.

Підсумовуючи радянський період вивчення проблеми становища неповнолітніх громадян у період війни, слід наголосити на тому, що вона досліджувалася лише на дотичному рівні і по суті жоден з науковців не визначив її предметом окремого дослідження. На зміст та якість досліджень негативно виливали жорстокий прес партійного контролю за творчістю істориків та безроздільне панування марксистко-ленінської методології з її недооцінкою людського виміру історії. До того ж, історія війни була значною мірою зретушована і глорифікована, оскільки результати наукових досліджень мали цілковито узгоджуватися з ідеологічними чи навіть і державними доктринами. Лише в період горбачовської „перебудови” намітилися певні контури історіософських трансформацій у царині воєнної історіографії.

Розпад СРСР і проголошення незалежності України започаткувало новий, сучасний історіографічний період. Найбільш характерною його особливістю є розгортання справжньої методологічної революції, основою якої є здолання партійно-класового підходу, формування поліконцептуалізму, втілення традицій антропоцентризму, розширення та диверсифікація проблематики воєнно-історичних досліджень на багатшій джерельній базі. Переглянувши деякі власні історіософські погляди, визнаний лідер воєнних істориків **М.В. Коваль** цілою низкою своїх новаторських методологічних праць озброїв українську науку новими орієнтирами⁵⁹.

Утвердженню модерних методологічних підходів у вивченні історії німецько-радянської війни, зокрема принципів україноцентризму та гуманізму, суттєвим чином сприяли історіософські та конкретно-історичні праці **О.Є. Лисенка**⁶⁰. Вони відзначаються справді вражаючою джерельною базою, глибиною аналізу та переконливістю концептуальних висновків і узагальнень.

Новаторськими підходами позначена і праця **Т.В. Вронської**, в якій на конкретних фактах, з використанням елементів методики мікроісторичних досліджень проаналізовано повсякденне життя різних категорій міського населення України у 1943 – 1945 рр.⁶¹ Чи не вперше у вітчизняній науці на макро- і мікрорівні досить всебічно дослідив питання життя сільського населення в роки війни **І.В. Рибак**⁶².

Оригінальністю та ґрунтовністю аналізу відзначається і праця російської дослідниці **М.С. Зінич**⁶³, яка присвячена вивченню різних сторін побуту цивільного населення воєнної доби. У цьому дослідженні у невеликих за обсягом сюжетах вона торкається й окремих аспектів проблеми життя неповнолітніх громадян в екстремальних умовах війни.

Тяжкі наслідки економічного пограбування України нацистською Німеччиною для цивільного населення, в тому числі й для його наймолодшої частини, на широкому колі оригінальних архівних джерел всебічно аналізує у своїй монографії **І.Г. Ветров**⁶⁴.

До питань тяжких демографічних наслідків війни звернулися на основі використання сучасних методів кліометрії та історичного комп'ютингу відомі дослідники **А.Л. Перковський і С.І. Пирожков**⁶⁵. Автори простежили динаміку народжуваності в роки

війни, однак статистика загальних демографічних втрат серед неповнолітньої категорії населення в цьому дослідженні відсутня.

Вагомим здобутком новітньої воєнної історіографії став вихід у 2000 р. фундаментальної праці „Безсмертя. Книга Пам'яті України”. У структурі цього цінного видання є і стаття **В.В. Литвинова та В.І. Міщенко** „Діти – жертви гітлерівського режиму”⁶⁶. При всій цінності даного дослідження у ньому однак не висвітлюється весь спектр проблем даного тематичного напрямку, його автори акцентують увагу переважно на аналізі становища неповнолітніх в'язнів нацистських концтаборів.

Помітним явищем у відтворенні трагічних сторінок історії німецько-радянської війни стало досить об'ємне дослідження відомого журналіста і громадського діяча **В.В. Литвинова**, присвячене жертвам нацистських переслідувань⁶⁷. У цьому ґрунтовному виданні знайшлося місце й сюжетам про постраждалих у роки війни неповнолітніх громадян України. Поряд із своєю самодостатністю воно містить у своїй структурі чимало витягів з цікавих документів та наративу, які досить яскраво ілюструють глибоку трагедійність життя юних українців за нацистської окупації.

Заслугує на увагу й багатопланове монографічне дослідження **С.Д. Гальчака**, на сторінках якого розкриваються основні напрямки політики та практичні дії нацистів по насильницькій мобілізації людських ресурсів України (зокрема, Поділля) та жорсткому визиску „східних робітників”⁶⁸. Певною мірою автор цієї праці торкається й питань трагічної долі малолітніх вигнанців до нацистського рейху.

Особливу групу наукових праць сучасної воєнної історіографії складають дисертаційні дослідження. Слід насамперед відзначити досить ґрунтовну роботу **О.А. Бомбандьорової**, яка присвячена підготовці та використанню трудових резервів України в період війни⁶⁹. Серед низки питань, розглянутих у дисертації, аналізується також життя і побут неповнолітніх трудрезервників – учнів шкіл ФЗН, залізничних і ремісничих училищ. **О.В. Потильчак** у своєму дисертаційному дослідженні з питань експлуатації трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною звертається й до окремих фактів організації професійної освіти юних українців на окупованих територіях та їх насильницького вивезення до „рейху”⁷⁰. Питань відродження роботи навчальних закладів на звільнених територіях, розгортання мережі дитбудинків торкається у своїй дисертації **О.В. Замлинська**⁷¹.

Огляд виданої у пострадянський період наукової літератури з воєнної тематики засвідчує той очевидний факт, що вітчизняна історична наука, долаючи методологічну кризу, виходить на якісно вищий виток свого розвитку. Звільнення від догматизму, поступове утвердження принципів гуманізму і україноцентризму визначили звернення дослідників до аналізу життя і побуту простих людей, в тому числі й неповнолітніх громадян. Проте і в сучасний історіографічний період науковці ще не виокремили в самостійну проблему становище дітей та підлітків періоду німецько-радянської війни.

Підводячи загальні підсумки історіографічного огляду, акцентуємо увагу на тому, що незважаючи на накопичення певного фактичного матеріалу дослідниками різних поколінь, проблема життєдіяльності неповнолітніх громадян у воєнні роки залишається не вивченою.

1.2. Джерельна база

Дане дослідження спирається на розгалужену джерельну базу, яка охоплює різнопланові за змістом і характером текстувальні джерела як колективного, так і особового походження. Це великий комплекс архівних та друкованих документів воєнних років, а також матеріали тогочасної періодики, мемуарної літератури, дані соціологічних опитувань. Використані у роботі джерела здебільшого вводяться у науковий обіг вперше чи доповнюють і конкретизують вже актуалізовану інформацію.

Особливістю опрацювання джерел з теми є значні труднощі у пошуку необхідної інформації. Адже у документах, пресі та мемуарній літературі свідчення про дітей та підлітків воєнної пори переважно не є самодостатніми і подаються лише в контексті інших подій. Тому у роботі з джерелами автору довелося вдаватися до вкрай трудомістких методів

виявлення потрібних даних на основі копіткої роботи із загальновійськовим масивом різнопланових документів та свідчень.

Дослідження базується насамперед на численних матеріалах центральних та регіональних державних архівів. Загалом досліджено і використано документи 137 справ, які зберігаються у 48-ми фондах 2-х центральних і 5-ти обласних архівних сховищ. Понад 50 % досліджених справ знаходяться у центральних архівах – Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Опрацьовані архівні джерела можна умовно поділити на дві групи. До першої належать документи радянських законодавчих та розпорядчо-виконавчих органів, партійних і комсомольських структур як у центрі, так і на місцях, що дають уявлення про основні напрямки партійно-державної політики в галузі охорони дитинства та містять фактичні дані про соціальне становище неповнолітніх в умовах війни. Зокрема, у ЦДАВО України серед справ фонду Р-2 „Управління справами Ради Народних Комісарів” можна віднайти матеріали засідань РНК з питань вироблення основних засад державної політики щодо неповнолітніх громадян, про стан боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, розгортання мережі і дислокацію дитячих установ на початковому етапі відбудовного періоду, а також довідки, відомості, листування між різними відомствами (оп. 7, спр. 1547), протоколи засідань з питань девіантної поведінки підлітків (спр. 1519), дані про евакуацію дитбудинків (спр. 360).

Фонд Р-582 „Статистичне управління УРСР” містить статистичні дані про склад учнів загальноосвітніх шкіл всіх ступенів (оп. 10, спр. 8), зведений облік дітей і підлітків, які підлягали шкільному навчанню (спр. 15, 57), а також звіти про роботу будинків інвалідів для дітей (оп. 11, спр. 8).

У фонді 166 Наркомату освіти УРСР зберігаються оригінали постанов РНК з питань дитячої і підліткової освіти та різноманітні робочі документи: доповідні записки Наркомату освіти про діяльність загальноосвітніх шкіл (оп. 15, спр. 5), звіти по організації роботи дошкільних установ (спр. 26), дані про заходи регіональних відділів освіти з допомоги знедоленим дітям (спр. 73).

Значний масив документів, які надають цінну інформацію з проблеми, що досліджується, відклався у фонді 342 „Наркомат охорони здоров'я УРСР”. Тут, зокрема, є первісні варіанти постанов, інструкцій, правил і розпоряджень з питань шкільної санітарії (оп. 14, спр. 604), статистичні дані про роботу дитячих установ Наркомздоров'я України: будинків матері і дитини (оп. 14, спр. 3984, 3939), будинків дитини, дитячих лікарень (спр. 3620), дитячих ясел (спр. 3621). У цьому ж фонді знаходяться довідки про санітарний стан шкіл, дитячих позашкільних закладів, установ підліткової професійної освіти (спр. 605), результати санітарного нагляду за побутом робітників-підлітків (спр. 665), плани роботи і звіти органів санітарного контролю про перебіг оздоровлення дітей (спр. 666, 3615), дані про захворюваність серед неповнолітніх та охорону їх здоров'я (спр. 3616).

Досить цінні відомості про побутові умови життя дітей-інвалідів, роботу дитячих закладів спеціального типу для такої соціальної категорії, заходи центральних та місцевих органів влади з соціального захисту знедолених дітей почерпнуто із документів фонду Р-348 Наркомату соціального забезпечення УРСР (оп. 3, спр. 8, 36, 39, 83).

У фондах ЦДАГО України знаходяться документи центральних партійних і комсомольських органів, де вдалося виявити інформацію про роботу партійних органів з охорони дитинства, а переважно – з питань участі неповнолітніх громадян у радянських патріотичних рухах, різноманітних формах антинацистської боротьби. Так, фонд 1 „Центральний комітет Компартії України. Відділ шкіл. Особливий сектор – таємна частина” містить дані про підсумки 1943/1944 навчального року, відомості про дитяче працевикористання (оп. 73, спр. 15), встановлення опіки над дітьми-сиротами, напрямки політики з соціального захисту дітей (оп. 22, спр. 148). Тут виявлена інформація про неповнолітніх партизанів і підпільників, участь юних громадян у патріотичних рухах, дані про відновлення роботи піонерських організацій та шефство над ними з боку комсомольських структур (спр. 151).

Особливо великий масив документів, придатний хоча б для фрагментарного використання з нашої теми, знаходиться у фонді 7 „Ленінська Комуністична спілка молоді України. Центральний комітет. Особливий сектор – спецгрупа ЦК ЛКСМУ. Відділ шкіл”. Тут, зокрема, подаються дані про відновлення роботи дитячих установ, комсомольське шефство над ними. Основну ж частку інформативного потенціалу цього фонду складають матеріали про участь молоді, в тому числі й неповнолітніх, у антинацистському русі Опору. Це оригінали постанов бюро ЦК ЛКСМУ і обкомів комсомолу та різноманітні матеріали до них: інформації, доповідні записки, звіти обкомів комсомолу з додатками до них про роботу комсомольських і піонерських організацій у роки війни (оп. 10, спр. 32, 229, 230, 236, 238, 240); колекція документів комсомольсько-молодіжного підпілля (спр. 12, 85, 108, 171); донесення командування партизанських загонів і з’єднань про бойову діяльність в тилу ворога, списки особового складу партизан, характеристики на юних месників, які були представлені до нагород тощо (спр. 100).

Списковий склад неповнолітніх партизан, дані про характер їх бойової роботи та особливості побуту у збройних формуваннях Опору та матеріали про представлення юних героїв до нагород шляхом вибіркового аналізу автору вдалося виявити у Ф. 261 „Партизанське з’єднання „Рудого” (оп. 1, спр. 4) та Ф. 77 „Київське партизанське з’єднання ім. Хрущова” (оп. 1, спр. 14). Подібну інформацію почерпнуто також з Ф. 5111 Радіотелеграфного агентства України – РАТАУ при Раді міністрів УРСР (оп. 1, спр. 1079) та Ф. 4620 „Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни” (оп. 3, спр. 102), які зберігаються у ЦДАВО України.

Даючи загальну оцінку документам радянського походження, що знаходяться у центральних архівах, підкреслимо, що вони відзначаються значною ідеологічною зашореністю і вимагають надзвичайно прискіпливого аналізу та критичного ставлення. Адже чимало з них містять неточності, різночитання, перебільшення, а то й відверті фальсифікації. Зокрема, партійно-комсомольські структури та радянські органи намагались всіляко прикрашувати дійсний стан речей, а з метою ілюстрації тези про всенародний характер боротьби з нацистами та великий розмах патріотичних рухів вони вдавались до тривіальних приписок. Діяльність багатьох юнацьких і підліткових суб’єктів руху Опору, які фігурували у первинній звітності, не знайшла підтвердження у документах за результатами перевірок спеціальних комісій. Окремі факти патріотичної діяльності юних громадян уже в тогочасних документах стали об’єктами міфологізації. Значною неточністю і очевидною суперечливістю відзначаються і чимало наведених у архівних справах статистичних даних.

Другу групу документів центральних архівів становлять матеріали як німецького, так і радянського походження, які характеризують становище неповнолітніх громадян на окупованих територіях, тяжкі наслідки господарювання нацистів в Україні. Справи такого змісту зберігаються переважно у ЦДАВО України. Так, у Ф. 3676 „Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга” містяться документи українською та німецькою мовами, в яких йдеться про окупаційну політику в цілому та про особливості організації дитячої освіти і виховання на окупованих територіях зокрема (оп. 4, спр. 70).

Основний масив документів цієї групи перебуває у фонді 4620 „Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни”. Тут відкладалися накази і розпорядження окупаційної влади (оп. 3, спр. 203), інформації про масові розправи над цивільним населенням (спр. 3, 378). Особливу інформативну цінність складають оригінали актів надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів (оп. 3, спр. 324, 306, 328), спогади і свідчення очевидців про розправи нацистів з цивільним населенням (спр. 274).

Хоча автентичність цієї групи документів не викликає ніяких сумнівів, однак встановлення достовірності окремих наведених у них даних потребує перевірки на основі порівняльно-комплексного аналізу. Так, у документах німецького походження часом простежується недостатньо глибоке знання місцевих особливостей окупованих територій, а відтак і подача неповної чи навіть не зовсім достовірної інформації. Радянські ж документи схильні неправомірно відносити всі без винятку втрати і збитки в період війни лише на рахунок нацистських окупантів, ігноруючи інші чинники трагедії.

Матеріали центральних архівів органічно доповнені і конкретизовані документами із регіональних архівних зібрань – державних архівів Київської (ДАКО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Дніпропетровської (ДАДО) і Черкаської (ДАЧО) областей. Тут виявлені джерела різного походження, змісту і характеру, які загалом класифікуються за поданою вище схемою.

Значно поглиблюють відомості про політику нацистів на окупованих територіях Київщини, зокрема щодо неповнолітніх громадян, документи держархіву Київської області. Фонд Р-2356 „Київська міська управа” містить розпорядження і відозви голови м. Києва, що стосуються неповнолітнього населення (оп. 1, спр. 29), інструкції щодо навчання юних українців та їх працевикористання (оп. 6, спр. 209^а), інформації відділу культури і освіти магістрату (оп. 5, спр. 7), звіти загальноосвітніх шкіл про їх роботу (оп. 6, спр. 64), акти КРУ та шкільної інспекції (оп. 2, спр. 35). Справи фонду Р-2198 „Таращанський гебітскомісаріат Київської області” надають інформацію про участь дітей у сільгоспроботах та про стан їх шкільного навчання (оп. 1, спр. 70, 71).

У фонді Р-2360 Подільської районної управи знаходяться матеріали з питань професійної освіти підлітків (оп. 10, спр. 6, 16) та влаштування дітей-сиріт (оп. 4, спр. 441). Матеріали Ф. Р-2362 „Куренівська районна управа” настановлює на певні узагальнення щодо способів маніпулювання суспільною свідомістю неповнолітніх, до яких вдавалася окупаційна влада (оп. 6, спр. 44).

На окрему увагу заслуговують документи започаткованого у 1942 р. професором **О. Оглобліним** „Музею-архіву переходової доби”, які містять різноманітну інформацію про окупаційну добу і зовсім недавно стали доступними дослідникам⁷².

Чимало автентичних джерел з нашої теми зберігають і фонди Харківського обласного архіву. Зокрема, у Ф. Р-4695 „Харківський обласний відділ народної освіти” знаходяться директиви радянських владних структур з питань охорони дитинства, доповідні записки, звіти, плани місцевих органів виконавчої влади (оп. 1, спр. 12, 27). Фонди Р-4685 „Ленінський відділ освіти м. Харкова”, Р-4683 „Комінтернівський відділ народної освіти м. Харкова”, Р-4677 „Краснозаводський відділ народної освіти **м. Харкова**” та Р-4682 „Сталінський відділ освіти м. Харкова” містять справи із річними звітами шкіл про їх роботу на початковому етапі відбудовного періоду (оп. 1, спр. 1, 4, 7, 8, 13), а відтак інформують і про становище дітей і підлітків.

У фонді Р-3858 Харківського виконкому обласної Ради депутатів трудящих виявлено документи, які стосуються перебігу евакуації неповнолітніх (оп. 2, спр. 333). Дані по Дергачівському району про кількість неповнолітніх жертв депортацій віднайдено у фонді Р-4190 „Виконавчий комітет Дергачівської районної ради депутатів трудящих” (оп. 1, спр. 19).

Значно доповнюють зібрані автором матеріали документи державного архіву Дніпропетровської області. Цінну інформацію про становище дітей та підлітків за окупації краю почерпнуто, зокрема, із справ фонду Р-2280 „Дніпропетровська міська управа” (оп. 1, спр. 3, 4). Важливі дані про малолітні жертви нацизму виявлено у Ф. Р-2427 „Дніпропетровська обласна комісія по врахуванню збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками” (оп. 1, спр. 182, 238) та у Ф. 2480 „Криворізький сільський район **м. Кривий Ріг**. Адміністративно-правовий відділ” (оп. 1, спр. 479).

У фонді П-19 „Дніпропетровський обком КП(б)У. Відділ шкіл” виявлено постанови, доповідні записки, довідки партійних, радянських і комсомольських органів, громадських організацій про становище учнівської молоді, роботу дитбудинків (оп. 4, спр. 79, 226), інформації про дислокацію та особовий склад підпільних організацій і партизанських формувань (оп. 8, спр. 1, 19).

У фонді П-22 „Дніпропетровський обком ЛКСМ України. Відділ шкіл і піонерів” досліджено довідки міськкомів і райкомів ЛКСМУ про комсомольську та піонерську роботу (оп. 2, спр. 289), статзвіти, доповідні записки та інформації з цих питань (спр. 284, 289), а у Ф. Р-5163 „Виконавчий комітет Кіровської райради депутатів трудящих **м. Дніпропетровська**. Загальний відділ” – протоколи засідань виконкому з питань влаштування побуту постраждалих дітей (оп. 1, спр. 2).

Автором вибірково опрацьовано справи Полтавського облдержархіву. Конкретизують провідні вектори окупаційної політики щодо неповнолітніх документи, які відкладались, зокрема, у Ф. 2684 „Яхницький дитбудинок Лохвицького р-ну” (оп. 1, спр. 1) та у Ф. Р-2298 „Полтавська 12-та початкова школа м. Полтави” (оп. 1, спр. 4, 5). Досить багатий на різноманітні справи з питань діяльності радянських органів у сфері охорони дитинства, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, роботи дитячих установ Ф. Р-4085 „Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих” (оп. 3, спр. 11, 14, 18, 26, 76).

Фрагментарні дані про неповнолітніх учасників руху Опору почерпнуто із фонду П-105 „Колекція документів по партійному і комсомольському підпіллю, інших формах антифашистського руху Опору” (оп. 1, спр. 129, 135). Різномановну інформацію про становище неповнолітніх громадян виявлено і на основі вибіркового опрацювання справ Ф. П-82 „Полтавський обком ЛКСМ України.” (оп. 1, спр. 5; оп. 2, спр. 2, 92).

Певну інформацію з досліджуваної теми надають і матеріали Черкаського обласного архіву. Так, у фонді П-4619 „Черкаський обком КП(б)У” вдалося виявити дані про характер бойової та нелегальної роботи, життя та побут юних партизан і підпільників (оп. 8, спр. 1, 2, 6, 8, 29, 144, 162). Подібну інформацію знайдено і у Ф. Р-4313 „Виконавчий комітет Черкаської обласної ради депутатів трудящих” (оп. 6, спр. 1), Ф. Р-4468 „Черкаський обласний комітет ЛКСМ України” (оп. 1, спр. 187), а також у Ф. П-1132 „Монастирищенський райком КПУ” (оп. 1, спр. 381). Доповнюють зібрану інформацію про антигуманний характер нацистського „нового порядку” історичні довідки, спогади, протоколи діяльності спеціальних комісій, свідчення очевидців подій, які відклалися у фондах Р-534 „Колекція. Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників у м. Черкаси і Черкаському районі” (оп. 1, спр. 3, 4, 5, 7) та Р-800 „Виконавчий комітет Суботівської сільської ради депутатів трудящих Чигиринського району Кіровоградської області” (оп. 1, спр. 6), де знаходиться різномановна інформація про жорстокість нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях.

Опрацьовані автором архівні матеріали становлять основну частку джерельної бази дослідження. Більшість їх залучається до наукового обігу вперше.

Переважну частину актуалізованих джерел складають збірники документів та матеріалів, які висвітлюють події німецько-радянської війни. Вони умовно класифікуються на декілька груп.

Перша група – це документальні збірники комплексного характеру, які об’єднують матеріали у масштабах всієї України чи груп регіонів. Найбільш цінним із них є, безперечно, тритомник „Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы”, в якому вміщено понад 1100 різноманітних документів⁷³. Незважаючи на те, що менше 5 % поданих тут матеріалів хоч якось торкаються становища неповнолітнього населення у воєнні роки, автор почерпнув з цього документального збірника чимало цінної інформації, яка стосується теми дослідження. У томі 7 збірника „КПСС в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК” виявлено фрагменти документів, які відображають партійну політику щодо неповнолітніх громадян у воєнні роки⁷⁴.

Документальний збірник „Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза” містить окремі матеріали, які висвітлюють життя комсомольських та піонерських організацій у період війни⁷⁵.

Чимало цінної інформації різноманітного характеру знаходиться у повідомленнях Радінформбюро⁷⁶ та матеріалах Нюрнберзького судового процесу над головними воєнними злочинцями⁷⁷. Звірства гітлерівців щодо дітей і підлітків знайшли своє часткове відображення у оперативних повідомленнях надзвичайної комісії зі встановлення злочинів нацистів на окупованій території⁷⁸ та у документальних матеріалах Київського процесу⁷⁹.

Другу групу опублікованих документів складають різного роду тематичні збірники. Чільне місце серед них належить збірнику „Німецько-фашистський окупаційний режим на

* На цьому судовому процесі у 1946 р. було розглянуто кримінальні справи 15-ти німецьких військовослужбовців, причетних до найтяжчих злочинів у період окупації України.

Україні”, який побачив світ у 1963 р. і всебічно характеризує нацистський „новий порядок”⁸⁰. Інформацію про злочинну політику нацистів на окупованих територіях, плани і наміри гітлерівців з реалізації людиноненависницької расової доктрини містять тематичні збірники „Преступные цели – преступные средства”⁸¹, „СС в действии: Документы о преступлениях СС”⁸², „Совершенно секретно! Только для командования”⁸³, „Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза”⁸⁴ та ін.

Цінну інформацію з досліджуваної теми виявлено також у документальних збірниках з питань історії культурного будівництва⁸⁵ та розвитку охорони здоров’я у воєнні роки⁸⁶.

Протягом 40-70-х рр. вийшла низка документальних збірників, які підготовлені обласними архівами та місцевими владними структурами. Ці регіональні видання складають третю групу опублікованих джерел⁸⁷. Вони комплексно, на місцевому матеріалі відображають становище різних категорій населення окремих областей у роки війни.

Названим вище документальним збірникам притаманні виразна тенденційність, чітка ідеологічна спрямованість супроводжуючих матеріалів, жорстко організований відбір документального фактажу і вміщення його зі значними купюрами. Але, незважаючи на це, за умови критичного опрацювання документальних збірників радянських часів, їх матеріали, безперечно, є досить цінними у вивченні теми даного дослідження.

Окрему групу опублікованих джерел складають ті документальні збірники, які побачили світ у новітній період та містять серед інших і такі документи, які раніше були недоступними дослідникам через їх збереження у закритих спецфондах. До особливо цінних слід віднести збірники документів, впорядковані **В. Косиком**⁸⁸ та **В. Сергійчуком**⁸⁹. Заслугує на увагу і збірник матеріалів про діяльність українських націоналістів у роки війни⁹⁰. У документах названих збірників вдалося віднайти чимало фактів, які певною мірою характеризують становище неповнолітніх українців у роки війни.

Значну частку джерельної бази дослідження становлять матеріали періодики воєнних років, які синхронно відображають описувані події, і, за умови їх критичного опрацювання, надають досить цінну інформацію з теми, що досліджується. Досить великий масив періодичних видань можна умовно поділити на дві групи. Першу складає радянська центральна та місцева преса воєнних років. Автором, зокрема, використано матеріали партійних видань – газети „Правда” (орган ЦК ВКП(б)), „Правда України”, „Советская Украина” (орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і РНК УРСР), „Соціалістична Харківщина” (орган Харківського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих), „Зоря Полтавщини” (орган Полтавського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих), „Ворошиловградська правда” (орган Ворошиловградського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської ради народних депутатів трудящих) та ін.

Діяльність комсомольських та піонерських організацій віддзеркалює комсомольська періодика – газети „Сталинское племя”, „Комсомолец України” та „Молодь України” (органи Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ). Та найбільшу інформативну насиченість з нашої теми мають матеріали піонерської преси: інформації про діяльність піонерських дружин і загонів, свідчення, спогади про життя дітей за окупації, їх участь у антинацистській боротьбі та патріотичних рухах, уривки з учнівських творів. Автором опрацьовано практично всі доступні номери таких піонерських видань, як „На зміну”, „Юный пионер”, „Зірка”, „Юный ленинец” (органи Центрального і Київського комітетів ЦК ЛКСМУ).

Незважаючи на вражаючу заідеологізованість, значний елемент міфотворчості, означені вище періодичні видання за умови їх критичного аналізу значною мірою допомагають у накопиченні фактів з теми, яка досліджується.

Другу групу періодики складає преса, що виходила на окупованій території. Автором вибірково досліджено матеріали газет „Дзвін” (Біла Церква), „Українське життя” (Бориспіль), „Українське Полісся” (Чернігів), „Голос Полтавщини” (Полтава), „Педагогічний інформаційний бюлетень” (Полтава), „Золотоніський голос” (Золотоноша), „Миргородські вісті” (Миргород), „Дніпропетровська газета” (Дніпропетровськ), „Уманський голос” (Умань) та ін. У цих виданнях вдалося знайти цінну інформацію про конкретні вияви

окупаційної політики щодо неповнолітніх. Слід зазначити, що дана група періодики має ті ж самі вади, що й радянська преса, тому потребує критичного підходу.

Певне місце у джерельній базі даного дослідження займають спогади учасників подій воєнної доби. Як джерела особового походження вони, незважаючи на значний суб'єктивний струмінь, все ж суттєво сприяють встановленню об'єктивної істини, допомагають персоніфікації подій. Доповнюють відомості про становище дітей м. Києва за окупації спогади **Д. Малакова**⁹¹. Збірник „Пам'ять заради майбутнього” містить і цікаві спогади малолітніх жертв нацизму⁹². Яскраві факти тяжких поневірянь вихованців одного з Харківських дитбудинків у період окупації подає у своїх спогадах **А. Рева**⁹³. Через призму своїх власних вражень і спогадів прагне аналізувати події війни **Ф. Пігідо-Правобережний**, який певну увагу приділяє трагедії неповнолітніх громадян⁹⁴. Про мужність юних месників пише на сторінках своїх спогадів відомий партизанський командир **П.П. Вершигора**⁹⁵ та колишній партизан **Г.М. Гончар**⁹⁶.

Аби доповнити фактографічну базу дослідження автор звернувся і до соціологічних досліджень. Проведено, зокрема, анкетування колишніх „остарбайтерів” та інтерв'ювання інших неповнолітніх учасників подій війни.

Отже, джерельну базу дисертації складають різнопланові матеріали, які почерпнуті з архівів, опублікованих документів, публікацій періодики воєнних років, спогадів та даних соціологічних досліджень.

* * *

Таким чином, довгорічне ігнорування радянською історіографією антропоцентричних принципів дослідження особливо негативно позначилося і на тих векторах наукового пошуку, які стосувалися питань життя юних громадян в екстремальних умовах воєнного часу. Досі відсутня монографія чи бодай стаття, де б предметом спеціального дослідження стала проблема життєдіяльності та побуту дітей та підлітків у період німецько-радянської війни. Звернення науковців до окремих сюжетів, пов'язаних із становищем неповнолітнього населення воєнної доби, у всіх без винятку публікаціях носить вибірковий і фрагментарний характер, а цим матеріалам, як правило, відводиться лише службова чи ілюстративна роль. Тема, яка нами досліджується, майже у всіх своїх аспектах ще й нині залишається „білою плямою” вітчизняної історичної науки. Ця обставина викликає потребу концентрації зусиль сучасних дослідників з метою якнайшвидшого заповнення цієї очевидної прогалини у вивченні драматичних сторінок історії Другої світової війни.

Оцінюючи стан джерельної бази проблеми, яка досліджується в даній монографії, слід визнати її достатнє документальне забезпечення. Великий масив матеріалів центральних та обласних архівів, документальних збірників, органічно доповнених публікаціями у періодичних виданнях воєнного часу, наративними джерелами та даними соціологічними досліджень, дозволяє в цілому повно і всебічно вивчити особливості життя неповнолітніх громадян у воєнні роки. Дана інформація групується за типами, різновидами, походженням та тематичним спрямуванням. Використані у монографії джерела здебільшого вводяться у науковий обіг вперше, і є достатньо репрезентативними для досягнення пошукової мети та реалізації дослідницьких завдань.

ДО РОЗДІЛУ 1

¹ Дубина К.К. Злодеяння немцев в Киеве. – К., 1945. – 46 с.; Його ж: 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – 94 с.

² Глухий О.М. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 38 с.

³ Гуров К.І. Фашистський розбій на Україні. – М., 1942. – 47 с.

⁴ Новиченко М.М. Німецька кріпаччина. – Саратов, 1942. – 32 с.

⁵ Молодая гвардия Украины. – М., 1943. – 57 с.

⁶ Стецкевич В. Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 636.

- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 236, 217 арк.
- ⁸ Там само, спр. 21, 199 арк.
- ⁹ Боевые годы. – М., 1948. – 170 с.
- ¹⁰ Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа // Радянська школа. – 1947. – № 5. – С.29-49.
- ¹¹ Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів) // Радянська школа. – 1947. – № 6. – С. 40-48.
- ¹² Зборовская Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции 22–24.04-1946 г. – М., 1947. – С. 129-137.
- ¹³ Резанов В.А. Некоторые данные о санитарных последствиях войны по РСФСР и задачи государственной санитарной инспекции // Санитарные последствия войны... – С. 9-17.
- ¹⁴ Медведевский Э.С. Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г.: В 2 т. – М., 1948. – Т. 1. – С. 166-173.
- ¹⁵ Рикман О.О. Детские инфекции в годы Великой Отечественной войны // Медико-санитарные последствия войны... – С. 145-165.
- ¹⁶ Шкляр Б.М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области // Медико-санитарные последствия войны ... – С. 51-65.
- ¹⁷ Каган С.С. Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // Медико-санитарные последствия войны ... – С. 13-24.
- ¹⁸ Стецкевич В. Назв. праця. – С. 641.
- ¹⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.1. – 544 с.; Т.2. – 512 с.; Т.3. – 461 с.
- ²⁰ Історія Української РСР. – К., 1977. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945). – 536 с.
- ²¹ Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України: 4-е вид. – К., 1979. – 756 с.
- ²² Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Дніпропетровська обл. – К., 1970. – 992 с.; Там само. Донецька обл. – К., 1970. – 992 с.; Там само. Запорізька обл. – К., 1970. – 765 с.; Там само. Київ. – К., 1968. – 586 с.; Там само. Київська обл. – К., 1971. – 791 с.; Там само. Кіровоградська обл. – К., 1972. – 815 с.; Там само. Луганська обл. – К., 1968. – 940 с.; Там само. Полтавська обл. – К., 1967. – 1028 с.; Там само. Сумська обл. – К., 1973. – 694 с.; Там само. Харківська обл. – К., 1967. – 1002 с.; Там само. Черкаська обл. – К., 1972. – 788 с.; Там само. Чернігівська обл. – К., 1972. – 780 с.
- ²³ Коваль М.В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. – 113 с.; Його ж: За ґратами нового порядку // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1981. – № 5. – С. 119-128.
- ²⁴ Першина Т.В. Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1945 гг. – К., 1985. – 170 с.
- ²⁵ Балковий П.М. Народне ополчення Радянської України – К., 1961. – 104 с.
- ²⁶ Синицин А.Р. Всенародная помощь фронту – М., 1985. – 320 с.
- ²⁷ Буцько М.О., Лавринович М.І. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) – К., 1968. – 168 с.
- ²⁸ Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. – 1975. – № 5. – С. 95-102.
- ²⁹ Перехрест О.Г. Ленінський комсомол – активний помічник Комуністичної партії в мобілізації сільської молоді Радянської України на трудові звершення в перший період Великої Вітчизняної війни // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 76. – С. 30-36.; Його ж: Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941 – 1942 рр.) // УІЖ. – 1975. – № 11. – С. 74-80; Піщевський А.П., Перехрест О.Г. Ідейно-політичне виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа. – 1975. – № 2. – С. 7-13.
- ³⁰ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – 264 с.
- ³¹ Вронская Т.В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденных территориях Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943 – 1945 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1989. – 18 с.; Її ж: До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 55-61.
- ³² Тронько П.Т. Бессмертие юных. (Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны). – М., 1958. – 168. с.; Його ж: Подвиг твоїх батьків (З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.). – К., 1968. – 433 с.; Його ж: Бессмертие подвига. – К., 1985. – 240 с.
- ³³ Яценко В.Д. Комсомол України в партизанських лавах. – Харків, 1968. – 159 с.
- ³⁴ Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників. – К., 1964. – 144 с.; Його ж: Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 135 с.
- ³⁵ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні: 1941 – 1944. – К., 1983. – 237 с.
- ³⁶ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 гг. – К., 1985. – Кн. 1: Борьба в подполье. – 399 с.; Кн.2: Партизанская борьба. – 431 с.

- ³⁷ *Трущенко М.В.* В пламени суровых испытаний. Комсомольцы на фронтах Великой Отечественной войны. – М., 1985. – 320 с.
- ³⁸ *Сергиенко В.С.* Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва. – К., 1975. – С. 234-248.
- ³⁹ *Дети-герои / составит. И. К. Гончаренко, Н.Б. Махлин.* – К., 1985. – 608 с.
- ⁴⁰ *Борщ Ю.Ф., Яковенко А.О.* Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни: Документальні розповіді. – К., 1975. – 38 с.
- ⁴¹ *Дем'яненко В.І.* Сини полків: Нариси, листи, спогади, документи. – К., 1978. – 144 с.
- ⁴² *Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917 – 1957): Наукові записки.* – К., 1957. – 448 с.
- ⁴³ *Гриценко М.М.* Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Одесса, 1960. – 74 с.
- ⁴⁴ *Сушко О.О.* Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 106-111.
- ⁴⁵ *Гриценко Т.Т.* Піклування партії та уряду про дітей // УІЖ. – 1975. – № 3. – С. 58-62.
- ⁴⁶ *Кульпинський В.А., Кучер В.І.* Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа. – 1981. – № 5. – С. 89-91.
- ⁴⁷ *Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации.* – К., 1987. – 296 с.; *Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации.* – К., 1987. – 264 с.; *Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій.* – К., 1986. – 528 с.
- ⁴⁸ *Киричєк Р.И.* Из истории партийного руководства комсомолом в освобожденных районах СССР в 1941 – 1945 гг. – Харьков, 1990. – 216 с.; *Її ж:* Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943 – 1945) // УІЖ. – 1986. – № 5. – С. 55-63.
- ⁴⁹ *Ленська В.В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 81-86.
- ⁵⁰ *Пилипенко А. В.* Зігріті всенародною любов'ю // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85-86.
- ⁵¹ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – К., 1987. – 175 с.
- ⁵² *Ярушина А.В.* Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1986. – С. 137-147.
- ⁵³ *Мельничук А.С.* Про патріотичний рух комсомолу та молоді УРСР за створення фонду оборони // УІЖ. – 1987. – № 5. – С. 66-73.
- ⁵⁴ *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах (1941 – 1944 гг.) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 147-203.
- ⁵⁵ *Вронская Т.В.* Патриотическая деятельность молодежи Украины в прифронтовых районах в период освобождения территории республики от немецко-фашистских оккупантов (1943 – 1944 гг.) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны... – С. 131-147.
- ⁵⁶ *Кондратенко Л.В.* Патриотические движения рабочего класса Украины в помощь Красной Армии // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны... – С. 54-88.
- ⁵⁷ *Кондуфор Ю.Ю., Клоков В.І.* Деякі питання методології і завдання дослідження періоду Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 14-19.
- ⁵⁸ Там само. – С. 17.
- ⁵⁹ *Коваль М.В.* Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939 – 1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.; *Його ж:* Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.; *Його ж:* Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.): Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.; *Його ж:* Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 3-21 та ін.
- ⁶⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. – К., 1996. – 568 с.; *Лисенко О.С.* Людський фактор перемоги // Сторінки воєнної історії: Збірник наук. праць. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 90-96; *Його ж:* Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: Реалії і відлуння // Сторінки воєнної історії... – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6-9; *Його ж:* Один народ – дві історії війни // Сторінки воєнної історії... – К., 2004. – Вип. 8. – С. 3-8; *Його ж:* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3 – 16. та ін.
- ⁶¹ *Вронська Т.В.* В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945). – К., 1995. – 83 с.
- ⁶² *Рибак І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 303 с.
- ⁶³ *Зинич М.С.* Будні воєнного лихоліття. 1941 – 1945. – М., 1994. – Вип. 1. – 125 с.; Вип. 2. – 143 с.
- ⁶⁴ *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні. 1941 – 1944. – К., 2000. – 231 с.
- ⁶⁵ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 15-25.
- ⁶⁶ *Литвинов В.В., Мищенко В.І.* Діти – жертви гітлерівського режиму // Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С. 363-371.
- ⁶⁷ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – граждан бывшего СССР: В 3 кн. – Кн. 1. – К., 1996 г. – 456 с.; Кн. 2. – К., 2001. – Ч. 1. – 567 с., Ч. 2. – 621 с.; Кн. 3. – К., 2003. – 860 с.

- ⁶⁸ Гальчак С. „Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2004. – 344 с.
- ⁶⁹ Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – 18 с.
- ⁷⁰ Потильчак О.В. Експлуатація трудових резервів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 18 с.
- ⁷¹ Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 18 с.
- ⁷² Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, спр. 32. – 92 арк.; Дніпропетровська газета. – 1942. – 22 липня. – № 167.
- ⁷³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К., 1985. – Т. 1. – 518 с.; Т. 2. – 510 с.; Т. 3. – 510 с.
- ⁷⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1938 – 1945 гг.). – М., 1985. – Т. 7. – 574 с.
- ⁷⁵ Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 годов: Сборник докум. – М., 1965. – 527 с.
- ⁷⁶ Сообщения Советского информбюро: июнь-декабрь 1941. – М., 1944. – 456 с.
- ⁷⁷ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник матер.: В 7 т. – М., 1961. – Т. 7. – 760 с.
- ⁷⁸ Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории: В 2 вып. – М., 1945. – Вып. 2. – 392 с.
- ⁷⁹ Київський процес: Докум. і матер. – К., 1995. – 208 с.
- ⁸⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – К., 1963. – 488 с.
- ⁸¹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.). – К., 1968. – 383 с.
- ⁸² СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., 1968. – 624 с.
- ⁸³ „Совершенно секретно! Только для командования!”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Докум. и матер. – М., 1967. – 752 с.
- ⁸⁴ Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Докум. и матер. – М., 1987. – 302 с.
- ⁸⁵ Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Збірник докум. і матер. – К., 1989. – 574 с.
- ⁸⁶ Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник докум. и матер. – М., 1977. – 575 с.
- ⁸⁷ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. и матер. – Днепропетровск, 1962. – 362 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. и матер. – Донецк, 1980. – 311 с.; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. – Запорожье, 1959. – 363 с.; Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Збірник докум. – К., Харків, 1944. – 54 с.; Киевщина о годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник докум. – К., 1963. – 736 с.; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник докум. і матер. – Дніпропетровськ, 1965. – 305 с.; Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – Донецк, 1969. – 375 с.; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): Збірник докум. – Полтава, 1947. – 80 с.; Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945: Збірник докум. і матер. – К., 1977. – 273 с.; Сумська область в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. и матер. – Харьков, 1963. – 459 с.; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.): Сборник докум. и матер. – Харьков, 1965. – 428 с. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. и матер. – К., 1978. – 419 с.
- ⁸⁸ Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: В 4 т. – Львів, 1999. – Т. 3. – 384 с.
- ⁸⁹ Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 494 с.
- ⁹⁰ На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. – 540 с.
- ⁹¹ Малаков. Д. Оті 2 роки. У Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.
- ⁹² Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – 564 с.
- ⁹³ Рева А. Трагедия в Сокольниках. – Харьков, 2002. – 72 с.
- ⁹⁴ Пігідо-Правобрежний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. – Вінніпег, 1954. – 230 с.
- ⁹⁵ Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. – К., 1974. – 742 с.
- ⁹⁶ Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. – К., 1978. – 216 с.

РОЗДІЛ 2
СТАНОВИЩЕ ЮНИХ ГРОМАДЯН У ПОЧАТКОВИЙ
ПЕРІОД ВІЙНИ

2.1. Зміни умов життя дітей і підлітків

2.2. Залучення юних українців до патріотичних акцій цивільного населення

2.1. Зміни умов життя дітей і підлітків

Трагічний червень 1941 р. став точкою відліку нового, воєнного часу, в умовах якого докорінним чином змінилося становище українського народу, в тому числі і його наймолодшої частини. Війна особливо боляче зачепила долі мільйонів неповнолітніх громадян як найуразливішої категорії суспільства. Великим драматизмом і суперечливістю характеризувалося становище дітей та підлітків України в початковий період німецько-радянської війни (червень 1941р. – липень 1942 р.).

Характерне для юних громадян романтичне сприйняття війни дуже швидко було витіснено її жорстокими реаліями. Адже з перших її днів вони відчували на собі глибокий трагізм воєнного часу. Налаштовані радянською ідеологією на переконаність у непереможності Червоної армії, діти та підлітки були буквально шоковані її тяжкими поразками вже в перші дні війни. Юні українці переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи і страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісними були в неповнолітньому середовищі й думки про загублене дитинство, а також про втрачене на невизначений час мирне і передбачуване життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед неповнолітньої частини українського соціуму, спричиняло соціальну акселерацію юних громадян.

Вже на початковому етапі війни у прифронтових районах та зоні воєнних дій обірвалося життя тисяч неповнолітніх громадян. Так, газета „Красная армия” повідомляла, що 22 червня 1941 р. у результаті нальоту німецьких літаків загинуло понад десять дітей, які гралися на одній з вулиць **с. Жуляни** (неподалік **м. Києва**). „Я, мати шістьох вбитих радянських громадян, – писала воїнам однієї з військових частин жителька цього села **Агрипина Миртвяченко**, – прошу вас відомстити за моїх дітей і жорстоко покарати фашистських варварів”¹.

Як засвідчують спогади учасників подій, досить часто неповнолітні громадяни гинули як під час періодичних масованих нальотів німецької авіації на прифронтові райони, так і в результаті бомбардувань та обстрілів колон біженців. У піонерській періодиці того часу з’явилися рубрики, матеріали яких вчили дітей, як слід поводитись під час повітряного нальоту чи хімічного нападу². Проте далі рекомендацій справа по суті не пішла, бо засобами індивідуального захисту діти й підлітки забезпечені не були. Катастрофічно не вистачало й засобів та місць колективного захисту від зброї масового ураження.

Згідно постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 червня 1941 р. „Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна” відбувалася евакуація цивільного населення у східні райони країни³. Поряд з кваліфікованими робітниками і спеціалістами, людьми похилого віку, жінками евакуації підлягали й діти. Так, у жовтні 1941 р. з **м. Ворошиловграда*** до **м. Самарканда** (Узбекистан) було відправлено ешелон з 450 сім’ями, у складі яких було понад 1000 дітей⁴.

Спеціальною постановою № 389 Харківського облвиконкому від 18 вересня 1941 р. передбачалася евакуація з **м. Харкова** близько 100 тис. жінок і дітей, в т.ч. у Сталінградську область Російської Федерації 20 тис., у Саратовську – 30 тис., у Казахстан – 50 тис⁵.

Було організовано й евакуацію вихованців дитячих установ. Так, протягом липня-серпня 1941 р. до **Харкова** і області прибуло 810 дітей віком від 2 до 14 років, здебільшого вихованців дитбудинків та будинків дитини Київської та Кіровоградської областей. З дитбудинків Полтавської обл. до **м. Охтирки** (Сумщина) було евакуйовано близько 1000 дітей⁶. З наближенням фронту цих дітей відправили углиб СРСР. З 15 серпня по 15 вересня 1941 р. у Сталінградську обл. Російської Федерації було вивезено 5708 вихованців дитбудинків Запорізької обл.⁷ Проте далеко не всім вихованцям дитячих установ пощастило евакуюватися у східні райони. Так, в евакопотягах не знайшлося місця

*Тепер – Луганськ.

неповнолітнім інвалідам Харківського спецдитбудинку, що розташовувався в районі Холодної гори. Ці нещасні діти по суті були залишені як живий трофей окупантам і прирікалися на смерть⁸. Такі факти були не поодинокими і вони служать одним із аргументів для розвінчування міфу про послідовну „гуманність” радянської системи.

Організація евакуації дітей та підлітків на Схід супроводжувалася значними труднощами. Не вистачало рухомого складу, всі залізниці України працювали за надзвичайно напруженим графіком. Наприклад, для евакуації навчальних закладів м. **Харкова** органи освіти визначили мінімальну кількість вагонів в 75 одиниць на кожну установу, а фактично ж було виділено лише по 18-20 вагонів. Тому з 23400 учнів харківських шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), які підлягали евакуації, насправді було вивезено 5536 підлітків, що становило всього 23,7 %. Така ж ситуація спостерігалася і в інших регіонах України. Так, з Київської обл. належало евакуювати 7720 учнів шкіл ФЗН, залізничних (ЗУ) і ремісничих (РУ) училищ*, а фактично ж було відправлено на схід лише 4342 (56,2 %), Кіровоградської – відповідно 450 і 325 (72,2 %), Полтавської – 1100 і 135 (12,3 %), Дніпропетровської – 2180 і 1287 (59 %), Запорізької – 1653 і 3356 (20,3 %), Чернігівської – 2298 і 2284 (99 %), Сумської – 5900 і 1664 (28,2 %), Сталінської** – 41620 і 3671 (8,8 %), Харківської – 22800 і 5536 (24,2 %), Ворошиловградської – 28000 і 3995 (14,3 %)⁹. Як бачимо, лише в Чернігівській обл. евакуація трудрезервників була проведена майже в повному обсязі.

Шлях дітей, що евакуювались на Схід, був тривалим, надзвичайно виснажливим, тяжким і небезпечним. Евакоешелони часто ставали об'єктами бомбардувань і обстрілів німецької авіації, діти потерпали в дорозі від голоду, спраги та хвороб. Незважаючи на те, що керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарну та медичну допомогу, видачу продуктів, насправді ж для забезпечення побуту евакуйованих дітей у дорозі було зроблено дуже мало. Через відсутність належних санітарно-профілактичних заходів досить типовими стали спалахи інфекційних захворювань серед евакуйованих. Один із учасників тих драматичних подій **М.Ф. Земцов** зробив у вересні 1941 р. такий запис на сторінках свого щоденника: „Прибули... у Красноводськ на пароплаві. Як кажуть, ніде яблуку впасти, так тісно. Стоїмо на рейді з учорашнього дня. Справжня мишоловка. Людей набито у кожному кутку... у багатьох закінчився хліб, і вони п'ють лише гарячу воду. Скупченість, воші, недоїдання викликають повальні хвороби”¹⁰. Таке безладдя перших місяців війни стало наслідком не лише суворих об'єктивних реалій, але й непередбачуваності відповідних владних структур до діяльності в умовах воєнного часу.

Слід також мати на увазі, що через перевантаження залізниць велика частина цивільного населення разом з дітьми відходила з районів, яким загрожувала окупація, маршовими колонами, або й взагалі неорганізовано. При цьому люди використовували всі доступні засоби пересування але, зрозуміло, переважав рух пішим порядком¹¹.

Географія розташування евакуйованих з України неповнолітніх у східних районах СРСР була досить широкою. Так, три київські спецшколи Наркомату оборони були перебазовані у Чкаловську обл. Російської федерації та Киргизію, три харківські – у Томську область Росії і Казахстан, дніпропетровська спецшкола – у **м. Свердловськ**, а ворошиловградська – в Узбекистан¹².

Розташування евакуйованих дитячих закладів у східних районах було далеко не безпроблемним. Про це засвідчують численні телеграми місцевих органів влади Росії, Киргизії, Казахстану, Узбекистану та інших республік на адресу РНК УРСР у серпні 1941 р. Зокрема, в одній з них повідомлялося таке: „У Краснодарському краї знаходиться 5000 евакуйованих дітей дитячих будинків України, які абсолютно не забезпечені ні продуктами харчування, ні одягом. З огляду на вищевказане, виконком Краснодарської

*Школи ФЗН, ремісничі і залізничні училища – професійні навчальні заклади для підготовки трудових резервів з числа підлітків.

**Тепер – Донецька область.

обласної ради настійно просить український уряд терміново врегулювати питання нормального фінансування дитбудинків республіки”. Про певне реагування РНК УРСР на такі телеграми можна судити зокрема з розпорядження про телеграфний грошовий переказ в сумі 471 тис. крб. для утримання евакуйованих українських дітей у Пензенській обл.¹³ Втім, ці факти були швидше винятком, ніж правилом, тому евакуйовані з України діти терпіли велику скруту і тільки пізніше були вишукані певні кошти на їхнє утримання. Принагідно зазначимо, що твердження радянської історіографії про неодмінно теплий прийом евакуйованих українських дітей у східних районах СРСР підтверджувалося не завжди і не повсюдно.

Проте й недооцінювати ту велику роботу, яку проводили у східних радянських республіках по прийому та влаштуванню знедолених дітей, було б нелогічним і некоректним. Так, лише на території Узбекистану знаходилися 18 евакуйованих українських дитбудинків з контингентами 20 тис. дітей, а чимало сиріт знайшли прихисток в узбецьких сім'ях. Багато знедолених українських дітей прийняли і в Казахській РСР. Заступник голови РНК УРСР **Л.Р. Корнієць** у листі до голови РНК Казахстану **Н. Ундасинова** висловив велику подяку „за братську допомогу евакуйованим з України в Казахстан дитбудинкам, виявлену до них чуйність у тяжкі дні”¹⁴.

Державні органи намагалися здійснити заходи з метою пом'якшення негативного впливу подій війни на становище неповнолітніх громадян. „Як би ми не були поглинені війною, – підкреслювалося у одному з матеріалів газети „Правда” за 24 березня 1942 р., – турбота про дітей...залишається одним з найголовніших наших завдань”¹⁵. Проте вкрай тяжка ситуація початкового періоду війни унеможливила здійснення достатньо ефективної державної політики у сфері охорони дитинства.

Уже в перший період війни з'явилося чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час бомбардувань і обстрілів, чи просто загубилися впродовж евакуації. Вони кочували від одного міста до іншого, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Представників цієї категорії неповнолітніх громадян працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти. Так, лише на Харківський евакопункт у липні – серпні 1941 р. було доставлено 190 бездоглядних дітей віком 2-5 років, їх було знято з потягів або виявлено на залізничних вокзалах¹⁶.

Примножене війною сирітство* і бездоглядність дітей набуло таких масштабів, що це спонукало уряд Української РСР звернути увагу на дану проблему і ухвалити 15 лютого 1942 р. спеціальну постанову, яка передбачала проведення низки заходів, спрямованих на допомогу цій знедоленій категорії дитячого населення. Планувалося, зокрема, створення спеціальної комісії з виявлення і обліку таких дітей, організація дітприймальників-розподільників, дитячих будинків, виділення квоти для сиріт у школах ФЗН, ремісничих та залізничних училищах. Рекомендувалося заохочувати патрунування дітей-сиріт у сім'ях, при цьому щомісячна державна допомога на кожну патрунувану дитину мала становити 50 крб. Розгорнувся всенародний рух, спрямований на допомогу безпритульним дітям. Його форми були найрізноманітнішими: шефство над дитбудинками, передача їм продуктів харчування і обладнання, збір грошових коштів, продовольства у фонд допомоги знедоленим дітям, створення громадських їдалень, взяття дітей-сиріт під опіку тощо¹⁷. Проте реальні кроки влади і населення по допомозі дітям-сиротами не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому проблема сирітства і дитячої бездоглядності у початковий період війни залишалася досить гострою.

Воєнна пора внесла суттєві корективи в організацію навчально-виховного процесу неповнолітніх. З об'єктивних причин школи працювали неритмічно, типовим явищем

*Діти ставали сиротами і напівсиротами не лише з причин масової загибелі їхніх батьків від рук ворога на фронтах та окупованій нацистами території. Згідно сталінського наказу № 270 (16 серпня 1941р.) червоноармійці, які здавалися противнику в полон, повинні були знищуватися „всіма засобами, як наземними, так і повітряними”.

стало припинення занять чи дострокове завершення навчальних чвертей. З наближенням фронту, навчальні заклади, як правило, припиняли свою роботу. Наркомат освіти УРСР відзначав у своєму звіті РНК, що діючі школи розпочинали заняття з великим запізненням, їм бракувало найнеобхіднішого, а перерва у навчальному процесі багатьох із них сягала 3-4 місяців¹⁸. У вересні 1941 р. навчальні заняття розпочалися лише на Донбасі, Харківщині, а також в окремих школах Чернігівської і Сумської областей. Поширилася практика проведення занять у приватних помешканнях громадян, оскільки ряд шкільних приміщень були або зруйновані в ході війни, або зайняті військовими частинами¹⁹.

На кінець 1941 – 1942 навчального року у Ворошиловградській обл. та вільних від німецької окупації районах Сталінської і Харківської областей працювало сумарно 1352 школи з контингентами 154429 учнів²⁰. Зокрема, у Ворошиловградській обл. функціонувало 929 шкіл, з них 182 середніх, 293 неповносередніх і 207 початкових. Загалом у загальноосвітніх школах цієї області навчалось 38618 учнів²¹.

Проте чимало дітей у цьому регіоні школу не відвідувало, цей факт визнавався й офіційною владою. Так, у постанові РНК УРСР за № 136 від 3 червня 1942 р. вказувалося, що лише по Ворошиловському району 2174 дітей не було охоплено навчанням²².

Суворий воєнний час вимагав посилення уваги держави до підготовки трудових резервів з числа неповнолітніх громадян для забезпечення ліквідації дефіциту робочої сили, що створився через перебування значної частини дорослого населення на фронті. На літо 1941 р. в Україні на загаль налічувалося 316 шкіл та училищ трудрезервів з контингентами 130 тис. осіб. Проте з причин воєнного порядку 1 серпня 1941 р. заняття розпочалися лише в школах ФЗН, залізничних і ремісничих училищах Запорізької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. З наближенням фронту ці заклади евакуювалися на Схід²³.

Відбувалися певні зміни у навчальних планах шкіл, зокрема, велику увагу приділяли фізичній та військовій підготовці учнів. У дитячій газеті „На зміну” було вміщено добірку матеріалів для юних громадян під рубриками: „Мускул гартуй, спорт”, „Тіло загартуй до боїв”²⁴. Слід відзначити, що мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян активно здійснювалася через систему оборонних гуртків товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР (ТСОАВІАХІМ)* і в довоєнний період, а у зв’язку з реаліями та викликами воєнного часу цей процес було значною мірою інтенсифіковано. У навчальній роботі на перший план поряд із загальнофізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини та бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони. Згідно постанови РНК СРСР від 2 липня 1941 р. учні всіх шкіл, починаючи з 8-річного віку, на спеціальних заняттях мали здобувати навички користування індивідуальними та колективними засобами протиповітряної оборони²⁵.

Позитивний досвід організації оборонної роботи нагромадив Сумський будинок піонерів. Тут було створено гурток радистів-операторів, а його кращі вихованці передавали по 80 знаків за хвилину. У гуртку ворошиловських стрільців цього закладу проходило підготовку 60 дітей²⁶.

Неповнолітні залучалися до складання нормативів різноманітних військово-спортивних комплексів. Так, у Ворошиловградській обл. учні масово складали норми на оборонні значки, зокрема, на значок „Готовий до санітарної оборони” (ГСО) – 7584 осіб, „Готовий до праці і оборони” (ГПО) і „Будь готовий до праці і оборони” (БГПО) – 4032, „Ворошиловський стрілець” (ВС) і „Юний ворошиловський стрілець” (ЮВС) – 2107, „Протиповітряної і протихімічної оборони” (ППХО) – 6012. Тільки у **Лисичанському районі** працювало 13 стрілецьких гуртків, які охопили 253 учнів, 16 гуртків гранатометників (278 учнів), 6 кулеметних і 4 топографічних. Число значкистів ГПО на літо 1942 р. сягнуло тут 1997 осіб²⁷.

*ТСОАВІАХІМ – масова оборонно-патріотична громадська організація, що діяла з 1927 по 1948 р. і забезпечувала військову підготовку юнаків та дівчат через мережу спеціальних шкіл, клубів, гуртків.

У Рижанівській середній школі Звенигородського району Київської обл. 200 учнів виконали нормативи на значок ППХО, 56 учнів – ГПО, 40 учнів – ВС, 43 учні – ЮВС, 120 учнів – ГСО. Проведені тут загальношкільні змагання засвідчили досить високий рівень знань і практичних умінь та навичок учнів з питань оборонної роботи. Центральні органи освіти рекомендували цей досвід до впровадження у всіх школах УРСР²⁸.

Дівчата-підлітки в масовому порядку опановували спеціальність медичної сестри. Так, на Ворошиловградщині у першій половині 1942 р. було підготовлено 375 юних сандружинниць²⁹.

Значна частина наведених вище цифр, імовірно, була завищеною у звітних документах, оскільки за радянських часів практика приписок та рапортоманії була вельми поширеною. Проте навіть за наявності певної похибки, дана статистика ілюструє досить великі масштаби військового навчання неповнолітніх громадян. Підготовка учнів через систему оборонних гуртків забезпечувала їхнє громадянське змушнення, опанування навичками військової справи для можливої участі в боях з ворогом, і, зрештою, допомагала виживанню юних громадян в екстремальних умовах війни.

Незважаючи на досить скрутне становище на фронтах, пов'язане з поразками радянських військ у 1941 – 1942 рр., влада якоюсь мірою опікувалася питаннями оздоровлення дітей. Підтвердженням цьому є спеціальна постанова РНК УРСР № 132 від 2 червня 1942 р., якою затверджувався план оздоровлення і передбачалося охопити різними формами відпочинку щонайменше 38900 дітей Ворошиловградської та неокупованих районів Харківської і Сталінської областей.

Про заплановані обсяги оздоровлення дітей вільних від окупації регіонів України можна скласти уявлення на основі таблиці 2.1.³⁰

Таблиця 2.1.1

План оздоровлення дітей влітку 1942 року

З наведеної таблиці видно, що, незважаючи на труднощі воєнного часу, радянські органи планували досить значні за масштабами оздоровчі заходи. Проте в силу об'єктивних обставин, пов'язаних з відступом Червоної армії і остаточною окупацією території України у липні 1941 р., ці плани по суті залишилися не реалізованими.

Війна спричинила значне ускладнення ситуації із забезпеченням населення товарами найпершої необхідності, а тому було запроваджено нормоване постачання. Щоденна норма хліба за продовольчими картками дітей та підлітків становила 400 г., а місячна норма круп і макаронів обмежувалася для них 1,2 кг. Рибою, м'ясом, жирами та іншими калорійними продуктами продовольчі картки по суті не отоварювалися. Постійне недоїдання, незбалансованість харчування викликали в неповнолітньому середовищі масові захворювання уже в початковий період війни³¹.

В умовах воєнного часу суттєво погіршилося медичне обслуговування дітей та підлітків. Багато дитячих лікувально-профілактичних закладів припинило свою роботу або не було укомплектовано медичними кадрами, чимало їх приміщень використовувалося не за призначенням. Профілактичні щеплення юних громадян проводилися з відхиленнями від встановленої періодичності, а частина неповнолітніх взагалі опинилася поза вакцинацією. Про незадовільний стан медичного обслуговування дітей з тривогою говорилося у спеціальній постанові РНК УРСР за № 131 від 29 травня 1942 р. Цим документом передбачалися і конкретні заходи з метою усунення вказаних недоліків, затверджувався план розгортання лікувально-профілактичних закладів для дітей на 1942 р.³² Однак з об'єктивних причин все це залишалося лише декларацією намірів.

Державні органи виявили також готовність опікуватися сім'ями фронтовиків. Вже 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ „Про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового, молодшого начальницького складу у воєнний час”. Згідно цього документу на місцях створювалися спеціальні комісії, що займалися обліком таких сімей і призначенням їм державної допомоги. Розмір

щомісячної грошової допомоги родинам військовослужбовців залежав від кількості непрацездатних і становив 100 – 150 крб. у місті та 50 % від цієї суми на селі³³. Тільки по східних областях УРСР станом на 1 вересня 1941 р. було виплачено грошову допомогу 320849 сім'ям військовослужбовців на суму понад 25 млн. крб.³⁴ Поряд з цим органи виконавчої влади приступили й до призначення та виплати пенсій членам сімей полеглих фронтників.

27 серпня 1941 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 2010 „Про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям партизанів у воєнний період”, що мала відновити справедливість та зрівняти в правах на матеріальну підтримку цю категорію сімей з родинами фронтників. Однак уже 9 квітня 1941 р. ДКО прийняв постанову, що суттєво обмежувала коло осіб, які підпадали під дію означеної постанови РНК. Зокрема, про селян, які й складали основу більшості партизанських загонів, у цій постанові просто „забули”³⁵.

5 серпня 1941 р. РНК СРСР ухвалила постанову „Про збереження житлової площі за військовослужбовцями і про порядок оплати житлової площі сім'ями військовослужбовців у воєнний час”. Цим директивним документом встановлювалися пільги у оплаті за користування житлом та комунальними послугами для родин фронтників. Постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р. діти рядового і молодшого начальницького складу Червоної армії і флоту звільнялися від плати за навчання у 8 – 10 класах загальноосвітніх шкіл та спеціальних навчальних закладах³⁶.

Поряд з цим варто відзначити, що згідно наказу № 270 Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна від 16 серпня 1941 р. позбавлялися будь-якої державної підтримки родини тих червоноармійців, які потрапили в полон. При цьому категорично не бралися до уваги ні обставини полонення фронтника, ні, тим паче, матеріальне становище його родини³⁷.

У кампанію допомоги сім'ям військовиків включилася і широка громадськість. Так, у м. Києві група жінок організувала при кінотеатрі „Зміна” громадську майстерню з безплатного пошиву дитячої білизни й одягу сім'ям військовослужбовців³⁸. Подібне мало місце і в інших регіонах України. Проте масштаби державної та громадської допомоги родинам фронтників були абсолютно не відповідними їх тяжкому становищу, тому вони продовжували потерпати від страшних негараздів воєнної доби. З причин ускладнення воєнної ситуації та гострого дефіциту фінансових ресурсів допомога з боку держави таким родинам згодом фактично була згорнута.

Слід також зазначити, що в умовах воєнного часу дедалі відчутнішим ставав тоталітарний прес радянської системи. Так, згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. „Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. „Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх” значно розширився перелік правопорушень, за які юні громадяни могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Тому чимало підлітків уже в початковий період війни опинилися у таборах „за порушення законів воєнного часу”, наприклад, за залишення роботи на підприємствах чи дрібні крадіжки³⁹.

Отже, з початком німецько-радянської війни становище неповнолітніх громадян докорінно змінилося і саме вони найбільше потерпали від випробувань воєнного часу.

2.2. Залучення юних українців до патріотичних акцій цивільного населення

Патріотичне піднесення серед населення СРСР на початковому етапі німецько-радянської війни, зумовлене бажанням допомоги фронту та підсилене ідеологічними чинниками, значною мірою зачепило і юних громадян України, котрим почуття патріотизму прищеплювалося ще з раннього дитинства системою радянського виховання та відповідною роботою дитячих та молодіжних комуністичних організацій.

Ще з довоєнних років юні українці виховувалися на прикладах бойової і трудової слави старших поколінь, зокрема „героїв” громадянської війни, льотчиків-челюскінців, звиязців „соціалістичного будівництва”. Провідне ж місце у цій виховній системі займали образи-символи безстрашних дітей-героїв – „червоних бісенят”, „чапаят”, „орлят” тощо. Участь неповнолітніх у роботі розгалуженої мережі оборонних клубів та гуртків ТСОАВІАХІМу викликала в них природне прагнення перевірити здобуті воєнні навички у реальних умовах екстремального часу.

Уже з перших днів війни до місцевих військкоматів стали надходити численні заяви неповнолітніх громадян з проханням направити на фронт. Ці документальні свідчення великого бажання дітей та підлітків стати на захист рідної землі можна знайти у багатьох тогочасних історичних джерелах. „Як же сидіти вдома, коли фашистські звірі напали на священні рубежі нашої Вітчизни? – писали, витримуючи риторику того часу, 24 червня 1941 р. на сторінках газети „Юный пионер” **Григорій Святковий і Марій Горний**, – Ми горимо бажанням хоча чимось допомогти нашому народові”⁴⁰.

Зі своїми проханнями направити в діючу армію підлітки звертались як у місцеві, так і центральні установи та організації. Так, учень 7 класу Золотоніської школи № 5 (Полтавщина) **Михайло Мониченко** приніс до військкомату заяву такого змісту: „Я – комсомолец. Прошу зарахувати мене добровольцем у ряди Червоної Армії”⁴¹.

Лише за один день, 26 червня 1941 р., у райкомі комсомолу* м. Києва надійшло 3 тис. заяв із проханням направити на фронт, причому чимало з них належало неповнолітнім громадянам⁴². Нерідко підлітки виявляли готовність іти на фронт цілими класами. Скажімо, учні Гельмязівської СШ № 2 (Полтавщина) подали до місцевого військкомату колективну заяву про вступ до рядів діючої армії⁴³. З таким же проханням безпосередньо до наркома оборони маршала **С.К. Тимошенка** звернулися й учні Рудосільської школи⁴⁴. Подібні звернення набрали масового характеру і широко пропагувалися офіційною владою у засобах масової інформації.

Поряд з цим діти та підлітки надавали посильну допомогу в роботі військкоматів і мобілізаційних пунктів. Зокрема, вони розносили мобілізаційні повістки, чергували на шляхах руху мобілізованих тощо.

Неповнолітні громадяни допомагали дорослим в охороні тилу, боротьбі з ворожими агентами та диверсантами, вчилися розпізнавати ворога, його поведінку, засоби маскування. На це спрямовували підрастаюче покоління і партійно-комсомольські органи, про що, зокрема, засвідчує постанова Вінницького обкому КП(б)У від 26 червня 1941 р. „Про посилення політмасової роботи серед комсомольців і молоді”. У цьому документі містилася рекомендація „виховувати в молоді почуття самовідданості, дисципліни, організованості, пильності, нещадної боротьби з фашистськими парашутними десантами та диверсантами”⁴⁵.

Як впливає з повідомлення Радінформбюро від 27 липня 1941 р., „діти встановлюють приховані пости спостереження за галявинами, де можуть приземлитися диверсанти”⁴⁶. Такі пости, зокрема, організовували учні залізничних шкіл Південно-Західної залізниці. У Сталінській області школярі організували контрольні пости і їм вдалося затримати і передати органам НКВС підозрілого, в якого було виявлено знімки військових літаків. В **м. Червоноармійську** цієї ж області підлітки разом з дорослими здійснювали патрулювання містом⁴⁷. На одній із залізничних станцій піонери* **Стальвачук, Давиденко, Манько** допомогли органам НКВС затримати 5-х диверсантів. У матеріалі газети „Советская Украина” за 26 червня 1941 р. розповідалося про пильність, виявлену

*Комсомол (ВЛКСМ, ЛКСМУ) – масова комуністична молодіжна організація, що вважалася резервом і помічником комуністичної партії, об’єднувала у своїх рядах молодь 15 (з 1942 р. – 14) – 28 років. За вагомий внесок комсомольців у перемогу над ворогом ВЛКСМ 14 червня 1945 р. було нагороджено орденом Леніна.

*Піонер – член масової дитячої комуністичної організації (Всесоюзної піонерської організації ім. Леніна), що об’єднувала дітей та підлітків віком від 10 до 15 років.

школяркою **Васильок**, яка повідомила радянський патруль про підозрілого. Затриманий виявився німецьким шпигуном⁴⁸.

У червні 1941 група київських школярів затримала і доставила в райвідділ міліції суб'єкта, який поширював провокаційні чутки. Неподалік від станції Н. син шляхового обхідника Петро** повідомив начальника станції про двох ворожих диверсантів, які закладали вибухівку під залізничне полотно. Завдяки його пильності органи НКВС своєчасно знешкодили диверсантів і катастрофа на залізниці була відвернута. Допомогли відвернути катастрофу на залізниці і підлітки **Валентин Булгаков** та **Степан Зубрійчук**⁴⁹. **Григорій Кохан**, юний мешканець **Дубов'язівського району** (Сумщина), повідомив органам НКВС про двох підозрілих, які виявились ворожими шпигунами⁵⁰. Таких прикладів у тогочасній періодиці та документах можна знайти досить багато.

З метою охорони шкіл прифронтових районів від можливих пограбувань та попередження псування шкільного майна у школах було встановлено цілодобове чергування учнів. Такі чергування зразково здійснювалися у київських школах. За першим же сигналом чергових спеціальні команди учнів миттєво збиралися у школі, така оперативність цілком відповідала духу тих суворих днів⁵¹. Досить дієву допомогу подавали учні міських шкіл громадським бригадам сприяння міліції. Разом з дорослими членами цих формувань вони здійснювали патрулювання на вулицях, стежили за дотриманням громадського порядку.

Юні громадяни брали активну участь у проведенні заходів протиповітряної оборони, налагодженні комунікацій. Неповнолітні чергували біля будинків, а з поданням сигналу повітряної тривоги стежили за порядком, вказували перехожим місця бомбосховищ та укриттів, допомагали в пошитті світломаскувальних штор⁵². Загони київських піонерів лагодили дороги, заготовляли пісок для протипожежних заходів, брали участь у спорудженні протибомбових укриттів тощо⁵³. Учні Сумської середньої школи № 1 прибрали горища десятків багатоповерхових будинків, заготовили значну кількість піску та води для гасіння пожеж під час бомбардувань⁵⁴.

Підлітки надавали активну допомогу дорослим в організації протипожежних заходів. У брезентових фартухах і рукавицях вони займали пости у під'їздах, на горищах і дахах будинків. Як тільки виникала небезпека, юні добровольці сміливо знешкоджували запалювальні бомби, вступали в бій з вогнем, часто ризикуючи своїм здоров'ям і життям.

У зв'язку із швидким просуванням ворожих військ влітку 1941 р. виникла нагальна потреба в оперативному зведенні фортифікаційних споруд, будівництві нових аеродромів, військових баз і складів. Окрім спеціальних військових частин та дорослого цивільного населення, до будівництва цих об'єктів широко залучалися й підлітки. В одній лише Київській області на роботах по зведенню оборонних споруд працювало понад 500 тис. осіб, в тому числі і десятки тисяч неповнолітніх⁵⁵. У ремонті доріг, будівництві складів, копанні окопів і спорудженні бліндажів взяли участь спеціальні загони київських школярів⁵⁶.

Дівчата-підлітки **с. Червона Поляна Антрацитівського району** Ворошиловградської обл. навесні 1942 р. допомагали саперним військам зводити на околицях села оборонні споруди⁵⁷. А рішенням Ворошиловградського обкому ЛКСМУ в області було створено 4 мобільні комсомольсько-молодіжні загони для виявлення й обліку будівельних матеріалів з метою наступного використання у фортифікаційних роботах. Діяльну участь в роботі цих загонів взяли й неповнолітні громадяни області⁵⁸.

Хоча через свій юний вік діти й підлітки не могли стати бійцями винищувальних батальйонів та підрозділів народного ополчення чи регулярних військ, вони однак всіляко сприяли діям цих формувань і навіть брали посильну участь в оборонних боях. Так, в одному з документів повідомлялося про мужнього розвідника винищувального

**Так подано в джерелі.

батальйону, підлітка Леоніда*, який здійснював розвідку у районі **с. Велика Тарасівка** (Запорізька обл.) і передавав цінні відомості командуванню підрозділу⁵⁹.

Активно сприяли діям винищувального батальйону, що діяв у районі станції Лозової (Харківщина), місцеві підлітки, які підносили бійцям боєприпаси, допомагали перев'язувати поранених. Особливо відзначився своєю хоробрістю **Микола Борзенко**⁶⁰.

Відомі випадки сприяння неповнолітніх громадян підрозділам Червоної армії та формуванням народного ополчення, які вели оборонні бої. Наприклад, учениці 39-ої Київської міської школи надавали першу допомогу пораненим червоноармійцям та бійцям народного ополчення під час оборони **м. Києва**⁶¹. Учениця Київської школи № 44 **Тамара Лаухіна** взяла участь в оборонних боях у складі роти **Кагановицького району** комсомольського полку народного ополчення⁶². Під час оборонних боїв в районі **м. Лубни** (Полтавщина) місцеві підлітки доставляли бійцям Червоної армії на переправу пляшки з запалювальною сумішшю⁶³.

Юний киянин **Сергій Добрінов** врятував прапор одного з полків 206-ої стрілецької дивізії і повідомив про місце розташування кількох десятків поранених бійців, завдяки чому їм була вчасно надана медична допомога. Подвиг юного патріота відзначив сам командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник **М. Кирпонос**: він нагородив Добрінова пістолетом з дарчим надписом⁶⁴.

Діти й підлітки брали діяльну участь у сільськогосподарських роботах. У сповнені драматичними подіями перші місяці війни одним із найголовніших завдань став збір врожаю 1941 р. у гранично стислі терміни. Активну участь у цій державної ваги справі взяли і юні громадяни. Владні структури санкціонували широке залучення дітей до польових робіт, і це знайшло своє відображення у офіційних партійно-радянських документах. Так, уже 26 червня 1941 року ЦК КП(б)У і РНК УРСР видали директивне розпорядження „Про виняткову організованість у підготовці і проведенні збору врожаю 1941 р.”, де місцевим органам рекомендувалося широко залучати до збиральних робіт неповнолітніх громадян⁶⁵. Ця рекомендація конкретизувалася спеціальним розпорядженням Раднаркому УРСР від 8 липня 1941 р. „Про залучення учнів 7-10 класів до участі в сільськогосподарських роботах у воєнний час”. Даним документом передбачалося формування окремих бригад хлопчиків і дівчаток для участі у жнивях, тривалість робочого дня для них мала становити у 6-8 годин, місцеві органи зобов'язувалися забезпечити їх харчування та медичне обслуговування⁶⁶. Про організацію підлітків на сільгоспроботи йшлося також у спеціальній телеграмі РНК України та ЦК КП(б)У місцевим органам влади⁶⁷.

Залучення неповнолітніх до сільгоспробіт вже в початковий період війни набирало характеру трудових мобілізацій. Це переконливо засвідчує постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29. 04. 1942 р. № 68 „Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільської місцевості Волошиловградської, Харківської, Сталінської областей” (на основі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 за № 507), якою передбачалось залучати до сільгоспробіт всіх учнів віком з 6-10 років, а осіб, які „ухиляються від мобілізації на сільськогосподарські роботи, або самовільно їх залишили, притягувати до кримінальної відповідальності і засудження до примусових робіт до 6 місяців та утримання 25 % зарплати”⁶⁸.

Попри на вказані вище обставини, праця неповнолітніх громадян носила переважно добровільний характер і мотивувалася їхнім щирим прагненням допомогти країні в скрутний для неї час.

Уже в нелегкій збиральній кампанії 1941 р. виявилися кращі патріотичні якості юних громадян. Школярі на комсомольських зборах та зборах піонерських дружин оголошували себе мобілізованими на збір врожаю. Так, учні школи № 15 **м. Запоріжжя** писали у своєму

*Прізвище в документі не вказано.

зверненні до місцевого райкому комсомолу: „Просимо направити нас в першу на чергу село... Замінімо колгоспників, що пішли на фронт”⁶⁹.

„Не дамо загинути жодному колоску, зберемо все до єдиної зернини”, – з таким закликом звернулися на початку липня до своїх ровесників усієї України учні школи № 7 **м. Ворошиловграда**⁷⁰. Виконати свій патріотичний обов’язок, взявши участь у сільськогосподарських роботах, закликали юних громадян республіки також учні 91-ої Київської школи⁷¹.

Зрозуміло, подібні звернення здебільшого ініціювалися за режисурою партійно-комсомольських органів, педагогічних колективів, але це ніякою мірою не применшує значення патріотичних починань юних.

„Наші батьки із зброєю в руках пішли на фронт, щоб розправитись з фашистськими бандитами, – писав у своєму листі в республіканську газету „Юный пионер” мешканець с. **Нішахи** Сумської обл. **Василь Яковлев**. – Ми, піонери, обіцяємо замінити їх в роботі, чим тільки зможемо”⁷². Наприкінці червня 1941 р. кожен піонер с. **Тур’ї** (Чернігівщина) взяв на себе зобов’язання виробити не менше 20 трудоднів на місяць⁷³.

Незважаючи на нормативні обмеження робочого дня, неповнолітні громадяни працювали на жнивах по 12-14 годин, аби швидше зібрати такий необхідний фронтові хліб. Про масову участь неповнолітніх у зборі врожаю переконливо свідчать статистичні дані. Так, лише в Сумській обл. на жнивах працювало понад 70700 учнів⁷⁴, у Ворошиловградській, Сталінській і Полтавській – по 50 тис.⁷⁵. У **Новосанжарському** районі (Полтавщина) на збирання врожаю вийшло понад 4500 учнів⁷⁶.

Працюючи на колгоспних і радгоспних полях, діти і підлітки демонстрували зразки трудового героїзму, перевиконуючи норми виробітку. Так, по 1,7 трудодні щоденно виробляли в с. **Старі Санжари** полтавські школярі **Тетяна Сущинська**, **Леонід Северов**, **Павло Гончаренко**⁷⁷. Учениця Ульяновської середньої школи № 6 (Сумщина) **Надія Ляшенко** на зборі насіння кок-сагізу* – сировини для виробництва каучуку – виконувала норму на 150-160 %. А у **Тростянецькому районі** цієї ж області учні **Поломченко**, **Вовк**, **Бойко** на заготівлі сіна перевиконували норму виробітку вдвічі⁷⁸. Значно перевищували норми скиртування сіна у артілі „Червона хвиля” **Барвінківського району** Харківської області учениці місцевої школи **Олена Чуприна** і **Олександра Маслієва**⁷⁹. Високою продуктивністю і самовідданістю відзначалася праця на жнивних полях учнів Дніпропетровщини, яким нерідко доводилось збирати врожай під ворожими бомбардуваннями й обстрілами⁸⁰.

Окремим учням, з огляду на нестачу механізаторських кадрів, довіряли сільськогосподарську техніку. Так, у **Синівському районі** (Сумщина) семикласники **Іван Санько** і **Михайло Рибалко**, опанувавши тракторну справу, виконували щоденні норми на 110-120 %⁸¹. У **Вовчанському** районі (Харківщина) 318 учнів навчилося водити трактора⁸². 40 вихованців автотракторної лабораторії Харківського палацу піонерів 26 червня 1941 р. попросили направити їх у село для роботи на сільгоспмеханізмах у період літніх польових робіт⁸³. Такі факти були в той нелегкий час типовими.

Документи засвідчують досить широку участь у сільськогосподарських роботах учнів міських шкіл, які до війни не мали належних навичок для їх виконання. Та коли країні стала потрібна їх допомога, вони навчилися косити, жати, в’язати снопи, наполегливо вивчали найпростіші сільськогосподарські механізми.

Взимку і навесні 1942 р. неповнолітні громадяни неокупованих районів України у безпосередній близькості від фронту брали активну участь у ремонті сільгосптехніки, підготовці робочої худоби до сівби, заготівлі місцевих добрив та посівматеріалу. Лише у Ворошиловградській обл. взимку й навесні 1942 р. учні шкіл зібрали 42572 запчастини для тракторів і автомашин, які були передані місцевим МТС⁸⁴. Понад 3 тис. школярів згідно рішення РНК СРСР та ЦК КП(б)У від 17 вересня 1941 р. „Про вивчення сільськогосподарської справи учнями” опанували спеціальності трактористів і

*Кок-сагіз служив сировиною для виробництва штучного каучуку, з якого виготовлялася гума.

комбайнерів, а близько 15,3 тис. неповнолітніх вивчали основи агротехніки. Це сприяло підготовці трудових резервів для сільського господарства. Широкого розповсюдження і схвалення партійно-комсомольських органів набув почин вихованців Сутоганської школи **Олександрівського** району щодо заготівлі посівного матеріалу. За їхнім прикладом учні області виростили 650 тис. корінців розсади капусти та помідорів, а потім передали їх місцевим колгоспам і радгоспам. Для посівної кампанії дітьми Ворошиловградщини було зібрано 575 ц верхівок картоплі, 8653 ц зернових і 535 ц бобових культур⁸⁵.

Учні Половинчанської школи **Старобільського району** зібрали 252 ц посівного зерна і 206 ц посадкової картоплі. Ними було зібрано і відремонтовано 36 компонентів кінської зброї. Учні Тетерівської школи цього ж району відремонтували 40 борін⁸⁶.

З метою широкого залучення учнів до весняних сільгоспробіт бюро Харківського обкому КПУ своєю спеціальною постановою відмінило весняні канікули та скоротило навчальний рік⁸⁷.

Велика нестача сільськогосподарської техніки вимагала широкого використання та бережливого ставлення до живого тягла. Діти й підлітки допомагали у виявленні і взятті на облік коней та волів у колгоспах, установах, особистих господарствах, заготовляли для них корми. Чимало неповнолітніх працювали конюхами та їздовими. Наприклад, у колгоспі імені Дивізії Донбасу **Слов'янського** району Сталінської обл. кожну пару коней доглядали спеціально виділені для цього учні. Усі 55 коней цього господарства зусиллями підлітків були добре підготовлені для виходу в поле⁸⁸.

Неповнолітні продовжували надавати вагому допомогу дорослим у роботах з догляду за посівами прифронтової зони і на початку літа 1942 р. У червні цього року на полях Ворошиловградщини працювало 31224 учні, а в неокупованих районах Сталінської обл. – 915 учнів⁸⁹. У дусі тогочасної риторики документи повідомляють, що неповнолітні прифронтових областей України підтримали заклик учнів **Ірбітського** району Свердловської обл. Російської Федерації про розгортання соціалістичного змагання за успішне проведення весняних та літніх сільгоспробіт.

Помітне місце належало неповнолітнім і в проведенні евакуації колгоспного майна та худоби у східні райони. Під час евакуації худоби найбільше навантаження лягло на плечі погоничів, котрих, за неповними даними, налічувалося близько 70 тис. осіб, серед них було чимало підлітків. Наприклад, оперативно евакуювали велике стадо колгоспних свиней із **с. Лабунівки** (Полтавщина) буквально напередодні приходу окупантів юні погоничі на чолі з **Іваном Спичаком**^{*}. 14-річний **Іван Бойко** перегнав разом зі старшими товаришами у приволзькі степи 370 овець з колгоспу „13-річчя Жовтня” **Приазовського району** Запорізької обл. Після визволення села від окупантів живність було повернуто назад у господарство⁹⁰.

Наведені вище факти свідчать про досить широку участь юних громадян у сільгоспроботах на початковому етапі війни. Незважаючи на застосування мобілізаційних методів, це стало важливою складовою частиною радянських патріотичних рухів.

Діти й підлітки відігравали провідну роль у збиранні брухту чорних і кольорових металів, який був вкрай необхідний в умовах сировинного дефіциту, значних труднощів у налагодженні виробництва зброї і боєприпасів. Організація цієї важливої справи проходила у традиційному для того часу руслі: створювалися спеціальні загони і бригади, вивішувалися гасла й транспаранти, організовувалося соціалістичне змагання, випускалися бойові листки і фотомонтажі, формувалися так звані піонерські фургони. Провідним гаслом збирачів металобрухту стало: „Кожен зібраний кілограм – куля ворогу”. Уже в перший день війни школярі Жовтневого району **м. Києва** розпочали активне збирання металобрухту. Бригади учнів 71-ої київської школи, відшукуючи його, обійшли за один день понад 150 будинків і дворів. А через три дні в Києві пошуком металобрухту займалися вже близько 10 тис. учнів, вони зібрали його понад 100 т⁹¹.

^{*}Пізніше І. Спичак пішов на фронт і за мужність був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Школярі Сумщини за перший місяць війни зібрали 1954 т брухту чорних і 14,4 т кольорових металів. Особливо добре ця робота була організована у **Краснопільському районі**, де дітьми було здано 133 т чорного і 1,7 т кольорового металу⁹².

Лише за два тижні липня 1941 р. діти і підлітки Сталінської області здали 22,3 тис. т чорного і 26,6 тис. кг кольорового металобрухту⁹³. А група молодших школярів артілі „20-річчя Жовтня” **Сахнощанського району** (Харківщина) за два дні серпня 1941 р. назбирала 1450 кг металевого брухту⁹⁴. Загалом станом на 18 серпня 1941 р. школярами **Харківського району** було зібрано 54910 кг брухту чорного металу і 2203 кг кольорового⁹⁵.

Досить часто проводились суботники і недільники зі збирання металобрухту. Наприклад, 8 вересня 1941 р. відбувся комсомольсько-молодіжний суботник у Залізничному районі м. Києва за участю 2 тис. учнів. Ними було зібрано 15 тис. кг брухту кольорових металів і особливо відзначилися учні **Олександр Каган, Яків Кагановський, Георгій Дибенко**⁹⁶.

Ця патріотична справа була продовжена у неокупованих регіонах України і наступного воєнного року. Так, школярами Ворошиловградської обл. у першій половині 1942 р. було зібрано 32,689 т чорного металобрухту і 17,4 т кольорового⁹⁷.

Діти прифронтових районів брали активну участь у зборі стріляних гарматних і гвинтівочних гільз, що передбачалося спеціальною постановою ДКО від 12 травня 1942 р. та відповідними розпорядженнями на місцях. Таку постанову 14 травня 1942 року було прийнято Харківським облвиконкомом і обкомом КП(б)У. Вона зобов'язувала місцеві органи широко залучити до збору гільз піонерів і школярів⁹⁸. Принагідно зауважимо, що директивні документи не передбачали виконання на місцях заходів з метою попередження нещасних випадків серед дітей під час проведення цієї роботи. Тому, зрозуміло, випадки дитячих каліцтв і навіть смертей з цієї причини були непоодинокими.

В умовах нестачі протитанкових гранат альтернативною зброєю для боротьби з ворожими танками стали пляшки з запалювальною сумішшю. Провідну роль у зборі склотари для цієї мети відіграли неповнолітні. Для прикладу, учні **Ровеньківського району** на Ворошиловградщині зібрали та передали захисникам Донбасу 100 тис. пляшок.

Неповнолітні чергували в прифронтових шпиталях, доглядали поранених бійців, прибирали палати, прали білизну, збирали продукти, одяг, постільні принадлежності. Так, учні шкіл № 2 і № 6 **м. Ворошиловграда** зібрали для облаштування прифронтового шпиталю 759 тарілок, 813 мисок, 1035 ложок, 352 рушники⁹⁹. Окрім цього, ворошиловградські школярі передали шпиталю 81012 штук яєць, 164 кг жирів¹⁰⁰. Участь неповнолітніх у шефстві над шпиталями та санітарними потягами було передбачено відповідними заходами республіканського комітету допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії¹⁰¹.

Діяльною була й участь підлітків у пошитті, зборі та комплектуванні обмундирування, білизни, маскхалатів для бійців Червоної армії. Так, учні Старобільської школи № 2, висунувши гасло „Забезпечимо батьків і братів-фронтовиків теплим одягом”, організовували спеціальні майстерні і відправляли на фронт светри, рукавиці, шарпетки¹⁰². Учні **Вовчанського району** Харківської обл. у першому кварталі 1942 р. зібрали і відправили фронтовикам 321 пару теплих носків, 658 пар білизни¹⁰³, а школярі **Лисичанського району** Ворошиловградської обл. – 116 пар валянок¹⁰⁴.

У **м. Києві** в залі кінотеатру „Зміна” було організовано швейну майстерню, в якій дівчата-підлітки шили білизну для бійців-фронтовиків. Для виконання таких же робіт було переобладнано і шкільні майстерні. З ініціативи киянок створювалися громадські пункти з побутового обслуговування бійців. У власних помешканнях киян для них облаштовувалися пральні, перукарні, майстерні з ремонту одягу й взуття. Діяльну участь у роботі цих імпровізованих побутових пунктів брали й неповнолітні¹⁰⁵.

Поширеним явищем стала відправка подарунків бійцям Червоної армії (кисетів, солодошів, мила, книг, музичних інструментів, приладдя для гоління). Так, лише учнями

Вовчанського району Харківської обл. було зібрано 9 тис. подарунків¹⁰⁶. Своєрідними взаємозвітами стало листування: бійці розповідали дітям про суворі фронтові будні, а діти – про навчання і працю в тилу.

Діти й підлітки організовували культурне обслуговування бійців Червоної армії, особливо, поранених. Так, уже з перших днів війни при Сумському міському будинку піонерів було створено 4 агіткультбригади для обслуговування поранених бійців. На середину липня 1941 р. юні культармійці щонайменше тричі зустрілися з фронтовиками, дали їм шефські концерти¹⁰⁷.

Досить потрібною і корисною справою виявилась робота неповнолітніх зі збору лікарських рослин, грибів і ягід. Повсюди з цією метою створювались ініціативні групи юннатів, які організовували роботу зі збору лікарської сировини, її прийому й обліку, передачі у спеціальні переробні пункти. У травні 1942 р. було прийнято й спеціальне рішення ЦК ВЛКСМ, в якому, зокрема, наголошувалося: „Вважати роботу комсомольських організацій по заготівлі дикоростучих корисних рослин однією з найважливіших робіт для фронту”¹⁰⁸. У цій справі, наприклад, відзначилися піонери Семенівської школи **Барвінківського району Харківської обл. Павло Білик, Віра Коваленко, Ніна Нерубайська**, які влітку 1941 р. щодня збирали по 25-30 кг лікарської ромашки¹⁰⁹.

Вже з перших днів війни розгорнувся суто дитячий за складом і формами організації патріотичний рух юних громадян, відомий в історії як тимурівський. Майже повсюдно створювались так звані тимурівські команди, подібні до тієї, які описав російський дитячий письменник **А.П. Гайдар** (Голіков) у своїй книзі „Тимур і його команда” (1940 р.). Тимурівська гра сподобалась дітям своєю схожістю з діяльністю дорослих, можливістю задовольнити своє природне прагнення стати корисними суспільству, наявністю практичних результатів, романтичним характером виконуваних справ, широким полем для ініціативи й винахідливості.

Зважаючи на велике значення такої форми патріотичного руху юних громадян, бюро ЦК ВЛКСМ своїм спеціальним рішенням схвалило ініціативу піонерів і рекомендувало первинним комсомольським організаціям всіляко підтримувати тимурівський рух¹¹⁰.

Тимурівці брали участь у заходах протиповітряної оборони, сільгоспроботах, збиранні металобрухту і макулатури, лікарських рослин, здійснювали шефство над шпиталями. Але головну увагу у своїй діяльності вони приділяли піклуванню про сім'ї фронтовиків та інвалідів: тимурівці обробляли присадибні ділянки, допомагали збирати врожай, ремонтували житло, доглядали малят.

Уже в липні 1941 р. на Сумщині було організовано 346 тимурівських команд, зокрема, в **м. Суми** – 112, у **Синівському районі** – 45, у **Хотенському** – 35¹¹¹. Тогочасна преса буквально рясніла повідомленнями про справи тимурівців і тут, зрозуміло, не обійшлося без певної міфотворчості. Одну з перших тимурівських команд організовували учениці школи № 24 **м. Сталіно Тетяна Лисенко і Емма Немировська**. Активними патріотичними справами зарекомендували себе тимурівці вулиці Ширшова **м. Дніпропетровська**, вулиць Чоботарської, Дігтярної, Оружейної, Дмитрівської **м. Харкова**, середніх шкіл № 7, № 15, № 25 **м. Ворошиловграда** та ін.¹¹². У Ворошиловградській обл. загалом працювало 1743 тимурівські команди. Відзначилися своєю активністю зокрема тимурівці **м. Лисичанська** на чолі з **Лесею Дерев'янко і Валентиною Яровою**¹¹³.

Лідерство в тимурівському русі на початковому етапі війни належало київським школярам. Штаб тимурівських команд міста знаходився у приміщенні дитячого кінотеатру „Зміна”, його очолювали учні школи № 86 **Георгій Дибенко** і № 6 **Норій Гарущенко** та піонервожата **М.Г. Боярська**. Щоденно у кінотеатрі для виконання доручень штабу збиралось понад 200 піонерів, які систематично звітували про свою роботу¹¹⁴. Серед кращих київських тимурівців документи називають **Жанну та Лілію Альп, Валентину Гордієнко, Галину Замолу, Олександру Киву** та інших¹¹⁵.

Наприкінці літа 1941 р. під егідою ЦК ЛКСМУ у Києві відбувся зліт тимурівців, в якому взяли участь письменник **А.П. Гайдар** і поет **О.М. Безименський**. Звертаючись до учасників зльоту, **А.П. Гайдар** з властивою йому патетикою говорив: „У вас вмілі руки, зіркі очі, швидкі ноги і розумні голови. Працуйте, невтомно допомагаючи старшим. Виконуйте їх доручення безвідмовно і точно”¹¹⁶. Активізації роботи тимурівських команд сприяли також проведені за рекомендаціями обкомів комсомолу зльоти тимурівців **м. Ворошиловграда, Кадіївки, Свердловська, Лисичанська**¹¹⁷.

Діяльність тимурівських команд у східних районах України продовжилася аж до їх захоплення ворожими військами. Часом тимурівці допомагали бійцям у веденні оборонних боїв. Так, у березні 1942 р. під час боїв у **Краснолиманському районі** Сталінської обл. місцеві тимурівці допомагали переносити і перевозити поранених та обморожених бійців, влаштовували їх у домашніх лазаретах. Понад 300 місцевих тимурівців створили спеціальні бригади з доставки їжі, води, дров у місця розташування поранених бійців¹¹⁸. Такі факти були непоодинокими.

Тимурівський рух при всій його заорганізованості з боку піонерсько-комсомольських структур та значній заідеологізованості став яскравим виявом дитячого патріотизму, багато в чому унікальною формою практичної діяльності юних громадян у суворі воєнні роки.

Незважаючи на відсутність власних постійних доходів, неповнолітні громадяни взяли посильну участь у формуванні фонду оборони. Вони перераховували кошти у цей фонд, які були виручені ними за зданий металобрухт, гільзи, лікарські рослини, а також більшу частку своєї зарплатні за сільгоспроботи та участь у суботниках і недільниках. Так, наприклад, 35600 крб. переказали у фонд оборони учні **Сергівського району** Ворошиловградської обл., ці кошти вони заробили на 124 суботниках. Школярі **Велико-Бурлуцького району** Харківської обл. внесли у цей фонд 13728 крб.¹¹⁹

Збір коштів у фонд оборони з часом набирав характеру кампанійщини. Переважно з подачі партійно-комсомольських органів мобілізувалися значні грошові суми для спорудження іменних танків, літаків тощо. Так, своєю постановою від 30 січня 1942 р. бюро Климівського райкому КП(б)У схвалило ініціативу піонерів школи № 14 м. Ворошиловграда про збір коштів на будівництво танка „Піонер Ворошиловграда”. Впродовж місяця, підтримавши цей почин міських школярів, учні Ворошиловградської обл. перерахували на будівництво танка 43 тис. крб.¹²⁰ Однак у початковий період війни цей рух з об’єктивних причин не набрав достатньо широкого розмаху.

Отже, вже в початковий період німецько-радянської війни неповнолітні громадяни взяли активну участь у різноманітних патріотичних акціях цивільного населення, спрямованих на всебічну допомогу фронту.

* * *

Таким чином, на основі викладених у розділі фактів можна зробити висновок про те, що становище неповнолітніх громадян уже в початковий період німецько-радянської війни значно погіршилося, а їх життєдіяльність зазнала докорінних змін.

Юні українці були втягнуті у вир страшної війни, не будучи до неї фізично й психологічно підготовленими. Уже з перших її днів чимало дітей та підлітків стали жертвами бомбардувань і артилерійських обстрілів, вони переносили великі страждання під час евакуації в східні райони, потерпали від побутових незручностей, викликаних суворими реаліями повсякденного життя в умовах війни.

Воєнна пора спричинила у середовищі неповнолітніх громадян значні морально-психологічні трансформації, пов’язані з усвідомленням ними трагізму того часу, втраченого дитинства, розлукою з рідними людьми.

В умовах воєнної доби суттєво змінився ритм і зміст навчально-виховного процесу, значно загострилася проблема сирітства, бездоглядності і безпритульності. Заплановані

державні заходи у сфері охорони дитинства на початковому етапі війни у силу об'єктивних та суб'єктивних обставин були реалізовані лише частково.

Незважаючи на великі випробування війни, діти та підлітки вже в початковий її період взяли активну участь у різноманітних патріотичних акціях цивільного населення, які значною мірою ініціювалися і спрямовувалися партійно-комсомольськими структурами. Юні громадяни працювали на полях і фермах колгоспів та радгоспів, збирали металобрухт, лікарську сировину, теплий одяг та подарунки для бійців, здійснювали шефство над шпиталями і сім'ями фронтовиків, брали посильну участь в охороні тилу, сприяли діяльності винищувальних батальйонів, бойовим діям підрозділів Червоної армії та народного ополчення, перераховували кошти у фонд оборони. При цьому превальювали патріотичні мотиви участі неповнолітніх громадян у всенародній допомозі фронту. Поряд з цим у залученні дітей та підлітків до праці вже на початковому етапі війни владні структури досить часто вдавалися до мобілізаційно-примусових методів.

Екстремальна ситуація воєнного часу викликала соціально-психологічну акселерацію юних українців і сприяла підвищенню рівня їхньої громадянської зрілості.

ДО РОЗДІЛУ 2

¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 29, арк. 141.

² Юный пионер. – 1941. – 29 июня. – № 51.

³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Докум. и матер... – Т. 1. – С. 264.

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – Т.1. – С. 39.

⁵ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-3858, оп. 2, спр. 333, арк. 164.

⁶ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 360, арк. 5-7.

⁷ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 62.

⁸ Литвинов В. Коричневое „ожерелье“... – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 225

⁹ Підраховано за: Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни. – Дис...канд. іст. наук – К., 2000. – С. 198.

¹⁰ Цит. за: Коваль М.В. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни // УДЖ. – 1970. – № 2. – С. 24.

¹¹ Там само. – С. 23.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2, арк. 86.

¹³ Там само, ф. Р-2, оп. 7, спр. 360, арк. 1-2.

¹⁴ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник докум. и матер.: в 2 т. – Алма-Ата, 1967. – Т. 1. – С. 456.

¹⁵ Правда. – 1942. – 24 марта. – № 83.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 360, арк. 5.

¹⁷ Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 21, арк. 1-3.

¹⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 241.

¹⁹ Гриценко М.М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 6-7.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 4-5.

²¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 241.

²² ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 480, арк. 76.

²³ Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 22.

²⁴ На зміну. – 1941. – 22 червня. – № 50.

²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 241, 24.

²⁶ Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник докум. – С. 56.

²⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 241.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 29, арк. 103.

²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 241.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2, арк. 63.

³¹ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. – Вып. 1. – С. 19.

³² ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 480, арк. 56.

³³ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. – Вып. 2. – С. 5.

³⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т.1. – С. 105.

- ³⁵ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941 – 1945 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С. 52.
- ³⁶ *Зинич М.С.* Будни воєнного лихоліття. – Вип.2. – С. 6.
- ³⁷ *Литвинов В.* Коричневе „ожерельє”. – Кн.1. – С. 23.
- ³⁸ Українська ССР в Великій Отчествєнной війні... – С. 105-106.
- ³⁹ *Зинич М.С.* Будни воєнного лихоліття. – Вип. 1. – С. 50.
- ⁴⁰ Юний піонер. – 1941. – 24 іюля. – № 50.
- ⁴¹ Червоний Жовтєнь. – 1941. – 27 червня. – № 47.
- ⁴² Київщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. – С. 52.
- ⁴³ Прапор Леніна. – 1981. – 27 червня. – № 62.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 29, арк. 16.
- ⁴⁵ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 1. – С. 42.
- ⁴⁶ Сєобщєніє Совинформбєуро: іюнь – дєкабрь 1941 г. – С. 19.
- ⁴⁷ *Перєхрєст О.Г.* Учасьє комсомолу та молоді в охєрєні тилу // УІЖ. – 1975. – № 11. – С. 78.
- ⁴⁸ *Балковий П.М.* Народнє опєлчєннє. – С. 42.
- ⁴⁹ Юний піонер. – 1941. – 29 іюня. – № 51.
- ⁵⁰ Зірка. – 1945. – 6 січня. – № 2.
- ⁵¹ Київщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. – С. 26.
- ⁵² Юний піонер. – 1941. – 24 іюня. – № 50.
- ⁵³ Київщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. – С. 25.
- ⁵⁴ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 1. – С. 88-89.
- ⁵⁵ Там само. – С. 100.
- ⁵⁶ Київщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. – С. 25.
- ⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська обл. – С. 169.
- ⁵⁸ *Коваль М.В.* Общєствєнно-політичєская дєятєльность тєрудящихся Украинской ССР... – С. 85.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 128-129.
- ⁶⁰ *Яценко В.Д.* Комсомєл України в партизанських лавах. – С. 12.
- ⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – С. 61.
- ⁶² Фонди національного музею Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – НВ-22174.
- ⁶³ ДАПО, ф. П-82, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
- ⁶⁴ Нариси історії Київських міської і обласної комсомольських організацій. – С. 272.
- ⁶⁵ Украинская ССР в Великій Отчествєнной війні... – С. 136.
- ⁶⁶ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 2. – С. 183.
- ⁶⁷ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: Збїрник докум. і матер. – К., 1969. – С. 19.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2, арк. 36-39.
- ⁶⁹ Запорожская область в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. – С. 34.
- ⁷⁰ Ворошиловградская правда. – 1941. – 3 іюля. – № 155.
- ⁷¹ Юний піонер. – 1941. – 29 іюня. – № 51.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Черниговщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. и матер. – С. 26.
- ⁷⁴ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 2. – С. 87.
- ⁷⁵ Комсомєлец України. – 1941. – 8 липня. – № 159.
- ⁷⁶ *Трєнько П.Т.* Згадаймо всіх поіменно...: З історії борєтьби комсомольців і молоді України проти нїмєцько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – К., 2001. – С. 29.
- ⁷⁷ Більшовик Полтавщини. – 1941. – 8 сєрпня. – № 190.
- ⁷⁸ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 2. – С. 87.
- ⁷⁹ Соціалістична Харківщина. – 1941. – 5 сєрпня. – № 184.
- ⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. – С. 42.
- ⁸¹ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 2. – С. 192.
- ⁸² *Трєнько П.Т.* Згадаймо всіх поіменно... – С. 29.
- ⁸³ Соціалістична Харківщина. – 1941. – 28 червня. – № 150.
- ⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 15.
- ⁸⁵ *Піщєвський А.П., Перєхрєст О.Г.* Ідєйно-політичє виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа. – 1975. – № 2. – С. 9.
- ⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5, арк. 62.
- ⁸⁷ Харьковщина в гєды Великій Отчествєнной війні: Сбєрник докум. и матер. – С. 95-96.
- ⁸⁸ *Перєхрєст О.Г.* Ленінський комсомєл – активний помічник Комуністичної партії в мобілізації сільської молоді Радянської України на трудові звєршєннє в перший перієд Великої Вітчизняної війни // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 76. – С. 34.
- ⁸⁹ Советская Украина в гєды Великій Отчествєнной війні... – Т. 2. – С. 242.
- ⁹⁰ *Трєнько П.Т.* Подвиг твоїх батьків. – С.33.
- ⁹¹ *Коваль М.В.* Общєствєнно-політичєская дєятєльность тєрудящихся Украинской ССР... – С. 96.

- ⁹² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 88.
- ⁹³ Соціалістична Харківщина. – 1941. – 19 липня. – № 174.
- ⁹⁴ Там само. – 4 серпня. – № 183.
- ⁹⁵ Там само. – 21 серпня. – № 200.
- ⁹⁶ Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 172.
- ⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 15.
- ⁹⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 236.
- ⁹⁹ *Перехрест О.Г.* Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в мобилизации сельской молодёжи на отражение немецко-фашистской агрессии в первый период Великой Отечественной войны (на материалах Украины): Дис...канд. ист. наук. – Одесса, 1976. – С. 159.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 15.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 380, арк. 17, 21-22.
- ¹⁰² Соціалістична Харківщина. – 1941. – 27 вересня. – № 232.
- ¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 26, арк. 61.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 14.
- ¹⁰⁵ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 96.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5, арк. 61.
- ¹⁰⁷ Сумская область в годы Великой Отечественной войны.): Сборник докум. – С. 56.
- ¹⁰⁸ *Синицын А.Р.* Всенародная помощь фронту. – С. 280-281.
- ¹⁰⁹ Соціалістична Харківщина. – 1941. – 5 серпня. – № 184.
- ¹¹⁰ *Абросимова А.* Пионеры военной поры // Народное образование. – 1985. – № 5. – С. 90.
- ¹¹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 89.
- ¹¹² *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 10.
- ¹¹³ *Піщевський А.П., Перехрест О.Г.* Ідейно-політичне виховання учнівської молоді... – С. 10.
- ¹¹⁴ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 42.
- ¹¹⁵ Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 172.
- ¹¹⁶ Советская Украина. – 1941. – 9 августа. – № 141.
- ¹¹⁷ *Піщевський А.П., Перехрест О.Г.* Ідейно-політичне виховання учнівської молоді... – С. 10.
- ¹¹⁸ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 117.
- ¹¹⁹ *Перехрест О.Г.* Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии... – С. 145-146.
- ¹²⁰ Комуніст. – 1942. – 5 березня. – № 98.

РОЗДІЛ 3
ТРАГЕДІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ
НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

3.1. Малолітні жертви нацистського етноциду

3.2. Підневільна праця неповнолітніх та їх примусове вивезення до Німеччини

3.3. Освітньо-виховна політика окупантів

3.1. Малолітні жертви нацистського етноциду

Особливим характером і своєрідними рисами відзначаються виміри трагедії неповнолітніх громадян в умовах нацистського окупаційного режиму. Страждання дітей і підлітків у період окупації були незмірно більшими, ніж дорослого населення, а злочини нацистів на окупованих територіях особливо рельєфно і повно виявилися саме в їх ставленні до наймолодшої частини українського суспільства.

Одним із провідних напрямків нацистської політики антиукраїнського етноциду стало теоретично „обґрунтоване” і цинічно сплановане дітовбивство, що набуло масового і повсюдного характеру. Це ганебне явище переконливо продемонструвало незрівнянну ні з чим жорстокість окупаційного режиму, його терористичну сутність. Масові вбивства неповнолітніх мали на меті підірвати біологічні сили українського народу, знищити частину українського генофонду, а відтак, і перекреслити майбутнє України. Ця лінія відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану „Ост” та маніакальним ідеям верховод гітлерівського рейху. „Йдеться про боротьбу на знищення, – наголошував **А. Гітлер**. – На Сході жорстокість є благом для майбутнього”¹. Рейхскомісар України **Е. Кох** вимагав „найжорстокішого ставлення до місцевого населення”, а сумнозвісна „Пам’ятка німецького солдата” відверто орієнтувала на знищення дітей: „вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець”².

Реалізуючи ці страхітливі плани, нацисти відразу після окупації України приступили до масових розстрілів цивільного населення, в тому числі й неповнолітніх. Вже на третій день після свого приходу до **м. Золотоноші** Полтавської обл. 21 вересня 1941 р. окупанти схопили і розстріляли 300 мирних людей різного віку і статі. На стінах міського бурякопункту, де здійснювалася ця жаклива екзекуція, пізніше знайшли такі написи: „Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину”³.

Незабутніми сторінками народного горя увійшли в історію війни події, які розігралися в ніч на 16 лютого 1942 р. у **с. Хашувате Гайворонського району** (Кіровоградщина). В цю страшну ніч окупанти розстріляли тут 960 громадян, в тому числі й 275 дітей⁴.

Жаклива трагедія сталася у **с. Цибулеві Монастирищенського району***. Тут 20 травня 1942 р. окупанти відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх знищили. Частину нещасних возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем⁵. Необхідно зауважити, що ця жорстока розправа над дітьми була здійснена без будь-яких очевидних мотивів.

На страхітливому конвеєрі смерті діти здебільшого знаходились поряд з дорослими. Наприклад, у **Сосницькому районі** Чернігівської обл. за один день карателі розстріляли 300 мирних жителів. Серед цих безневинних жертв було багато дітей від немовлят до 12-річного віку. Очевидці свідчать, що з місця трагедії було вивезено щонайменше 12 підвод, вщент навантажених дитячими трупами⁶. Поряд з 70-ма дорослими жителями **с. Глобино** (Полтавщина) під час однієї з каральних акцій окупантами було розстріляно і 16 малоліток віком від 1 до 12 років⁷.

Розправи над неповнолітніми українцями часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, у червні 1942 р. окупанти знищили 62 жінок і дітей **с. Великої Березівки** на Сумщині. Вони обрізали юним жертвам носи, виколювали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь⁸. З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до „безкровного умертвіння” дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо⁹. Документи та спогади очевидців засвідчують, що нацисти досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх вуст сильнодіюною отрутою або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах („Gasenwagen”)¹⁰. Так, під час

*Нині – Черкаській області.

масових розправ над цивільним населенням **м. Полтави** окупанти змащували губи дітей отруйною речовиною, від якої вони відразу ж вмирали¹¹. Досить поширеною була практика „пригощання” дітей цукерками, в які задалегідь впорскувалася отрута.

Надзвичайна комісія дослідила у м. Кременчуці трупи загиблих під час окупації 26 підлітків та 11 дітей і дійшла висновку, що, з огляду на відсутність у них уражень травматичного характеру, цих нещасних скинули в могили живими, попередньо оглушивши їх тупими предметами¹². Такий же варварський спосіб знищення неповнолітніх застосували окупанти і 30 жовтня 1941 р. під час масових розстрілів цивільного населення у приміській зоні **м. Кіровограда**: малюків били гумовими палицями по голові, а потім засипали землею¹³. Вчиняючи розправу над учнями Краснокутської школи (Харківщина), нацисти більшість дітей закопали живцем¹⁴. А в ході акцій зі знищення цивільного населення **м. Кривого Рогу** у жовтні 1941 р. окупанти скинули в шурфи шахт декілька сот дітей¹⁵. Для хворих дітей, які були позбавлені батьківської опіки, нацисти застосовували оригінальний спосіб „лікування”: їх заманювали у машини-душогубки цукерками „бом-бом”¹⁶.

Характерно, що німці після розправи над цивільним населенням ледь присипали трупи землею, і тому вони часом ставали здобиччю диких тварин і бродячих собак. Так, громадянка **м. Лубни Є.І. Смурава** свідчила: „Я сама бачила, як собаки тягали полем голови маленьких дітей”¹⁷.

Окупанти часто втішалися й тим, що напідпитку вривалися у пологові будинки чи акушерські пункти, відбирали новонароджених і розбивали їм голівки на очах у згорьованих матерів. А в **с. Криві Луки Краснолиманського району** (Донбас) німецький капрал викинув у вікно немовля місцевої жительки **Симонової** лише за те, що дитина своїм плачем розбудила його¹⁸.

Численними жертвами нацистського антисемітизму ставали діти єврейської національності. Особливо багато їх було знищено в **урочищі Бабин Яр** неподалік **Києва**. Про ті страхотні свідок **Н.І. Горбачова** розповідала таке: „Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру знаходилися не тільки розстріляні, але й поранені, а також живі діти. Все ж німці проводили закопування яру, причому було помітно, як невеликий шар землі ворухиться від руху живих людей”¹⁹.

Золотоніським Бабиним Яром називають місцеві жителі **урочище Ярки** неподалік **м. Золотоноші**. Тут у листопаді 1942 р. нацисти розстріляли 3,5 тис. мирних громадян єврейської національності, серед цих жертв було й кілька сот дітей. За свідченнями очевидців кати виривали малюків з рук матерів і кидали їх ще живими у ями-могили або на розтерзання собакам-вівчаркам²⁰. Подібне спостерігалось і під час розправ над євреями в **м. Новомосковську**²¹. У **м. Лубни** (Полтавщина) дітям-євреям мастили під носом отрутою, що спричинило їх мученицьку смерть²².

Слід зазначити, що вбивства неповнолітніх часто ставали цілеспрямованими та самодостатніми акціями і розглядалися нацистами як один з ефективних засобів упокорення населення окупованих областей та здійснення своїх людодських програм. Так, у **м. Мелітополі** за період окупації було знищено близько 3000 дітей²³. Лише в лютому 1943 р. у тюрмі СД **м. Кіровограда** окупанти розстріляли 35 підлітків²⁴. З декількох сотень малолітніх в'язнів Білоцерківського гетто* вціліло лише декілька²⁵. Подібні факти були типовими.

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували і вихованців багатьох дитячих будинків. Свідченням цього є, зокрема, розправа над 70-ма вихованцями дитбудинку на **хуторі Домниця Березянського району** (Чернігівщина). Частина дітей заморили голодом, а 32 було розстріляно восени 1941 р. Трупи дітей карателі скинули в яму з нечистотами²⁶. Жертвами терористичних дій окупантів стали й 37 дітей Липівського дитбудинку (**м. Голованівськ**)²⁷. Було також

*Гетто (італ. ghetto) – створені нацистами на окупованих територіях поселення „расово неповноцінного”, переважно єврейського населення, з метою його ізоляції та подальшого знищення.

знищено всіх вихованців дитбудинку у **м. Новгород-Сіверському**²⁸. У **м. Кобеляки** Полтавської обл. німецькі солдати умертвили всіх дітей місцевого дитбудинку шляхом впорскування їм морфію²⁹.

Ще більшими масштабами характеризується злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. у **с. Михайлівка Томаківського району** Дніпропетровської обл. За розпорядженням коменданта Томаківського гарнізону Кайзера 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років доставили на підводах до протитанкового рову за селом і всіх їх розстріляли^{**}. Пізніше на місці розправи знайшли не тільки останки дітей, але і їхні іграшки, особисті речі³⁰. У **с. Ногайську Приморського району** Запорізької обл. восени 1941 р. нацисти увірвались у місцевий дитбудинок розграбували його і знищили 167 вихованців. Діти на колінах просили пощади, але окупанти були неблаганними³¹. А у вересні 1943 р. нацисти вчинили розправу над 157 дітьми Преславського дитбудинку (**Приморський район** Запорізької обл.)³². Знищення нацистами вихованців багатьох дитбудинків зафіксовано майже на всіх окупованих територіях України.

Саме вихованці дитбудинків ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жажливих медичних експериментів та об'єктами відбору донорської крові для німецьких вояків³³. Так, у **м. Харкові** спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4-7-річного віку, доставляли їх у дитячий притулок, розташований в районі парку „Сокольники” і перетворювали на донорів^{***}. Їхня кров доставлялася у місцевий та Лубенський військові шпиталі³⁴. Знекровлення і виснаження дітей приводило до різкої смертності у Сокольниках: у окремі місяці 1942 р. тут щодня вмирало майже по 100 дітей (див. додат. 1). Часто вкрай виснажені, але ще живі діти спали впереміш з уже померлими³⁵. В утриманців сирітського притулку м. Дніпропетровська брали не лише донорську кров, але й їхню шкіру та кістковий мозок для порятунку гітлерівських вояків. Більшість маленьких донорів загинула через знекровлення та крайнє виснаження³⁶.**** Об'єктом нелюдських медичних експериментів стали й вихованці дитячого будинку у **м. Макіївці**³⁷.

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Груднева директива **В. Кейтеля** „Про боротьбу з бандитами” (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати „будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей”^{****}, якщо це буде сприяти успіху”³⁸. Це означало офіційне оголошення нацистами війни цивільному населенню, яке проживало на територіях, де діяли партизанські загони.

Одними з перших жертвами помсти за дії партизанів стали мешканці **с. Велика Обухівка** Полтавської обл. Тут у листопаді 1941 р. було знищено 269 жителів села, з них 108 дітей і підлітків, лише за те, що місцеві партизани вбили 20 коней і поранили кількох картелів³⁹.

Населення окупованих територій опинилося між Сцїллою і Харибдою, адже райони, які знаходились у зоні дій партизанських формувань, піддавалися жорстоким репресивним акціям нацистів. З цієї причини майже вся північно-східна Чернігівщина стала об'єктом каральних операцій окупантів. Щоб помститися місцевому населенню за декількох вбитих партизанами солдатів, у лютому – березні 1942 р. гітлерівці вчинили нелюдську розправу

^{**} Врятувався лише один учасник „томаківської трагедії” – підліток Дмитро Козуб, якому вдалося втекти по дорозі до місця розправи.

^{***} Німецькі лікарі вважали, що кров малолітніх дітей сприяє швидшому одужанню поранених і, до того ж, має омолоджуючий ефект. З метою забезпечення військових шпиталів цією „особливо цінною” донорською кров'ю створювалися навіть спеціальні групи дітей-донорів – „Pfauete” (букв. переклад – „слива”).

^{****} З огляду на їхню беззахисність, сиріт нацисти вважали найблагодатнішим і найбезпечнішим донорським „матеріалом”.

^{*****} Дітей партизанів нацисти кваліфікували як „Bandenkinder” (діти бандитів).

над жителями **м. Корюківки** Чернігівської обл., у результаті якої було спалено 1200 осель і знищено близько 7 тис. людей, в тому числі й кілька сот дітей.

Карателі спалили живцем юних корюківчан – 3-річних **Лева Сидоренко та Андрія Ферапонта**, 13-річну **Анюту Сидоренко**. Мученицькою смертю загинули 2-річний **Володимир**, 4-річна **Олександра** і 8-річна **Анюта Пацуки**, а також 4-річна **Зіна** і 8-річна **Поліна Комишні** та багато інших дітей⁴⁰.

Особливо масштабні репресії проти цивільного населення цього регіону припали на грудень 1942 р. Масові розстріли, жертвами яких стали і сотні неповнолітніх, були проведені на Чернігівщині в селах **Мочалище, Нова Басань, Вороньки, Ядлівка, Новоселиця**. Лише в **с. Холми** загинуло 34 дітей, а в **с. Толаліївка** – 10⁴¹. Тоді ж було розстріляно й сотні дітей у **м. Глухів**. У своїх спогадах **Ф. Пігідо-Правобережний** писав про глухівську трагедію так: „Напівголі, босі, закривавлені діти і дорослі, яких було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаній з снігом. У смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударом чобіт в обличчя або груди відкидали їх назад”⁴².

У звіті 1-ої моторизованої бригади СС про „акцію Нюрнберг”, проведenu в районі Південної Прип’яті від 14 до 21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося, що серед 5397 убитих в ході каральної операції проти цивільного населення – 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчаток⁴³. Загалом за час окупації в ході каральних акцій відплати за дії радянських партизанів лише у Придеснянщині було знищено десятки сіл разом з їхніми жителями, серед них – **Бобровиця** (загинуло 418 осіб), **Єлине** (296), **Загребельна Слобода** (80), **Клубівка** (506), **Козарі** (3908), **Кувечичі** (174), **Лопатин** (125), **Старий Биков** (63), **Тимоновичі** (понад 800), **Тиниця** (112), **Тополівка** (107), **Ярцеве** (236) та ін. У вогні та від куль карателів обірвалося і юне життя багатьох неповнолітніх жителів цих сіл⁴⁴.

Трагічна доля білоруського села **Хатині** спіткала й чимало населених пунктів на інших територіях України. Так, 18 червня 1943 р. карателі оточили **хутір Буда** на Чигиринщині і знищили всіх його 82 мешканці. Есесівський офіцер вирвав із рук жительки хутора **М. Проценко** одноденне немовля і розбив йому голівку об камінь. Троє маленьких хуторян заховалися у погребі, але їхнє життя обірвала граната, кинута карателем⁴⁵. 19 жовтня 1943 р. каральна експедиція окупантів вчинила розправу над мешканцями відразу трьох **хуторів** на Чигиринщині – **Ленінського, Вдовина і Дяків**. Їх було спалено дотла, а сумарно 1070 жителів розстріляно. Хуторянку **Анастасію Ворону** нелюди вбили разом із двотижневим сином, **Софію Ворону разом з шестирічною донькою Ольгою і півторарічним сином Михайлом**. Було вбито однорічного **Андрія Семиноженка**, а його брата **Анатолія**, який ледь навчився ходити, окупанти спалили на вогнищі. Карателі втопили в колодязі 11-річного **Івана** та 2-річного **Саву Рисаків**⁴⁶. Так жорстоко окупанти помстилися за дії Чигиринського партизанського загону **П.А. Дубового**. Аналогічні події мали місце і в **с. Івота та хуторі Гута** (Сумщина), де в ході каральної операції нацистів було знищено десятки дітей та підлітків⁴⁷.

На Київському судовому процесі орсткомісар **м. Бородянки О.Валлізер** зізнався, що саме ним було організовано цілковите знищення **с. Раски** через підозру у сприянні його жителів діям партизанів. У ході цієї каральної операції було вбито й 120 дітей⁴⁸. Оригінальну „мотивацію” масового дітовбивства сформулював колишній командир польової жандармерії **м. Артемівки Е. Югшот**, який у ході того ж таки Київського процесу цинічно заявив: „Для чого ж залишати живою сирітку, якщо мати вбита?”⁴⁹

„Якщо партизанська діяльність не припиниться, всі члени сім’ї партизан будуть розстріляні” – такі застереження окупаційної влади можна було бачити у всіх поневолених регіонах України, які знаходилися у зоні дій партизанських формувань⁵⁰. Окупанти безжалісно знищували дітей бійців та командирів партизанських загонів. Джерела містять багато відомостей про жорстокі каральні акції нацистів проти родин партизанів. Так, 24 грудня 1941 р. у сад педінституту **м. Новомосковська** на п’яти

автомашинах карателі доставили партизанські сім'ї з дітьми і всі вони були розстріляні⁵¹. У **с. Стариця Вовчанського району** (Харківщина) за свідченнями очевидців майже тиждень на бантині колодязя провисів труп 14-річного хлопчика, ім'я якого залишилося невідомим. Підлітка стратили лише за те, що його батько перебував у партизанському загоні.

З цієї ж причини та за відмову вказати місце дислокації партизанського загону карателі вчинили жорстоку розправу над 13-річним мешканцем **с. Дар'ївка** (Луганщина) **Миколою Никифороном**. Хлопчика жорстоко побили, виламали пальці, відрізали вуха, а після цих тортур його було розстріляно⁵².

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жахливої тактики у одному з районів Чернігівщини повідомлялося у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р.⁵³

Особливо великих масштабів набрало знищення цивільного населення під час відступу німецьких військ під ударами Червоної армії у 1943 – 1944 рр. Згідно зі спеціальним наказом **Г. Гімлера** (7 вересня 1943 р.), відступаючі війська мали застосовувати щодо населення тактику „випаленої землі”⁵⁴.

Відступаючи з м. Сталіно, 7 вересня 1943 р. гітлерівці знищили чимало дітей викладачів місцевих ВНЗ, серед них були 12-річна **Грета** і 14-річний **Юрій Котьки**, 6-річна **Ірина** і 13-річна **Людмила Гончарови**, 2-річний онук доцента **Семеніхіна**, 3-річний онук доцента **Сербіна** та інші⁵⁵. У вересні 1943 р. відступаючими нацистами було повністю знищено **с. Тимоновичі Семенівського району** Чернігівської обл. На очах у матерів гітлерівці повкидали у вогонь їхніх дітей. А 6-річного **Федора Сучкова** німецький офіцер прив'язав до хвоста коня і пустив його галопом через поле⁵⁶.

За п'ять днів з 19 по 23 вересня 1943 р. есесівці розстріляли і спалили 125 дітей у **с. Великі Липняги Семенівського району** на Полтавщині. Місцева жителька **Марія Бутенко** намагалась сховатися на городі зі своїми трьома дітьми – семирічним **Іваном**, трирічною **Тетяною** і десятимісячним **Миколою**. Та один із есесівців холоднокрівно розстріляв всіх чотирьох з автомата, а наостанок ще й кинув гранату, що знівечила тіла безневинних жертв. У тільце п'ятимісячного **Митюка** карателі увігнули 18 куль⁵⁷. Таку ж розправу перед своїм відступом вчинили гітлерівці і у радгоспі **Стехівка Полтавського району**, де було вбито та спалено живцем понад 400 стариків, жінок і дітей⁵⁸.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгого ряду подібних звірств. Наприклад, у **с. Боярка Київської області** окупанти зачинили у приміщенні місцевої школи 15 дівчаток-підлітків, згвалтували їх, а потім повісили на телеграфних стовпах⁵⁹. Єфрейтор 1-ої роти 540-го штрафного батальйону **К. Войке** повідомив, що 10 солдатів його батальйону схопили 15-річну дівчинку, позбиткувалися над нею і вже напівмертву вкинули до ставу⁶⁰. На **хуторі Лиховидівка** (Харківщина) гітлерівські нелюди згвалтували, а потім вбили 14-річних **Дарію Кобзарьову та Ніну Ігнатенко**⁶¹. У **м. Крюкові** Полтавської області всі ув'язнені дівчатка-підлітки були згвалтовані і після цього розстріляні. Подібні факти мали місце й у **м. Суми та м. Лубни (Полтавщина)**. У **с. Красний Оскол** (Харківщина) карателі згвалтували 6 неповнолітніх дівчат на очах у їхніх матерів⁶².

Звертає на себе увагу той факт, що командування вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною лінією поведінки стосовно представниць „раси рабів” та „висівок народів Європи”.

Неповнолітні часто ставали в'язнями нацистських тюрем і таборів різних типів* і повною мірою відчували на собі жахи цих страхітливих репресивних установ. Це

*На окупованих територіях СРСР поряд зі звичайними існували спеціальні табори для дітей та підлітків, а також для родин радянських офіцерів (т. з. „ласесофи”).

негативно впливало на їхню ще не сформовану психоемоційну сферу, підривало нервову систему, що приводило до тяжких захворювань.

Тисячі дітей і підлітків стали жертвами голоду, спланованого гітлерівцями як важлива складова частини політики етноциду. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що „про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови ...”⁶³. А генерал-фельдмаршал **Рейхенау** визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: „Забезпечення харчуванням місцевих жителів... є непотрібною гуманністю”⁶⁴.

З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано „виголювала” Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих запасів до рейху. Так, на Київському процесі сільгоспомендант **Бородянського району Ф. Беккенгоф** зізнався, що за час його „діяльності” у місцевого населення було відібрано 13 тис. т. зерна, 10 тис. т картоплі, 150 тис. штук яєць, 3 тис. корів, 600 свиней, 150 т масла і 3 т меду⁶⁵.

Наслідки такої продовольчої політики окупантів були жахливими. Вже 6 грудня 1941 р. цивільна влада **м. Києва** доповідала, що „населення одержує лише 200 г. хліба на тиждень, а такі продукти, як жири, м'ясо, цукор взагалі не надходять. Випадки опухання від голоду та тяжких форм дитячої дистрофії стали типовим явищем”⁶⁶. Не менш критична ситуація з продовольчим постачанням цивільного населення склалася в містах Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Суми. Ринкові ж ціни на продовольчі товари зросли в астрономічних вимірах, тому для основної маси населення окупованих територій вони були недоступними.**

Окупаційна влада часто розглядала голод як один з надійних засобів масового знищення дітей і ці диявольські акції насамперед спрямовувалися проти вихованців дитбудинків, утримання яких здебільшого вважалося недоцільним. Так, на **хуторі Крипаки Слов'яносербського району** (Луганщина) окупанти відразу після свого приходу розграбували продовольчі запаси і знищили посіви на ділянці місцевого дитбудинку. В результаті 80 дітей-інвалідів віком від 8 до 16 років були приречені на голодну смерть. Виснажених голодом дітей, в тому числі і 18 тяжкохворих, викинули в підвал, де вони вмирили повільною смертю і їх ще живими пожирали черви. Врятувалося зовсім небагато: понад 50 дітей загинуло від голоду⁶⁷.

„Пасивний” (через голод) спосіб масового знищення населення набрав особливо жахливих форм і вражаючого розмаху у **м. Харкові**. Називаючи окупантів основними винуватцями справді катастрофічного продовольчого становища міста, доречно при цьому нагадати і той факт, що під час відступу Червоної армії з Харкова за наказом радянського командування були знищені майже всі запаси продовольства, що поставило тамтешнє населення на межу виживання.

У найтяжчі зимові місяці 1941 – 1942 рр. у **м. Харкові** голодною смертю померло від 40 до 60 тис. осіб. Проте окупаційна влада не вжила ніяких запобіжних заходів, і місто майже не одержувало ніяких продуктів. Сучасники називали тодішній **Харків** „містом смерті”⁶⁸. Доведені до відчаю голодними мордуваннями, жінки масово йшли до магістратури з вимогою виділити хоч якесь продовольство для їхніх дітей. Учасниками цих „голодних походів” у грудні 1941 р. стали й неповнолітні⁶⁹. В одному зі звітів Харківської міської управи визнавалося, що „становище в дитбудинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду”.

Особливо трагічною була доля вихованців дитячого будинку № 1 по вулиці Артема. Страшний конвеєр голодної смерті дітей у цій дитячій установі переконливо ілюструє таблиця 3.1.1⁷⁰.

Таблиця 3.1.1

Смертність вихованців дитбудинку № 1 **м. Харкова** у 1942 р.

** На ринках **м. Києва** у березні 1943 р. фунт м'яса коштував 300 крб., 1 яйце – 17-20 крб., склянка солі – 300 крб., 1 кг жиру – 1500-2000крб., 1 кг сала – 6000крб., пуд борошна – 15000крб.

З даної таблиці випливає, що жертвами голодної смерті лише у одному дитбудинку стало 1175 дітей. У абсолютних і відносних вимірах піковим місяцем їх загибелі став травень 1942 р., коли під **Харковом** точилися найжорстокіші бої між військами вермахту і Червоної армії.

Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який здебільшого був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю та проса, часто до тіста додавали тирсу. Проте для вихованців дитячих установ і такий харч був у постійному дефіциті. Аби врятуватися від голодної смерті, знедолені діти навесні вживали в їжу цибулини підсніжників, молодий очерет, влітку – рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, гльоду, бузини, восени – кислиці та груші з дичок, а взимку порпалися у смітниках, надіючись знайти щось їстівне. Колишній утриманець Харківського дитпритулку **В. Архаров** згадував, що найбільшим „делікатесом” для дітей-сиріт були запечені на стінках „буржуйок” картопляні лушпайки⁷¹. Постійне голодування, незбалансованість раціону, майже повна відсутність в ньому білків, жирів і вуглеводів спричинила тяжкі розлади здоров’я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз та інші⁷².

Дещо кращим було продовольче становище сільського населення, адже селянські сім’ї мали певні запаси хліба й утримували підсобні господарства. Проте й ідеалізувати його, як це робить, зокрема, **Ф. Пігідо-Правобережний**⁷³, напевно є підстави. Про не вельми сите життя селян під окупацією свідчать спогади сільських жителів, які сповна відчували на собі „принади” нацистського „нового порядку”.

У військовій зоні досить великих масштабів набрало виселення місцевого населення із квартир, які потім використовувалися як військові казарми. В результаті сотні тисяч людей, в тому числі й неповнолітніх, опинилися просто неба чи змушені були переселитися у підвали. Особливо великою трагедією бездомництва була у м. **Харкові**. На грудень 1942 р. військовими командами тут було виселено 4233 сім’ї (13172 особи), які проживали на площі 94837 м²⁷⁴.

Ослаблення імунної системи наймолодших членів суспільства через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів з причин тотального знищення дитячих медичних установ – ці та інші чинники викликали суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки і породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф, малярія, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина, коклюш*. У Сумській обл. на дифтерію хворіла кожна третя дитина. У **Охтирському, Роменському та Лебединському районах** цієї ж області смертність від інфекційних хвороб становила в період окупації від 55 до 70 %⁷⁵. Загалом смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі порівняно з довоєнним часом на 51 %, а від малярії – у 5,9 разів⁷⁶. Така ж картина спостерігалася в інших областях України.

У 1942 р. епідемія дифтерії серед дітей спалахнула у **Дніпропетровську**, смертність від цієї хвороби сягнула тут майже 36 %. Навесні 1943 р. лише по **Васильківському районі** Київської обл. померло від дифтерії понад 400 дітей.

Великого розповсюдження серед юних українців дістав туберкульоз. Так, восени 1943 р. 36,5 % дітей 5-річного віку м. **Києва** були інфіковані туберкульозом, з них 27,7 активною формою, 6-7 років – 45,5 % (33 % – активна форма), 8-15 років відповідно 42,1 % і 28,7 %. По м. **Харкову** серед інфікованих дітей віком 3-7 років – 25,6 %; 8-12 років – 47,2 %, 13-15 років – 64,2 %. Виявилися тубінфікованими 30 % дітей, обстежених у м. **Дніпропетровську**⁷⁷.

*У 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним часом зросла в 75 разів, черевним – у 12, дифтерією – у 18. Оскільки в деяких регіонах епідеміологічна ситуація набирала загрозливих масштабів, окупаційною владою було проведено так звану „дезинфекцію” населення, яка в більшості випадків зводилася до масового знищення вражених інфекційними хворобами людей.

Як засвідчує аналіз колабораційної преси, нацисти та цивільна адміністрація намагалися приховати дійсний стан речей. Так, „Дніпропетровська газета” 5 листопада 1942 р. подавала досить сумнівну інформацію про те, що начебто у Дніпропетровську смертність від туберкульозу зменшилась з 13 % (у 1939 р.) до 8,2 %⁷⁸.

Дуже високою була смертність дітей віком до шести місяців та до одного року: по Києву, наприклад, летальність серед малюків по даних вікових категоріях становила відповідно 70 і 42 % від загальної чисельності немовлят. Загалом же в єдиній, що функціонувала у Києві за окупації, дитячій лікарні за період з січня по листопад 1943 р. від різних хвороб загинуло 338 дітей віком до 8-ми років (32 % пацієнтів). Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть урізаної окупантами системи медичного обслуговування: адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб.^{** 79}

Расовій теорії нацистів цілковито відповідала й окупаційна політика всілякого обмеження природного приросту населення України. Один з провідників „східної” стратегії рейху **Е. Ветцель** 27 квітня 1942 р. радив окупаційній владі забезпечувати „скорочення населення”, в тому числі й шляхом переконування людей у тому, що „шкідливо мати багато дітей”⁸⁰.

Поряд з цим керівництво відділу колонізації „Східного міністерства” рекомендувало окупаційній владі „заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, всіляко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім’ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам”⁸¹. Разом з іншими чинниками така політика давала очікувані результати: за оцінками ЦСУ СРСР на Україні в період окупації народилося лише 1152 тис. дітей⁸².

З метою обмеження народжуваності гестапівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Завдяки цим нелюдським акціям здобув сумну славу Сирецький концтабір **м. Києва**, де було знищено десятки вагітних жінок⁸³.

Суттєве погіршення демографічної ситуації можна простежити на прикладі **м. Києва**. У грудні 1941 р. тут народилось 334 дітей, а померло 338, у січні відповідно 243 і 773, в лютому – 643 і 1120. На весну ж 1942 р. народжуваність у **Києві** удвічі поступалася смертності⁸⁴. Такі демографічні показники були типовими для всіх окупованих територій України.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх в період окупації. У книзі „Пам’яті павших” чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена у 75 тис. осіб⁸⁵. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише у 45 районах Полтавської області в роки окупації загинуло 11566 дітей і підлітків⁸⁶. На Чернігівщині за неповними даними нацистами було знищено 4633 дітей, що становило 25 % усіх жертв „нового порядку” в цій області⁸⁷. Як бачимо, нашої вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності в період окупації, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Таким чином, масове знищення юних українців, яке набирало найрізноманітніших форм і здійснювалося вкрай жорстокими методами, стало однією з складових частин нацистської окупаційної політики антиукраїнського етноциду.

^{**}Порівняно з доокупаційним періодом ціни на медикаменти через відсутність їх регулювання зросли в аптеках на 200 – 2000%.

3.2. Підневільна праця неповнолітніх та їх примусове вивезення до Німеччини

Одним з напрямків окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці та їх насильницьке вигнання до Німеччини. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль „білих рабів”. Обґрунтовуючи необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску, **А. Гітлер** наголошував на тому, що „без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися”⁸⁸.

Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарчого пограбування України, а масові депортації українців до рейху повинні були забезпечити німецьку економіку по суті дармовою робочою силою.

Вже 5 серпня 1941 р. рейхсміністр **А. Розенберг** підписав розпорядження про введення для всіх жителів окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни⁸⁹. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об’єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12 – 15 років⁹⁰, то пізніше, як засвідчує, зокрема, постанова № 122 голови міської управи **м. Києва** від 6 червня 1942 р., вік залучених до праці знижувався до 11 років⁹¹.

Зростання дефіциту робочої сили у завершальний період німецької окупації спричинило масове використання дитячої праці, починаючи з 10-ти і навіть 9-річного віку. Характерним у цьому плані є розпорядження шефа **Узинського району** (Київщина), датоване 10 березня 1943 р., про створення дитячих бригад на сільгоспроботах, де містилась така рекомендація: „Якщо з’явиться потреба в робочій силі віком від 9 до 11 років для термінової роботи..., то можна використовувати і цих учнів”⁹². А у вересні 1943 р. надійшов таємний наказ по військах СС, який зобов’язував подавати всіляку підтримку діяльності комісії з відбору робочої сили серед різних вікових категорій населення і у зв’язку з цим радив, що „дітей не треба більше розстрілювати”⁹³.

Функції своєрідної біржі дитячої праці виконували „народні школи”, адже примусове працевикористання їх вихованців поглинало левову частку навчального часу.

Трудові мобілізації цивільного населення спирались на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрацій, при цьому у списки осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно вносилися й неповнолітні громадяни. Скажімо, спеціальною інструкцією цивільної влади Києва у всіх 11 районах міста створювалися реєстраційні пункти, обліку в яких поряд з дорослими підлягали для подальшого використання на різноманітних роботах і підлітки, починаючи з 12-річного віку⁹⁴. У **м. Дніпропетровську** постановою міської управи зареєстрованим у трудових резервах підліткам заборонялося залишити межі міста без дозволу управління праці штадткомісаріату⁹⁵.

Ще суворішим був обліковий режим у військових районах. Так, за розпорядженням німецької комендатури **м. Новий Донбас** **Сніжнянського району** кожному мешканцю, починаючи з 10-річного віку, необхідно було носити пов’язку з встановленим реєстраційним номером, причому невиконання цього наказу було підставою для розстрілу⁹⁶.

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуворішу відповідальність за ухилення від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх піддавали штрафуванню, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфісковували

належне їм майно⁹⁷. Скажімо, постанова Сумської міської управи передбачала стягнення штрафу з таких батьків розміром до 500 крб.⁹⁸ Самих дітей за ухилення від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування⁹⁹.

Однак, незважаючи на ці досить суворі заходи, в багатьох містах і регіонах спостерігалось досить масове ухилення неповнолітніх від виконання трудової повинності. Так, працівники Київської міської управи зізнавалися, що неявка на роботи неповнолітніх у Володимирівському районі міста склала 38 % від числа зареєстрованих, у Софіївському – 77 %, а у Богданівському – 83 %. У Подільському районі влітку 1942 р. з 480 дітей за обліком фактично працювало 235 дітей¹⁰⁰.

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів та фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично тяжка, непосильна для них праця.

Діти та підлітки особливо широко залучалися до проведення сільськогосподарських робіт. Наприклад, за наказом Лубенського інспектора сільського господарства Мюллера (Полтавщина), місцева влада мала забезпечити влітку 1942 р. щоденну працю дітей 10-14 років з догляду за сільгоспкультурами¹⁰¹. Згідно з розпорядженням Бориспільської районної управи всі діти, починаючи з 10-річного віку, переключалися на весняні польові роботи. Вони закидали окопи й вирви, звільняли поля від бур'янів і пожнивних залишків, готували сільгоспінвентар до сівби¹⁰². А в березні 1943 р. майже всі гебітскомісари видали розпорядження про те, що з дітей 9-14 р. мають бути створені спеціальні бригади саме для проведення сільгоспробіт¹⁰³. До праці на полях і фермах створених окупаційною владою „громадських дворів” та держгоспів залучалося мало чи не все дитяче населення сіл, а в розпал сільгоспробіт – і значна частина підлітків з міст¹⁰⁴. Більш предметне уявлення про масштаби та характер праці дітей і підлітків у сільському господарстві можна скласти на основі таблиці 3.2.1¹⁰⁵.

Таблиця 3.2.1

**Відомості про участь неповнолітніх у сільськогосподарських роботах по
Таращанській окрузі (серпень 1943 р.)**

Як випливає з наведеного у таблиці матеріалу, до сільгоспробіт залучалася значна кількість дітей і підлітків, вони були зайняті на важливих ділянках аграрного виробництва. В середньому кожним задіяним у цих роботах неповнолітнім було лише в серпні 1943 р. відпрацьовано понад 20 днів.

Неповнолітні мешканці міст залучались до різноманітних робіт з благоустрою вулиць, упорядкування парків і скверів, ремонту доріг, житлових і громадських споруд, заготівлі палива. Скажімо, в **м. Києві** станом на літо 1942 р. до примусової праці щодня пересічно притягувалося за неповними даними близько 900 дітей і підлітків. Дані про чисельність залучених до праці неповнолітніх, об'єкти їх трудової діяльності містить таблиця 3.2.2¹⁰⁶.

**Відомості про участь неповнолітніх у роботах
по м. Києву на 10. 07. 1942 р.**

Поданий у даній таблиці матеріал дозволяє дійти висновку, що переважною сферою дитячого працевикористання у м. Києві був благоустрій міста та сільгоспроботи. До примусової праці у липні 1942 р. загалом було залучено 873 юних киян.

Окупаційна влада зобов'язувала дітей і підлітків збирати та здавати кольоровий металобрухт, який розглядався як стратегічна сировина для виробництва гільз патронів і снарядів. Так, у спеціальному зверненні голови м. Києва **Форостовського** містився заклик до населення допомогти німецькій „армії визволителів”, збираючи кольорові метали. При цьому встановлювались обсяги обов'язкових поставок та визначались суворі санкції за їх невиконання¹⁰⁷.

Широко залучалися неповнолітні й до збору лікарських рослин для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичної промисловості. В одному з аналітичних документів ОУН за 1942 р. зазначається, що „останнім часом цих босих, обідраних і голодних дітей заставляють відбувати тяжку для них дорогу за місто, бродити по полях та шукати потрібних рослин. На кожную школу положено норму-контингент”¹⁰⁸. Лише в **Таращанській** окрузі за весняно-літній період учнями „народних” шкіл було зібрано близько 13894 кг лікарських рослин: валеріани, деревію, кульбаби, зубрівки, конвалії, коров'яку, липового цвіту, полину, м'яти, шалфею тощо¹⁰⁹. У серпні 1942 р. до Яхницького дитбудинку (Полтавщина) надійшло розпорядження окупаційної влади, яким вихованці зобов'язувалися зібрати визначену кількість лікарських рослин, лісових горіхів та ягід¹¹⁰.

У військовій зоні дітей і підлітків зобов'язували здавати окупаційній владі лижі, які мали використовувати для потреб армії в зимовий період. Про це засвідчує наказ бургомістра 4-го району м. **Харкова**: „...Здати до склепу орсткомендатури всі лижі, зокрема й дитячі”¹¹¹.

Юні українці досить часто залучалися до фізично тяжких, невідповідних їхньому віку, а то й до небезпечних робіт. Це визнавала й сама окупаційна влада. Так, в акті інспекції відділу культури і освіти магістрату м. **Києва** відзначалося, що неповнолітніх віком 11-14 років широко використовують на перенесенні каміння, очищенні русел забруднених річок, встановленні залізної огорожі тощо¹¹².

Мелітопольський гебітскомісар **Хейніш** восени 1942 р. розпорядився закрити всі школи в місті, а 120 учнів, починаючи з 10-річного віку, було відправлено в район **р. Молочної** для участі у спорудженні оборонного валу. Частина дітей та підлітків від непосильної праці, голоду й холоду загинула, інші тяжко захворіли. Обґрунтовуючи цю немилосердну акцію, **Хейніш** цинічно заявив: „...В Німеччині вся молодь була залучена до воєнних справ... Так чому молодь не повинна працювати тут?”¹¹³.

На особливо брудних і страшних роботах нацисти використали колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина), яких не встигли евакуювати на схід. Окупанти примусили цих дітей у червні 1942 р. неподалік лінії фронту закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися¹¹⁴. А дітей Будківського дитбудинку нацисти використовували на полюванні замість гончих собак¹¹⁵. Такі випадки приниження гідності неповнолітніх з боку окупантів та нелюдського знущання над ними були не поодинокими.

Ще більш злочинні дії нацисти вчинили щодо неповнолітніх в м. **Попасна** (Луганщина). 12 квітня 1943 р. окупанти під приводом колективної прогулянки зібрали 71 учня віком 12-15 років, привели в Рубашанський ліс і наказали шукати там міни. Результатом цього нелюдського експерименту стала загибель 13 і каліцтво 58 дітей¹¹⁶.

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні та періодичні звіти про характер і

результати праці неповнолітніх¹¹⁷. При цьому встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень гебітскомісарів випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4-6 годинами за день. Однак на практиці його тривалість досягала 8-12, а то й 14 годин. Так, у повідомленні сектора інформації Київської міської управи від 7 липня 1942 р. зазначалося, що „... в держгоспі (Совки – Г. Г.) учні працюють 10 годин щодня. При цьому вони виконують ті самі роботи, що й дорослі”¹¹⁸.

Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводились у військових районах чи вимагали особливого контролю та терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети „Зірка” матеріалі підліток **Микола Марченко** згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку¹¹⁹. Неповнолітнього Петра Вільховського, який працював на будівництві моста в м. Києві, побили металевим прутом лише за те, що він неточно виконав розпорядження німця-майстра¹²⁰.

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх „пригощали” юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба¹²¹. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх „білих рабів” мало чим відрізнялося від харчування в’язнів концтаборів.

Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати. Щоправда, гауляйтер **Е. Кох** видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, проте окупаційна влада не переймалася відшукуванням для цього необхідних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою¹²². Оплата праці дітей та підлітків була, як правило, відсутня й у військовій зоні.

Не виконувалися і обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту кольорових металів. Так, у відповідному зверненні голови **м. Києва** досить туманно говорилося, що обіцяні суми можна буде одержати „пізніше” і лише „частково”, при цьому, як правило, продуктами¹²³.

Таким чином, дитяче працевикористання на окупованих територіях України відзначалося досить значними масштабами і це ще раз засвідчує жорстокість нацистського „нового порядку”.

Яскравим виявом антигуманної сутності окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке, вивезення цивільного населення до Німеччини з метою поповнення її трудових ресурсів та підриву генетичного потенціалу України. Об’єктом цього насильства з боку окупантів стали й неповнолітні українці.

Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини, для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи „щасливого” життя у „тисячолітньому рейху”. Не відставали від окупантів і колабораціоністи. Так, у своїй відозві голова **м. Києва Форостовський** закликав молодь 14-18 років добровільно виїздити „на роботу до прекрасної Німеччини”. При цьому „гарантувалося” „добре харчування та культурні умови житла”, „набуття кваліфікації”, „європейська освіта” тощо¹²⁴.

Незважаючи на потуги окупантів і заповзятливість колабораційних елементів та в міру поширення не вельми втішної інформації про дійсний стан речей, що надходила в Україну від перших „остарбайтерів”^{*} з рейху, чисельність добровольців почала різко зменшуватись. Аби зарадити даній ситуації 26 січня 1942 р. нацистський Господарський штаб командування на Сході у таємній інструкції за № БР 98510 (42) поставив досить

^{*} „Остарбайтери” (Ostarbeiteren – східні робітники) – так у нацистській Німеччині називали іноземних робітників, які прибували з окупованих територій СРСР.

недвозначну вимогу: „Якщо число добровольців не виправдає очікувань, то згідно з наказом під час вербування слід застосовувати найсуворіші заходи”¹²⁵.

21 березня 1942 р. згідно декрету **А. Гітлера** було створено спеціальну установу – „Імперське бюро з використання робочої сили” під орудою обергрупенфюрера СС **Ф. Заукеля**¹²⁶, який уже через 10 днів після свого призначення телеграфував адміністрації східних районів: „Вербування, за яке ви відповідаєте, має форсуватися всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці”¹²⁷. Як впливає з поданих вище фактів, уже з весни 1942 р. акценти у мобілізації робочої сили для рейху були зміщені в бік застосування примусово-репресивних методів.

Відомством Ф. Заукеля була створена спеціальна програма,^{**} якою передбачалась насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи з 15-річного віку¹²⁸. Спочатку заукелівські емісари намагались відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15 років. Проте в міру загострення проблеми трудових ресурсів у Німеччині стає типовим явищем насильницьке вербування і набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які співпали із „тотальною мобілізацією” у рейху, вік малолітніх українських невольників знижується до 12, а то й до 10 років¹²⁹.

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору і вантажили у спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти неподалік залізничних станцій. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову „білих рабів”. Зокрема, в м. **Кременчуці** новоявленими людоловами була проведена облава, в ході якої до Німеччини було відправлено 450 осіб, серед них чимало 14-15-річних підлітків¹³⁰.

Як засвідчують акти спеціальної комісії Дергачівського району Харківської обл., під час окупації досить частими були влаштовані місцевою поліцією нічні облави, які супроводжувались насильницькою мобілізацією підлітків та побиттям їхніх батьків за спроби переховування своїх дітей від відправки до Німеччини¹³¹.

Нерідко насильницька мобілізація дітей та підлітків носила цілеспрямований характер. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений **Гітлером**, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40-50 тис. дітей та підлітків віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання на роботах безпосередньо в Німеччині. На думку творців даного проекту, „ця акція має на меті...скоротити його (Радянського Союзу – Г.Г.) біологічний потенціал у майбутньому”¹³².

Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена у 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою „Neu action” (операція „Сіно”), яка й передбачала реалізацію означених вище планів насильницької мобілізації неповнолітніх. В ході цієї акції до рейху було відправлено тисячі українських підлітків віком 10-14 років, і лише обставини воєнно-стратегічного порядку завадили повній реалізації передбачених заходів¹³³.

Як засвідчують спогади, нацисти комплектували в окремих дитбудинках групи малолітніх дітей для їх відправки до рейху. Так, у 1942 – 1943 рр. з дитпритулку „Сокольники” (м. **Харків**)* було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933 – 1938 років народження, а з дитбудинку № 1 м. **Краснограда** – 37 дітей 1931 – 1941 років народження.

^{**}Загалом відомі 4 програми Ф. Заукеля з вербування людських ресурсів на Сході: 1) квітень – серпень 1942 р.; 2) вересень 1942 р. – січень 1943 р.; 3) 1943 р.; 4) 1944 р.

*Упродовж 1942 р. тричі змінювалася назва цієї установи – „Будинок для дітей-сиріт у Сокольниках” (січень – квітень), „Дитячий притулок у Сокольниках” (квітень – серпень), „Дитячий будинок у Сокольниках №1” (вересень – грудень).

Формально цих дітей мали усиновити німецькі родини, а насправді їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги¹³⁴.

На жаль, автору не вдалося виявити джерела, які б містили окремі списки малолітніх оstarбайтерів, тому досить важко вийти на узагальнюючі цифри за цією категорією цивільного населення. Проте навіть фрагментарні дані в розрізі регіонів та окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. Так, з Ворошировградської області до рейху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з **м. Макіївки** – 700, причому, віком від 10 до 14 років¹³⁵, а лише з с. **Червона Поляна Антрацитівського району** Ворошиловградської області – 37 неповнолітніх¹³⁶. На основі опрацювання 4319 анкет „остарбайтерів” **Томаківського району** Дніпропетровської області автором встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян, це становить 5,6 % спискового складу відправлених на роботи до Німеччини¹³⁷.

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. з **м. Кривий Ріг** та прилеглих сіл окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця акція була швидкоплинною і здійснювалася традиційно жорстокими методами. Вона було однією з ланок низки заходів, які проводилися нацистами для виконання директиви Г. Гіммлера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців^{**138}. Згідно „Вказівок рейхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітників) у домашньому господарстві Німеччини” (вересень 1942 р.) завербовані дівчата повинні бути абсолютно здоровими, мати міцну статуру і бути зовнішньо схожими на німкень. При цьому наголошувалося на необхідності „грубої селекції” з метою запобігання „прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною..., яскраво вираженою зовнішністю...”¹³⁹.

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву „Lebensborn”^{***} і відобразила непомірне захоплення гітлерівців філогенезом. Цей далекосяжний проект був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки і повинні були виховуватися у „стерильній націонал-соціалістичній атмосфері” гітлерівської Німеччини. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців („volksdeutsche”), проте насправді в їх числі було й чимало юних українців, що мали зовнішню схожість з представниками „арійської раси”. Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав: „У вкрадених у різних народів дітей нордичного типу вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу, кров, замальовували профіль... Всіх, кого відбирали з оцінкою „расово придатний”, направляли в притулки „Lebensborn” для іноземців. Були також притулки суто німецькі..., в яких малолітніх слов’ян начебто розчиняли... Від дітей вимагалося забути рідну мову, вивчити німецьку, пірнути у світ нових національних традицій”¹⁴⁰. Незважаючи на те, що дана програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були

^{**} Керівництво рейху намагалося за рахунок невольниць зі Сходу вирішити не лише економічні, але й деякі соціальні проблеми рейху. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, відомство Ф. Заукеля згідно настанов А. Гітлера і Г. Гіммлера організувало широкомасштабне вербування юних українок, на плечі яких мала перекластися рутинна і виснажлива домашня праця у німецьких, насамперед багатодітних, сім’ях.

^{***} Lebensborn (буквальн. переклад – „життєве джерело”) – створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гіммлера спілка, яка була покликана проводити в життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від „шкідливих” і „брудних” расових домішок. З 1936 р. спілка входила як управління „L” у особистий штаб рейхсфюрера СС, її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. На окупованих територіях ця структура займалася відшукуванням морфологічно адекватних „арійському” типу дітей та вивезенням їх до Німеччини.

відібрані у їх батьків і, по суті, назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об'єктом денационалізації і онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби¹⁴¹. На думку професора **Я. Вільчура** із загального числа дітей, які були вигнані до рейху з метою їх асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40 %¹⁴².

Навесні 1943 р. з огляду на великі втрати особового складу вермахту, німецьке командування вирішило залучити для поповнення своїх військ, зокрема обслуги зенітних гармат, молодих людей окупованих територій України віком 15-20 років. Схиляючи юних українців до такої колаборації, нацисти та члени спілки „СС-юнацтво” у спеціальних відозвах закликали їх „виконати заповіт героїв Крут”, допомогти „в боротьбі проти заклятого ворога твого народу – большевизму”, вступити „в ряди борців разом з молоддю Європи” тощо. При цьому після двох років служби у вермахті юним колаборантам „гарантувалося” забезпечене життя та продовження освіти „в найкращих учбових закладах Європи”. Відповідне звернення адресувалося й батькам неповнолітніх українців. Проте надії нацистів на велику кількість юних добровольців виявилися марними, тому вони вдавалися до вже апробованих, насильницьких методів вербування підлітків до підрозділів протиповітряної оборони. Досі достеменно не відомо, скільки ж юних українців опинилося в лавах „допомічних дружинників німецької авіації”, проте цей вектор зайняв важливе місце в окупаційних заходах гітлерівців¹⁴³.

Аби врятуватись від перспективи відправлення в німецький „рай”, юні українці (часто з ініціативи чи за згодою їх батьків) вдавалися до різноманітних, часом відчайдушних, дій: вони переховувались на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо¹⁴⁴. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

За ухиляння неповнолітніх від мобілізацій до Німеччини нацисти вдавалися здебільшого до покарань, базованих на принципі так званої „родинної відповідальності”, коли репресії застосовували проти їхніх батьків. Характерним у цьому плані стало розпорядження шефа Васильківської районної управи (Київщина) про відправку до концтабору тих батьків, діти яких переховувалися, рятуючись у такий спосіб від насильницького відправлення до Німеччини¹⁴⁵. А в **м. Кривий Ріг** окупаційна влада змушувала підлітків підписувати такі заяви: „Якщо я добровільно не зголошусь, так маєте право арештовувати моїх батьків, а майно їх конфіскувати”. Лише у цьому місті було заарештовано 300 батьків тих неповнолітніх, які на вимогу окупаційної влади не з'явилися на мобілізаційні пункти¹⁴⁶.

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх „остарбайтерів”, їх везли до Німеччини у дощенту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а навіть присісти. Води і їжі не видавали, тому багато дітей гинули від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшенну антисанітарію і як наслідок – спалахи інфекційних захворювань¹⁴⁷.

Ешелони з „живим товаром” посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися найжорстокішими методами. Так, під час спроби втечі з невільничого вагону у серпні 1943 р. неподалік Кривого Рогу була тяжко поранена конвоїрами і невдовзі померла неповнолітня **Валентина Лазеба**¹⁴⁸.

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх „остарбайтерів”, часу і місця їх перебування на чужині, характеру праці автором було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в **м. Золотоноші** (сучасна Черкаська область). У результаті даного соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) – у 1929, по одному (3,8 %) – 1930 і 1931 років народження. Переважна більшість опитаних – 25 осіб (65,8 %) були вивезені безпосередньо до Німеччини,

8 (21,1 %) – до Австрії, а 5 (13,1 %) – до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири – 3 роки (10,5 %) і 2 – півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні „остарбайтери” Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, 4 (10,5 %) відбували трудову повинність в домашньому господарстві німецьких родин¹⁴⁹.

Зрозуміло, поданий вище цифровий матеріал аж ніяк не претендує на достатню повноту узагальнень, проте дозволяє окреслити певні тенденції щодо аналізу даної категорії жертв нацизму. Принагідно зазначимо, що автор і не ставив у даній праці за мету вивчити становище малолітніх „остарбайтерів” на чужині, оскільки це є темою окремого спеціального дослідження.

У фондах центральних та обласних архівів містяться анкети, посвідчення та листи „остарбайтерів”, які дозволяють дійти висновку про значні масштаби вивезення українців до Німеччини та про вигнання їх на чужину цілими сім'ями*. Так, сім'я **Дмитра і Параски Акіємонів** були вивезені до Німеччини разом із чотирма неповнолітніми – **Павлом, Віктором, Володимиром, Миколою**¹⁵⁰. Мешканка **м. Черкас Н.Г. Піскова** була у 1942 р. насильно відправлена до рейху разом із 3-річною донькою **Оленою** і 4-річним сином **Анатолієм**¹⁵¹. Власне, чимало малолітніх українців опинилося у гітлерівському рейху разом зі своїми батьками, але, з іншого боку, десятки тисяч дітей були відірвані від своїх родин. На території нацистської Німеччини юні українці піддавалися нещадному визискуванню та стали об'єктом нелюдських знущань (див. додат. 2).

Прямим продовженням злочинних дій нацистів з вигнання на невідільничі роботи до Німеччини стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943 – 1944 рр. Ця акція стала частиною „тактики випаленої землі” і поряд з цим мала забезпечити виконання заукелівських програм поповнення контингентів робочої сили в скрутний для німецького рейху період¹⁵².

Основою проведення евакуаційних заходів стала директива німецькому командуванню на Україні „Про відхід та евакуацію” (вересень 1943 р.) яка містила пряму установку на депортацію місцевого населення. Її жертвами стали й сотні тисяч дітей та підлітків. **Г. Гімлер** віддав такий наказ вищому керівникові військ СС і поліції в Україні **Прюцману**: „Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишилось жодного чоловіка, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна, ні однієї рейки, щоб не залишився цілим жоден будинок, жодна шахта..., щоб не залишилось жодного колодязя, який би не був отруєний... Противник повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну”¹⁵³. Кожного, хто ухилявся від евакуації, незважаючи на вік і стать, розстрілювали на місці чи відправляли в концтабори. Депортація проводилася надзвичайно жорстокими методами: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і під конвоєм гнали у так звані приймальні табори¹⁵⁴.

Типовим у цьому плані був зокрема наказ окружного комісара **м. Кременчука**, який у вересні 1943 р. висунув вимогу перед мешканцями міста негайно його залишити і прямувати за вказаним маршрутом. Винні у порушенні цього наказу оголошувалися саботажниками і розстрілювалися на місці¹⁵⁵.

Депортованих людей, в тому числі дітей та підлітків, масово використовували для зведення фортифікаційних споруд, часто під артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями радянських військ, а потім відправляли до Німеччини.

Отже, як впливає з наведених вище фактів, в період війни діти та підлітки України стали об'єктом нещадної експлуатації з боку нацистів як на окупованих територіях, так і безпосередньо в Німеччині.

* Найбільшого масштабу депортації українських сімей набрали з 1943 р.

3.3. Освітньо-виховна політика окупантів

Важливою складовою частиною окупаційних заходів нацистської Німеччини в Україні стала система освіти і виховання дітей та підлітків, яка характеризувалась цинічною налаштованістю на духовне нищення українського генофонду. Освітня політика окупантів базувалась на людиноненавистницькій расовій теорії і знайшла своє „обґрунтування” у різноманітних „теоретизуваннях” і директивах верховод гітлерівського рейху. Так, фюрер Німеччини **А. Гітлер** неодноразово наголошував: „...Загальна освіта є розтлінною отрутою... Широким масам рабів буде надано благодіяння залишатися неписьменними”¹⁵⁶. А в одному з верховних циркулярів для окупаційних чиновників України блюзнірськи зазначалося: „Ми були б мерзотниками, якби щось робили для української освіти”¹⁵⁷.

У початковий період окупації патріотично налаштовані кола українських націоналістів, перебуваючи в полоні певних ілюзій щодо ймовірної підтримки нацистами української самостійницької ідеї, плекали далекосяжні плани розбудови народної освіти і намагалися їх реалізувати.

Але надії національно-демократичних сил на новий український Ренесанс у царині національної освіти під егідою „Великонімеччини” виявилися марними. Окупанти стали на шлях брутального нищення паростків українського відродження і майже повсюдно закрили національні школи¹⁵⁸.

Базуючись на своїй расовій теорії, яка відносила українців до „Untermenschen”*, окупанти вважали, що повноцінна освіта є для них недозвеною розкішшю і для підростаючих „білих рабів” достатніми будуть лише елементарні знання. Найбільш послідовно такі підходи реалізовувалися на території рейхскомісаріату „Україна”, який очолював переконаний українофоб **Е. Кох**. 12 січня 1942 р. надійшла директива рейхскомісара, за якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 р. лише у початкових 4-річних школах, що мали охоплювати дітей віком до 11 років. Цим документом визначалися умови відкриття „народних шкіл”, зміст і обсяги навчальних планів, критерії відбору педкадрів тощо¹⁵⁹. Необхідно зазначити, що й надалі у директивних документах окупаційної влади неодноразово наголошувалось на необхідності обмежувати освіту лише початковою ланкою і давати учням винятково примітивний мінімум знань¹⁶⁰.

Поряд з цим слід наголосити на тому, що у військовій зоні проводилась ліберальніша освітня лінія, ніж на території рейхскомісаріату. Це пояснювалось насамперед тим, що чимало військових поділяли думку **А. Розенберга** про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні. У розпорядженні № 34 від 29 грудня 1941 р., яке врегульовувало освітні питання у військовій зоні, виразно простежуються саме такі підходи. Лояльнішою була освітня політика окупаційної влади і в районах індустріального Півдня, який гостро потребував кваліфікованої робочої сили. Проте за наполяганнями **А. Гітлера**, ця політика була скоригована і згодом у цілому мало чим відрізнялася від освітніх заходів у рейхскомісаріаті.

Розгортання навіть такої урізаної системи „народної” освіти розглядалося окупантами як завдання не надто важливе. Протягом усього періоду окупації відчувався брак шкільних приміщень через їх руйнування в ході воєнних дій, а особливо, з причин нецільового використання окупаційними військами. Так, у **м. Києві** 77 шкіл були перетворені на військові казарми, у 9 знаходилися майстерні, у 2 – штаби німецьких війська, 8 стали конюшнями. Були розташовані казарми і в 4 школах **м. Чернігова**¹⁶¹.

Нерідко в приміщеннях шкіл знаходилися репресивно-каральні органи окупантів. Наприклад, на Полтавщині у приміщенні Лубенської СШ № 8 нацисти організували табір для військовополонених, у Гадяцькій школі № 2 було розташовано поліцейську катівню, а в Опішнянській школі – в’язницю з камерою смертників у підвалі¹⁶². На виконання доволі

* „Неповноцінні люди” (нім.)

специфічних функцій було „перепрофільовано” й Маріупольський палац піонерів: тут улаштували будинок розпусти для німецьких військовослужбовців¹⁶³.

З означених причин школи розташовувалися здебільшого у пристосованих приміщеннях: дитсадках, клубах, будинках культури, приватних помешканнях і тільки подекуди – у типових будівлях.

Окупанти варварськи руйнували шкільні приміщення. Як паливо для „буржуйок” вони використовували шкільні меблі, віконні рами, підлогу, фонди шкільних бібліотек. З шкільних підручників окупанти встигали „тротуари” до вбиралень, часто використовували книги як підстилку для коней замість соломи тощо¹⁶⁴.

Розгорнута окупаційною владою освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд. Скажімо, тоді як у м. **Києві** до війни функціонувало 157 шкіл різного типу з контингентами 97 тис. учнів, то в окупаційний період діяло лише 40 „народних” шкіл, в яких навчалось 6470 учнів, що складало всього 6,6 % від довоєнної чисельності. В окупованому Харкові працювало 24 початкові школи з контингентами 11 тис. учнів (до війни – 135 шкіл з 103,8 тис. учнів)¹⁶⁵. Отже, кількість учнів зменшилась тут майже вдесятеро. У м. **Дніпропетровську** діяло лише 30 „елементарних” шкіл¹⁶⁶, у **Полтаві** – 2 (150 учнів), у **Лохвиці** Полтавської обл. – 1 (10 учнів)¹⁶⁷ (див. додат. 3). Досить обмеженою була мережа семирічних шкіл, їх відкривали здебільшого у великих населених пунктах.

Як засвідчують окремі німецькі документи, навесні 1942 р. окупаційна влада заявила про намір розгорнути мережу середніх освітніх закладів гімназійного типу у великих містах. Зокрема, в м. **Києві** обіцяли відкрити – 2 гуманітарні та 8 реальних гімназій для хлопців і 14 ліцеїв для дівчат (ця цифра збігалася із планами націонал-патріотів)¹⁶⁸. Проте це виявилось лише декларативно-пропагандистським трюком нацистів, бо за великим рахунком ні про яку повноцінну освіту для юних українців у реальній окупаційній політиці не йшлося. Так, уже в липні 1942 р. спеціальним розпорядженням окупаційної влади у **Києві** було закрито 8 гімназій¹⁶⁹. Планомірне скорочення мережі освітніх закладів такого типу продовжувалося й надалі.

„Народні” школи працювали не ритмічно і часто закривалися, особливо в зимовий період, коли не вистачало палива. З цієї причини взимку 1941 – 1942 рр. навчання майже ніде не проводилося і було поновлене лише навесні, а то й восени 1942 р.¹⁷⁰

Мотивуючи такі кроки окупаційної влади, колабораційна газета „Дзвін” (**Біла Церква**) лицемірно заявляла, що „рейхскомісар Україна закрив школи... з міркувань народного здоров'я” та через відсутність „придатного для виховання молоді учбового матеріалу”. Насамкінець газета резюмувала, що „шкільна справа – менш важливе завдання, ніж встановлення „нового порядку”¹⁷¹. Подібні „обґрунтування” можна було зустріти на шпальтах багатьох колабораційних газет.

Припинялося шкільне навчання і в наступний період. Так, шеф **Бородянського району** (Київщина) видав 18 листопада 1942 р. наказ про закриття шкіл у зв'язку настанням зимового періоду та відсутністю палива¹⁷².

„Народні” школи припиняли свою роботу і з інших, часто дріб'язкових приводів. Наприклад, коли діти однієї із шкіл м. **Лубни** на перерві випадково скинули на підлогу портрет **Гітлера**, то це було використано як підставу для негайного закриття всіх шкіл міста¹⁷³.

Як правило, окупаційна влада не фінансувала навіть такої обмеженої освітньої мережі і школи відкривалися переважно коштом місцевих громад. Встановлювалася плата за навчання: батьки мали платити від 100 до 350 крб. та вносити певну кількість продуктів¹⁷⁴.

При комплектуванні „народних” шкіл спостерігалася статеві дискримінація. Так, на 40 хлопчиків до цих шкіл приймали пересічно лише 5 дівчаток. Останнім рекомендували вступати до шкіл домоводства¹⁷⁵.

З метою реалізації освітньої доктрини окупантів директивні документи передбачали звільнення з роботи всіх директорів, інспекторів, учителів старших класів, членів компартії. При укомплектуванні „народних” шкіл педкадрами рекомендувалося надавати перевагу тим, які „потерпіли від більшовицького режиму” і є лояльними до окупаційної влади¹⁷⁶. Фільтрації і постійні перевірки педпрацівників на лояльність стали одним з провідних напрямків діяльності окупаційної влади. Від учителів бралися зобов’язання, що вони здійснюватимуть навчання лише в руслі вимог окупантів, не будуть пропагувати більшовицькі ідеї тощо¹⁷⁷.

Верховоди нацистського рейху вимагали від окупаційної влади обмежувати навчання юних українців лише елементарними знаннями. **А. Гітлер** наголошував на неприпустимості того, щоб „вони (слов’яни – Г.Г.) знали більше, ніж значення шляхових знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: „Столиця рейху – Берлін”. Математика і все інше подібне зовсім не потрібні”¹⁷⁸. Вказівки фюрера конкретизував **Г. Гімлер**: „Початкова школа має ставити за свою мету навчання учнів тільки рахунку максимум до 500 і вмінню розписатися”¹⁷⁹.

Згідно окупаційних директив навчання у „народних” школах мало обмежуватись читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, музикою, іграми, виробничою та ручною працею¹⁸⁰ (див. додат. 4). При цьому санкціонувалася українська мова викладання, учні також знайомилися з творами Т.Г. Шевченка і співали національний гімн „Ще не вмерла Україна”. Проте ці незначні реверанси окупантів в бік національної самоідентифікації українства носили спорадичний і суто пропагандистський характер. У школах запроваджувалося викладання Закону Божого, його здійснювали православні священники¹⁸¹.

З огляду на кінцеву мету діяльності цих шкіл – підготовку дітей до праці на користь рейху – основна увага приділялась саме трудовому навчанню. Дітей насамперед вчили первинним виробничим навичкам: рукоділлю, ремонту одягу, плетінню сіток, корзин тощо¹⁸².

Проте навіть така урізана і по суті символічна освіта здавалася окупантам зовеликою для представників „неповноцінної раси”. У серпні 1942 р. рейхскомісар України **Е. Кох** заявив, що „освіта, яку може дати 4-х класна школа, є надто широкою для українців, оскільки загальний рівень їх знань треба знижувати”¹⁸³. У своїй освітній українофобії **Е. Кох** зайшов настільки далеко, що це навіть викликало роздратування його безпосереднього шефа **А. Розенберга**, якого непокоїла невтішна картина в питаннях підготовки кваліфікованих трудових резервів на окупованих територіях для потреб рейху¹⁸⁴.

Окупанти занадто затято проводили політику „деінтелектуалізації” українців. Зрештою вони самі змушені були визнати, що „рівень підготовки учня, який закінчив 4-класну школу настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником...”¹⁸⁵ і що „сьогоднішній стан системи освіти є невтішним і викликає невіру в українців”¹⁸⁶.

Дещо ширшу освітню підготовку давали юним українцям семирічні школи, мережа яких була обмеженою (табл. 3.3.1)¹⁸⁷.

Таблиця 3.3.1

Навчальний план семирічних шкіл у 1942/1943 навчальному році

Отже, навчальний план семирічок передбачав і вивчення природничо-математичних дисциплін, які були необхідні для подальшої професійної підготовки частини юних українців. Звертає на себе увагу й та обставина, що у 5-7 класах німецьку мову учні вивчали навіть в дещо більшому обсязі, ніж рідну. Цим переслідувалася далекосяжна мета підготовки вихованців цих шкіл до колабораційної діяльності та праці на території рейху.

Україн незадовільною була матеріальна та навчально-методична база „народних” шкіл. Так, у розпорядженні 12-ої початкової школи **м. Полтави** була лише 41 парта, 4 столи, 8 стільців, 3 класних дошки, 2 тумбочки, 4 вішалки. Діти навіть не мали змоги випити

води через відсутність питного бачка¹⁸⁸. У **Ставищанському районі** Таращанського „гебіту” у червні 1942 р. на одного учня 1-2 класів припадало лише 4 зошити¹⁸⁹.

За відсутності нових підручників окупаційна влада давала дозвіл на тимчасове використання навчальних книг, виданих ще за радянських часів. Але при цьому у підручники й посібники вносилися зміни шляхом вилучення окремих більшовицько-заідеологізованих сторінок чи тривіального замальовування чорнилом тих чи інших фактів, імен, термінів, ілюстрацій. Ось які вказівки давалися, зокрема, з приводу використання радянського „Букваря”: „У першому класі, навчаючи грамоти, використовувати буквар із відповідними змінами: ст. 3 – знищити портрети Сталіна, Леніна, знищити портрет піонерів і малюнки труби і барабана... Викреслити останні рядки „Юра – піонер”, „Вадим – жовтень”... Знищити статтю „Найкраще ім’я. Знищити зірки на ялинці” і тому подібне. Також наказувалось повністю вилучити сторінки, які містили матеріал комуністично-ідеологічного спрямування¹⁹⁰. Окрім „реформованих” радянських підручників навчання велося за матеріалами окупаційної преси, де вміщувалася спеціальна рубрика „На допомогу школі”, „Сторінка для школяра” тощо¹⁹¹.

Українські діти з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу – більшовицького – потрапили під інший, нацистський. Червоною ниткою через навчальний процес „народних” шкіл проходили ідеологічні настанови гітлерівської влади, які мали сформулювати альтернативну комуністичній системі ціннісних орієнтирів. Колабораціоністський „Педагогічний інформаційний бюлетень” (**Полтава**) повчав: „Якщо над головою німецькі льотчики здійснюють свої навчальні польоти... учитель повинен бути достатньо гнучким і перевести тему уроку на щось сучасне, актуальне. Наприклад, почати говорити про німецьку армію і про можливості, які відкриваються перед Україною як членом великої європейської сім’ї народів”¹⁹².

Великою ідеологічною зашореністю відзначилося викладання предметів гуманітарного циклу, особливо історії. У пояснювальній записці до програм з історії від вчителів вимагалось поставити в центр подій таких „великих осіб як Фрідріх Великий, Бісмарк і Гітлер”¹⁹³.

Реалізації виховних цілей у „народних” школах мало слугувати і оформлення їх інтер’єрів. У шкільних приміщеннях висіли ікони, а також, як свідчення лояльності до окупаційної влади, портрети А. Гітлера. Поряд з цих багато класних кімнат мали портрети Т.Г. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського. Стали звичними щоденні молитви та церковні піснеслови.

Система виховання у школах цілковито узгоджувалася із нацистською доктриною формування у юних українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. „Ми хочемо лише зробити їх (юних українців – Г.Г.) знаряддям у наших руках” – така лінія визначалася так званими „12-а заповідями поведінки німців на Сході”¹⁹⁴. **Г. Гімлер** вважав, що головною метою „народних” шкіл, має бути засвоєння їх вихованнями беззастережного правила: „Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю”¹⁹⁵. „Непереможність німецької зброї”, „визвольна місія Великонімеччини”, „Гітлер – визволитель народів Європи”, „праця на благо рейху – обов’язок українця”, „Німеччина – є країною робітників, селян і вояків”, „хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі” – ці та інші ідеологічні штампи наполегливо і постійно нав’язували юним українцям¹⁹⁶ (див. додат. 5).

„Учитель повинен виховувати в учнів любов до дружнього нам німецького народу, який густо окропивши кров’ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів” – такі рекомендації буквально заповнили тогочасну окупаційну пресу¹⁹⁷. Вихованців шкіл змушували вітати представників окупаційної влади, німецьких солдатів – „визволителів” та вчителів низькими поклонами¹⁹⁸.

Нова освітня система була спрямована на придушення будь-якої дитячої ініціативи та самодіяльності. У директивах окупаційної влади, зокрема, говорилося: „Ніяких дитячих

зборів і організацій. У класі тільки черговий. Газет не потрібно. У класі повинен бути портрет фіюрера і один-два плакати”¹⁹⁹.

Нова педагогічна система передбачала поряд з моральними засобами впливу на учнів і застосування тілесних покарань. У „Педагогічному інформаційному бюлетені”^{*} серед інших містилися й такі рекомендації: „Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінькою”²⁰⁰. А один із підлеглих **Е. Коха Фідлер** опублікував брошуру, в якій прямо напучував, що для українців підходить „найпримітивніша форма виховання – за допомогою дубця”²⁰¹. За пропуски учнями занять їхніх батьків штрафували, а самих дітей позбавляли хлібних карток та обідів у шкільних їдальнях²⁰².

Попри ці репресивні заходи стан успішності та відвідування учнів залишався незадовільним. Про це, зокрема, засвідчують дані по відділу освіти і культури Таращанського „гебіту” (табл. 3.3.2)²⁰³.

Таблиця 3.3.2

Відомості про успішність і відвідування учнів шкіл Таращанського „гебіту” у 1942 – 1943 навчальному році

Утім, наведені вище дані були завищені, адже тоді, як і в радянські часи, мали місце масові приписки і прикрашування дійсного стану речей. Завідувач відділом освіти і культури Таращанського „гебіту” Яковчук у липні 1942 р. визнавав, що фактично відвідування у багатьох школах становить лише 10-25 % від спискового складу учнів²⁰⁴.

У „народних” школах спостерігався великий відсів учнів. Саме з цієї причини, як повідомляла, зокрема, газета „Золотоніський голос”, навесні 1943 р., чимало освітніх закладів були закриті і діти опинилися поза школою²⁰⁵. Причинами такого становища була переважаюча недовіра населення до „народних” шкіл та фактичне небажання окупаційної влади суттєво поліпшити ситуацію в освітній галузі.

За окупації по суті була знищена система позакласної і позашкільної роботи. Тільки як виняток при окремих школах функціонували учнівські гуртки, а творчі студії дітей були надзвичайно великою рідкістю. Так, у листопаді 1942 р. газета „Уманський голос” з великим апломбом повідомляла, що у **м. Фастові** діє дитяча драматична студія, котра налічувала 35 дітей віком від 6 до 14 років. У цьому ж місті працював і малочисельний хореографічний гурток²⁰⁶. Проте окупанти дуже насторожено ставилися до таких творчих об’єднань юних українців і вживали заходів для припинення їх роботи.

Професійна освіта за нацистської окупації була представлена ремісничими та фаховими школами досить примітивного типу з надзвичайно слабкою навчально-матеріальною базою. Знання, які давалися у цих навчальних закладах, носили елементарний і вузько профільний характер, оскільки зацікавленість окупаційної влади у відродженні профосвіти в Україні не сягала далі бажання якнайшвидше отримати якомога більше дозовано кваліфікованої і водночас дешевої робочої сили. Так, у пояснювальній записці до навчального плану сільськогосподарської школи наголошувалося, що „При вивченні математики вивчаються 4 арифметичні дії з простими та десятковими числами, пропорції. Вивчаючи геометрію, головну увагу...звернути на вимірювання об’ємів, площ та геодезію...”²⁰⁷.

Архівні документи дають змогу скласти уявлення про напрямки фахової підготовки юних українців за нацистської окупації. У **м. Києві**, наприклад, було розгорнуто мережу ремісничих і професійних шкіл, де навчали майбутніх токарів, слюсарів, ткачів, ливарників, мулярів, столярів, шевців, кравців, бондарів, гончарів, фрезерувальників, миловарів, продавців, шоферів, перукарів і, в обмеженому обсязі – агрономів, художників,

^{*} „Педагогічний інформаційний бюлетень” – методичний часопис, який видавався в м. Полтаві.

медиків, музикантів, стенографів тощо²⁰⁸. У наведеному вище переліку переважали робітничі професії, а обсяг освітньої підготовки слухачів цих шкіл не виходив за межі вузької фахової освіти (див. додат. 6).

Аби мати уявлення про структуру та контингенти професійних і ремісничих шкіл, звернемося до відомостей про ці заклади у **с. Ставищах** Таращанської округи. У 1942/1943 навчальному році у місцевій сільгоспшкoлі з контингентом 180 учнів на 3-х курсах готували за рільничим і зоотехнічним напрямками, а Ставищанська реміснича школа, в якій навчалось 120 учнів, готувала майбутніх будівельників, столярів, шевців, кравців. У документах констатувалася відсутність належної бази для фахової підготовки²⁰⁹.

Для дівчаток відкривалися спеціальні школи хатніх господарок, де їх навчали крою і шиттю, художній вишивці, музиці й співу, догляду за дитиною та основам психології тощо²¹⁰. Зрозуміло, вихованок таких шкіл здебільшого чекала не вельми втішна доля домашньої прислуги у німецьких родинах.

Окупанти не змогли створити на місці понищеної належну мережу дошкільного виховання, тому вона мала справді жалюгідний вигляд. Лише 1942 р. в деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м'який інвентар та меблі мали придбати своїм коштом батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Так, згідно даних відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи вихованці дитясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків – відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих явно занижених норм у дошкільних установах не дотримувалися. Діти не отримували сиру, сметани, їм видавалося утричі менше, ніж до війни, жирів та м'яса²¹¹.

Трагічною була доля дітей-сиріт, кількість яких за жорстокої воєнної доби незмірно зросла. Більшість дитбудинків були або евакуйовані, або взагалі припинили свою роботу. Самі окупанти визнавали, що „діти-сироти лише частково або випадково розташовані в дитячих будинках, фактично вони залишились самі по собі”²¹². Так, по **м. Дніпропетровську** в роки окупації працювало лише 5 дитпритулків з контингентами 241 дитина²¹³. Зрозуміло така куца мережа і віддалено не відповідала потребам у закладах такого типу.

Поодинокі дитбудинки не зводили кінці з кінцями, бо окупаційна влада їх фактично не фінансувала. **Іван Харламов**, вихованець дитбудинку № 1 м. Прилук, свідчив, що діти жили надголодь, спали на залізних ліжках без матраців і були об'єктом жорстоких знущань з боку окупантів²¹⁴. Незадовільне становище установ для дітей-сиріт визнавала й окупаційна влада. Після обстеження стану дитпритулку № 2 м. Полтави спеціальна комісія магістрату констатувала, що діти зовсім „не забезпечені одягом та білизною” і взагалі „дитячі установи вкрай погано фінансуються”²¹⁵. Не кращим було становище у Яхницькому дитбудинку (Полтавщина), де утримувалось 105 сиріт²¹⁶.

Обстеження стану місцевого дитбудинку дало підстави комісії соцзабезпечення Дніпропетровської міської управи зробити такий категоричний висновок: „З усього видно, що діти залишені на призволяще”. Дійсно, на 55 вихованців цього дитбудинку за 4 дні видано всього 18 кг круп, 55 кг хліба та 2 кг масла. Через нестачу обслуговуючого персоналу дітям самотужки довелося готувати собі їжу та ще й на відкритому вогні. Одягнені вони були у завошивлене лахміття, не милися по декілька тижнів, мила не одержували. Десятки вихованців дитбудинку вешталися по місту, жебракували та крали. Серед дітей виявлено чимало хворих, в тому числі й одну дівчинку з відкритою формою туберкульозу²¹⁷. Подібне становище в тій чи іншій мірі спостерігалось і в інших дитбудинках.

Доля дітей-сиріт цілковито залежала від рівня гуманності персоналу дитбудинків, допомоги населення. Документи засвідчують чимало випадків, коли директори дитбудинків та їх персонал демонстрували велику любов до дітей, високий рівень

громадянської відповідальності. Переїнявши долею осиротілих дітей, київська вчителька **Трохименко** створила власний дитбудинок, прийнявши у напівзруйноване приміщення 90 дітей та утримуючи їх за рахунок особистих коштів та людських пожертв. Проте взимку 1943 р. окупанти вигнали дітей на вулицю і закрили дитбудинок²¹⁸.

Київським дитбудинком, що був розташований на вул. Керосинній, завідувала **К.К. Кропивницька**, котра відзначалась великою енергійністю та сміливістю. Принагідно зазначимо, що на посадах двірників, прибиральниць, помічників кочегарів працювали 13-15-річні діти співробітників цього закладу. Хоча дитбудинок фактично не фінансувався окупаційною владою, ніхто з його вихованців не загинув від голоду, бо персонал віддавав останнє для утримання знедолених дітей. Серед вихованців були і єврейські діти, проте цей факт приховали від окупаційної влади і вони уникнули неминучої смерті. До речі, після визволення **Києва Кропивницьку** нагородили орденом „Знак Пошани”. Зважимо на ту обставину, що цивільних осіб, які перебували на окупованій території (окрім партизанів і підпільників), як правило, не нагороджували²¹⁹.

Певну допомогу діти-сироти отримували від благодійних громадських об'єднань. Наприклад, товариство „Допомога”, що діяло з лютого 1942 р. у **м. Валки** на Харківщині, відкрило на зібрані серед громадян кошти 10 дитячих притулків, забезпечивши їх вихованців найнеобхіднішим. Допомігав потерпілим дітям і місцевий театр, влаштовуючи благодійні вистави²²⁰. Майже винятково за рахунок пожертв з боку місцевого населення функціонували дитбудинки **м. Дніпродзержинська**²²¹.

Лише подекуди окупаційна влада переймалася проблемою дитячої безпритульності. Так, у **м. Черкаси** коштом міської управи і під кураторством самого гебітскомісара восени 1941 р. було відкрито дитячий притулок для дітей-сиріт, його завідувачкою стала **О.М. Шулежко**. У ньому утримувалося 75 вихованців, в тому числі і 13 представників єврейської національності. Зрозуміло, що цей останній факт ретельно приховувався від окупаційної влади. Міська управа виділила мізерні кошти на утримання цього закладу, все інше діставалось працею його вихованців: вони обробляли город, вирощували декілька поросят, доглядали кіз, заробляли кошти працею в господарстві місцевого землевласника **Шварца**, співали в церковному хорі. Досвідчений вихователь і організатор дитячого колективу **О. Шулежко** забезпечила чіткий розподіл трудових обов'язків між вихованцями, розробила ефективну систему опіки старших над молодшими і все це створювало загалом пристойні умови для утримання дітей притулку.

З наближенням радянських військ за наказом окупаційної влади притулок було евакуйовано у Вінницьку область, де дітей поселили у вщент розореному Соболевському дитбудинку. Щоб забезпечити виживання дітей у цих екстремальних умовах, **О. Шулежко** розподілила їх на „четвірки” з різновіковим складом, очолювані підлітками. Старші діти кожної групи діставали харчі і ділилися з молодшими – так вихованцям вдалося врятуватись від неминучої голодної смерті.

Після приходу радянських військ у квітні 1944 р. вихованців повернули в м. Черкаси і здали у спецдитбудинок № 1. По війні в Ізраїлі високо оцінили внесок **Шулежко** у порятунок єврейських дітей: Інститут Пам'яті жертв нацизму і героїв Опору Яд Вашем присвоїв їй почесне звання „Праведник миру”, а її ім'я було викарбувано на Стіні Пошани²²².

Справжній подвиг здійснила й завідувачка дитсадка **м. Бахмача Г.К. Жованник**. За підтримки жителів міста у тяжких умовах окупації вона взяла під опіку і зберегла життя 32 безпритульних дітей²²³. А жителька **с. Домонтів Золотоніського району** (Полтавщина) **Г.Ф. Черес** взяла під свою опіку і надала притулок у власній оселі 29 дітям-сиротам^{224*}.

В цілому ж утримання знедолених дітей у дитбудинках і притулках та взяття їх під опіку окремими громадянами було явищем швидше винятковим, аніж типовим. Адже

*Г.Ф. Черес доглядала дітей як своїх рідних до досягнення ними повноліття. Материнський подвиг „домонтівської чайки” в 1971 р. було відзначено Почесною Грамотою Верховної Ради України.

переважна більшість осиротілих дітей залишилася безпритульною та була приречена на голодне і холодне поневіряння, а часто й на смерть.

Отже, освітньо-виховні заходи нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях України забезпечували реалізацію їхньої расової доктрини та далекосяжних планів деінтелектуалізації українського народу.

* * *

Таким чином, складовою частиною політики антиукраїнського етноциду, яку проводили нацисти, стало масове знищення наймолодших представників цивільного населення. Це ганебне явище носило досить багатовимірний характер і мало різноманітні вияви. З метою підризу біологічних сил українського народу, його залякування й упокорення, нацисти планомірно і цинічно знищували дітей та підлітків, застосовуючи про цьому садистські методи. Економічна експансія нацистської Німеччини в Україну, пограбування продовольчих ресурсів, цинічне нехтування елементарними потребами цивільного населення з боку окупаційної влади – все це ставило наймолодших громадян на межу виживання і часто прирікало на голодну смерть. Окупаційна політика нацистів та жахливі побутові умови життя українців на підневільних територіях привели до поширення як звичайних, так і епідеміологічних захворювань, жертвами яких, часто з летальним результатом, ставали насамперед неповнолітні. Означене вище свідчить про терористичний характер нацистського окупаційного режиму, творці й організатори якого заплямували себе страшним злочинам дітовбивства.

Масового й повсюдного характеру набрало примусове залучення неповнолітніх до праці на окупованих територіях. Діти та підлітки використовувалися на різноманітних роботах, в тому числі й на тяжких та особливо небезпечних. Про підневільний характер праці свідчила фактична відсутність винагороди та суворі репресивні заходи за спробу ухилитися від неї.

Одним з провідних векторів окупаційної політики нацистів стала також примусова мобілізація неповнолітніх на роботи в гітлерівській Німеччині та інших окупованих нею країнах. Масове вивезення неповнолітніх до Німеччини розпочалося в 1942 р. і досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальному етапі окупації характеру масштабних депортацій. Поряд з вивезенням неповнолітніх разом з дорослими, їх насильницьке вербування часом проводилось у вигляді цілеспрямованих та самодостатніх акцій. Вкрай тяжкі умови праці, її рабський характер оберталися катастрофічним погіршенням фізичного та психічного здоров'я юних українців. Сотні тисяч неповнолітніх „остарбайтерів” були відірвані від своїх родин і прирікались на поневіряння та фактичне сирітство, надовго, а часто й назавжди, розлучалися зі своєю рідною землею.

Освітньо-виховна політика окупантів щодо неповнолітніх громадян була спрямована на реалізацію антигуманних планів духовного нищення і морального приниження українського народу. Система „народних шкіл” давала юним українцям лише елементарні знання, а професійна освіта була націлена переважно на підготовку ремісників.

Нацистська система виховання увібрала в себе гірші риси тоталітаризму і мала на меті сформувані у дітей та підлітків окупованих територій покірність і колабораціоністські орієнтири. Велику трагедію переживали діти-сироти, які за відсутності достатньої кількості дитбудинків і відмови окупаційної влади їх фінансувати, були полишені наодинці зі своїми проблемами. Аналіз системи освіти і виховання на окупованих територіях України дає додаткові підстави характеризувати нацистський „новий порядок” як глибоко злочинний і спрямований на знищення національної ідентичності українського генофонду.

- ¹ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 17.
- ² Цит. за: Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945 рр. – К., 2000. – С. 174, 179.
- ³ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943): Збірник докум. – С. 79.
- ⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська обл. – С. 192.
- ⁵ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. П-1132, оп. 1, спр. 381, арк. 33.
- ⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 320.
- ⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. – С. 202.
- ⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т.1. – С. 354.
- ⁹ Перишина Т.В. Фашистский геноцид на Украине. – С. 42.
- ¹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 255.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 112.
- ¹² Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 50.
- ¹³ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник докум. і матер. – С. 92.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 55.
- ¹⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-2427, оп. 1, спр. 238, арк. 3.
- ¹⁶ Рева А. Трагедія в Сокольниках. – С. 43-44.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 114.
- ¹⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 363.
- ¹⁹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике... – С. 149.
- ²⁰ Німецькі окупанти на Полтавщині: Збірник докум. – С. 26.
- ²¹ Київський процес: Докум. і матер. – С. 149.
- ²² Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 80.
- ²³ Київський процес: Докум. і матер. – С. 148.
- ²⁴ Перишина Т.В. Фашистский геноцид на Украине. – С. 43.
- ²⁵ Литвинов В. Коричневое „ожерелье”. – Кн. 1. – С. 19.
- ²⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 90.
- ²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 635.
- ²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т.2. – С. 354.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 136.
- ³⁰ ДАДО, ф. Р-2427, оп. 1, спр. 182, арк. 12.
- ³¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 гг. – Кн. 1. – С. 140.
- ³² Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька обл. – С. 143.
- ³³ Пам'ять заради майбутнього. – С. 102-103.
- ³⁴ Рева А. Трагедія в Сокольниках. – С. 19, 21.
- ³⁵ ДАХО, ф. Р-4677, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
- ³⁶ Литвинов В. Коричневое „ожерелье”. – Кн. 3. – С. 29
- ³⁷ Пам'ять заради майбутнього – С. 102-103.
- ³⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине... – Кн. 2. – С. 268.
- ³⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 102.
- ⁴⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 302-303.
- ⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. – С. 372, 668.
- ⁴² Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. – С. 165-166.
- ⁴³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине... – Кн. 1. – С. 140.
- ⁴⁴ Литвинов В. Коричневое „ожерелье”. – Кн. 2, ч. 2. – С. 350-351.
- ⁴⁵ Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. – С. 26.
- ⁴⁶ ДАЧО, ф. Р-800, оп. 1. – спр. 6. – арк. 1.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 90-92.
- ⁴⁸ Київський процес: Докум. и матер. – С. 39.
- ⁴⁹ Там само. – С. 154.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 306, арк. 36-37.
- ⁵¹ Німецький окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 250.
- ⁵² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 406.
- ⁵³ Черниговщина в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 171.
- ⁵⁴ „Совершенно секретно! Только для командования!” – С. 528.
- ⁵⁵ Документы обвиняют: Сборник... – С. 273-274.
- ⁵⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 84-85.
- ⁵⁷ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 92.
- ⁵⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині: Збірник докум. – С. 7.
- ⁵⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 54.
- ⁶⁰ Документы обвиняют. – С. 53.
- ⁶¹ Там само. – С. 323.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 84-85, 146.

- ⁶³ Преступные цели – преступные средства: Документы... – С. 71.
- ⁶⁴ Цит. за: Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 553.
- ⁶⁵ Київський процес: Докум. и матер. – С. 38.
- ⁶⁶ Преступные цели – преступные средства: Документы ... – С. 106.
- ⁶⁷ Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 110.
- ⁶⁸ *Пігидо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. – С. 133-134.
- ⁶⁹ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 84.
- ⁷⁰ Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині: Збірник докум. – С. 32-36.
- ⁷¹ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Ч. 2. – С. 240.
- ⁷² Безсмертя. Книга пам'яті України... – С. 553.
- ⁷³ *Пігидо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. – С. 158.
- ⁷⁴ Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині: Збірник докум. – С. 28.
- ⁷⁵ Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 182.
- ⁷⁶ *Зборовская Ф.И.* Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитарные последствия войны... – С. 130.
- ⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 5, 7.
- ⁷⁸ Дніпропетровська газета. – 1942. – 5 листопада. – № 224.
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 5, 4.
- ⁸⁰ Преступные цели – преступные средства: Документы... – С. 78-79.
- ⁸¹ Там само. – С. 131-132.
- ⁸² Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 364.
- ⁸³ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 6.
- ⁸⁴ *Коваль М.В.* За ґратами „нового порядку” // УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 124.
- ⁸⁵ Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945). – М., 1995. – С. 89.
- ⁸⁶ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 94.
- ⁸⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 319.
- ⁸⁸ Цит. за: *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах (1941 – 1944гг.) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины... – С. 86.
- ⁸⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 300.
- ⁹⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 21.
- ⁹¹ Київський процес: Докум. і матер. – С. 141.
- ⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 200.
- ⁹³ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник матер. – М., 1961. – Т. 7. – С. 675.
- ⁹⁴ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 21.
- ⁹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 157-158.
- ⁹⁶ Там само. – С. 205.
- ⁹⁷ Там само. – С. 110.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 306, арк. 27.
- ⁹⁹ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 3-4.
- ¹⁰⁰ Там само, арк. 27.
- ¹⁰¹ Німецькі окупанти на Полтавщині...: Збірник докум. – С. 44.
- ¹⁰² Українське життя (Бориспіль). – 1942. – 7 травня. – № 1.
- ¹⁰³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 200.
- ¹⁰⁴ Миргородські вісті. – 1943. – 25 липня. – № 59.
- ¹⁰⁵ ДАКО, ф. Р-2360, оп. 10, спр. 6, арк. 4.
- ¹⁰⁶ Там само, ф. Р-2356, оп. 5, спр. 7, 5-5³⁸.
- ¹⁰⁷ ДАКО, ф. 2356, оп. 3, спр. 9, арк. 18-19.
- ¹⁰⁸ *Сергійчук В.* ОУН/УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – С. 326.
- ¹⁰⁹ ДАКО, ф. Р-2198, оп. 1, спр. 71, арк. 1.
- ¹¹⁰ ДАПО, ф. Р-2684, оп. 1, спр. 1, арк. 38.
- ¹¹¹ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Збірник докум. – С. 29.
- ¹¹² ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 5-6.
- ¹¹³ Київський процес: Докум. і матер. – С. 19-20.
- ¹¹⁴ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 88.
- ¹¹⁵ *Пилипенко Л.В.* Зігріті всенародною любов'ю // УІЖ. – 1988. – № 6. – С. 85.
- ¹¹⁶ *Першина Т.В.* Фашистский геноцид на Украине. – С. 45.
- ¹¹⁷ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 2.
- ¹¹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 324.
- ¹¹⁹ Зірка. – 1944. – 13 травня. – № 8.
- ¹²⁰ *Тронько П. Т.* Згадаймо всіх поіменно... – С. 80.
- ¹²¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 324.

- 122 ДАКО, ф. Р-2231, оп. 1, спр. 681, арк. 53.
- 123 Там само, ф. Р-2356, оп. 3, спр. 9, арк. 18-19.
- 124 Там само. – С. 13-14.
- 125 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 242, арк. 6.
- 126 Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 15.
- 127 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 242, арк. 6.
- 128 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 50.
- 129 Документы обвиняют: Сборник... – С. 351.
- 130 Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 215.
- 131 ДАХО, ф. Р-4190, оп. 1, спр. 19, арк. 11.
- 132 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 52.
- 133 Нюрнбергский процесс...: Сборник матер. – Т. 7. – С. 246.
- 134 Рева А. Трагедія в Сокольниках. – С. 20-21.
- 135 Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 28.
- 136 Історія міст і сіл Української РСР. Луганська обл... – С. 169.
- 137 ДАДО, ф. Р-2427, оп. 1, спр. 182. – арк. 19-50.
- 138 Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. – С. 332.
- 139 Гальчак С. „Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху. – С. 158.
- 140 Литвинов В. Коричневое „ожерелье”. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 188-189.
- 141 Пам'ять заради майбутнього... – С. 419.
- 142 Литвинов В. Коричневое „ожерелье”. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 212.
- 143 Зелений З. Українське юнацтво у вирі другої світової війни. – Торонто, 1965. – С. 225-228.
- 144 Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. – С. 332-333.
- 145 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 186.
- 146 Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. – С. 333.
- 147 Пам'ять заради майбутнього... – С. 137.
- 148 ДАДО, ф. Р-2480, оп. 1, спр. 479, арк. 41.
- 149 Дані опитування колишніх малолітніх „остарбайтерів”// Особистий архів автора.
- 150 ЦДАВО, ф. 3206, оп. 6, спр. 358, арк. 6-12.
- 151 ДАЧО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
- 152 Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 28.
- 153 „Совершенно секретно! Только для командования!” – С. 529.
- 154 Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 215.
- 155 Німецькі окупанти на Полтавщині: Збірник докум. – С. 49.
- 156 Краль В. Преступления против Европы. – М., 1968. – С. 13.
- 157 Цит. за: Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі... – С. 19.
- 158 На зов Києва. Український націоналізм у 2-й світовій війні. – С. 228.
- 159 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 71.
- 160 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3.
- 161 Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 47.
- 162 Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. – С. 158, 359, 577.
- 163 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 328, арк. 16-17.
- 164 Там само, спр. 324, арк. 47.
- 165 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 3.
- 166 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 287.
- 167 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 3.
- 168 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 70, арк. 199.
- 169 ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 209^a, арк. 22.
- 170 Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. – С. 151.
- 171 Дзвін (Біла Церква). – 1942. – 25 січня. – № 4.
- 172 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 173-174.
- 173 ЦДАВО, ф. 4620, оп. 3, спр. 297, арк. 70.
- 174 Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків. – С. 67.
- 175 Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 83.
- 176 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 71.
- 177 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 274, арк. 151.
- 178 „Совершенно секретно! Только для командования!” – С. 35.
- 179 СС в действии: Документы о преступлениях СС. – С. 506.
- 180 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. – С. 71.
- 181 Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. – С. 151.
- 182 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 51.

- ¹⁸³ Цит. за: *Коваль М.В.* У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє зняряддя в народній боротьбі. – С. 42.
- ¹⁸⁴ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. Дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 128.
- ¹⁸⁵ *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины... – С. 165.
- ¹⁸⁶ Україна в другій світовій війні у докум.: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 3. – С. 19.
- ¹⁸⁷ ДАХО, ф. Р-4695, оп. 1, спр. 12, арк. 42^{3в}.
- ¹⁸⁸ ДАПО, ф. Р-2298, оп. 1, спр. 4, арк. 8-8^{3в}.
- ¹⁸⁹ ДАКО, ф. Р-2198, оп. 1, спр. 70, арк. 161^{3в}.
- ¹⁹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР (черв. 1941 – 1950): Збірник докум. і матер. – С. 44.
- ¹⁹¹ ДАКО, ф. Р-2198, оп. 1, спр. 70, арк. 162.
- ¹⁹² Педагогічний інформаційний бюлетень (Полтава). – 1943. – 15 травня. – № 2.
- ¹⁹³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – Кн. 1. – С. 181.
- ¹⁹⁴ Преступные цели – преступные средства: Документы... – С. 74.
- ¹⁹⁵ СС в действии: Документы ... – С. 506.
- ¹⁹⁶ ДАКО, ф. Р-2362, оп. 6, спр. 44, арк. 13.
- ¹⁹⁷ Українське полісся (Чернігів). – 1942. – 21 січня. – № 9.
- ¹⁹⁸ *Тронько П.Т.* Назв. праця. – С. 67.
- ¹⁹⁹ Цит. за: *Ленська В.В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території. – С. 83.
- ²⁰⁰ Педагогічний інформаційний бюлетень. – 1943. – 15 травня. – № 2.
- ²⁰¹ *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах... – С. 164.
- ²⁰² ДАКО, ф. Р-2198, оп. 1, спр. 70, арк. 23.
- ²⁰³ Там само, арк. 60^{3в}.
- ²⁰⁴ Там само, арк. 142^{3в}.
- ²⁰⁵ Золотоніський голос. – 1943. – 4 липня. – № 53.
- ²⁰⁶ Уманський голос. – 1942. – 29 січня. – № 9.
- ²⁰⁷ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. – С. 131.
- ²⁰⁸ ДАКО, ф. Р-2360, оп. 10, спр. 6, арк. 3-4^{3в}.
- ²⁰⁹ Там само, оп. 1, спр. 74, арк. 2-3.
- ²¹⁰ Дніпропетровська газета. – 1942. – 5 листопада. – № 174.
- ²¹¹ ДАДО, ф. Р-2280, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
- ²¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3094, арк. 571.
- ²¹³ ДАДО, ф. Р-2280, оп. 1, спр. 3, арк. 18.
- ²¹⁴ Юный ленинец. – 1944. – 28 октября. – № 42.
- ²¹⁵ Голос Полтавщини. – 1942. – 18 грудня. – № 162.
- ²¹⁶ ДАПО, ф. Р-2684, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ²¹⁷ ДАДО, ф. Р-2280, оп. 1, спр. 4, арк. 8-8^{3в}.
- ²¹⁸ Юный ленинец. – 1944. – 27 мая. – № 20.
- ²¹⁹ *Малаков Д.* Оті два роки. У Києві при німцях. – С. 243.
- ²²⁰ Нова Україна (Харків). – 1942. – 16 квітня. – № 21
- ²²¹ Дніпропетровська газета. – 1942. – 3 квітня. – № 78.
- ²²² ДАЧО, ф. Р-2475, оп. 1, спр. 56^а, арк. 2, 7-10, 12-14.
- ²²³ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Чернігівська обл... – С. 140.
- ²²⁴ Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000. – С. 60.

РОЗДІЛ 4
НЕПОВНОЛІТНІ УКРАЇНЦІ В
АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ

4.1. Неповнолітні учасники партизанської боротьби

4.2. Участь юних українців у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору

4.1. Неповнолітні учасники партизанської боротьби

Охарактеризувати повною мірою становище неповнолітніх громадян у роки війни неможливо без звернення до питань їхньої участі у антинацистському русі Опору, який втягнув у свою орбіту представників різних соціальних груп і вікових категорій населення. Акселеровані екстремальними реаліями суворої воєнної пори, юні українці зробили свій гідний внесок у наближення перемоги над ворогом насамперед своєю безпосередньою участю і сприянням партизанській та підпільній боротьбі, демонструючи високі патріотичні почуття, мужність і здатність до самопожертви.

На думку автора, можна окреслити такі мотиви вступу неповнолітніх на героїчний і разом з тим смертельно небезпечний шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті – прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких, за перерване мирне життя; 2) ситуативні – пов'язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 3) психологічні – дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 4) громадянські – зумовлені почуттям радянського патріотизму та самоіндефікацією з соціалістичним ладом, що було прищеплено радянською системою освіти і виховання; 5) організаційні – майже поголовне членство юних громадян у дитячих і юнацьких комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 6) вікові – прагнення піднести свій соціальний статус через допомогу старшим; 7) екзистенційні – як „усутнення” себе в „бутті на межі” тощо.

Партійно-комсомольські та державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих областей у спротиві нацистам. Це положення лейтмотивом проходило через Директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей „Про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників” від 29 червня 1941 р. і, особливо, через спеціальну постанову ЦК ВКП(б) „Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” (18 липня 1941 р.). Названі директивні документи закликали „створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу”¹.

А в січні 1942 р. з'явилася комсомольська листівка „До радянських юнаків, дівчат і підлітків”, яка вже безпосередньо адресувалася наймолодшому поколінню. У ній містився настійний заклик до юних громадян „збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам...”². 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову „Про великі недоліки у роботі піонерської організації і заходи по виправленню цих недоліків”. Вона зобов'язала комсомольські організації очолити „патріотичне піднесення дітей”, виховувати в них „дисципліну, стійкість... і безстрашність” та забезпечити їхню активну участь у боротьбі з загарбниками³. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, проте домінантою того немилосердного часу та ще в умовах панування тоталітарного режиму стало гасло „перемога будь-якою ціною”, в тім числі – й ціною життя юних.

Чимало юних громадян за різних обставин потрапляли до місцевих партизанських загонів та з'єднань і ставали їх бійцями. Документи та спогади містять багато достовірних свідчень про активну участь неповнолітніх у партизанському русі.

Бійцями Сумського партизанського з'єднання **С.А. Ковпака** уже в перший період його діяльності стали підлітки **Михайло Биков**, **Михайло Бохан**, **Олександр Дудкін**, **Євген Єфимович**, **Радій Руднев**, **Василь Микогонович**, **Михайло Семенистий**, **Михайло Турков**, **Леонід Чечоткін** та багато інших. За мужність і бездоганне виконання бойових завдань 12-річний **Р. Руднев** був нагороджений орденом Червоної Зірки, 12-річний **М. Семенистий** – орденом Червоного Прапора, а 14-річний **М. Турков** – медаллю „За відвагу”⁴. Про **М. Семенистого**, який загинув як і **Р. Руднев** під час карпатського рейду, Герой Радянського Союзу **П.П. Вершигора** досить тепло відгукується на сторінках своїх спогадів „Люди з чистою совістю”⁵.

Хоробними розвідниками з'єднання **С.А. Ковпака** були підлітки **Іван Черняков**, **Микола Шубін** і **Юрій Власенко**. Як згадував командир з'єднання, під час виконання бойових завдань вони виявили велику кмітливість і мужність⁶. Медалями „За бойові заслуги” та „Партизану

Вітчизняної війни” 2-го ст. було відзначено мужність юного партизана-ковпаківця **Віктора Коновальчука**⁷.

Вмілим і хоробрим розвідником партизанського з’єднання **М.І. Наумова** зарекомендував себе 15-річний **Юрій Бондаренко**. Він успішно виконав важливе бойове завдання, провівши розвідку і доставивши командуванню цінні відомості про залізничний міст на магістралі Харків-Суми. Завдяки добутим даним партизанам-мінерам вдалося підірвати цей стратегічно важливий об’єкт і надовго вивести з ладу ключову комунікаційну артерію ворога. На жаль, під час чергової розвідки у лютому 1943 р. юний партизан **Ю. Бондаренко** був схоплений нацистами і розстріляний⁸.

15-річну **Валентину Медвідь**, жительку **с. Малий Самбур** Сумської області привели до партизанського загону жорстокі обставини, викликані війною. Її батько був бійцем місцевого партизанського загону, загинув у бою, а сім’я стала об’єктом нелюдської розправи як партизанська. Карателі розстріляли маму Валентини, сестру і 2 маленьких братів. **В. Медвідь** врятували партизани, і вона була зарахована до особового складу загону. Дівчина виконувала доручення командування, брала участь у боях, зокрема, підносила боеприпаси, перев’язувала поранених⁹.

Зв’язковим і розвідником партизанського загону **Близнюківського району** на Харківщині став підліток **Павло Шевченко**. Командування довіряло йому виконання багатьох відповідальних і небезпечних завдань. Систематично передавав цінну розвідувальну інформацію місцевим партизанам та збирав для них зброю 14-річний учень Ямської школи **Леонід Трубачов**¹⁰. Склад бійців загону імені Чапаєва, який діяв у районі **Чорнобиля**, поповнив у 1943 р. 13-річний **Василь Навальний**. У бойовому партизанському строю він зайняв місце свого старшого брата, який раніше загинув у бою¹¹. Розвідником і зв’язковим партизанського загону, що діяв у Пришивалінських лісах, був юний **Олександр Радченко**¹².

У партизанському з’єднанні майора **Іванова** воювали неповнолітні **Володимир Мароко** і **Микола Фандиков**. Володимир служив у підрозділі розвідки, за бойові заслуги був нагороджений орденом Червоної Зірки. На бойовому рахунку **М. Фандикова** – 5 пущених під укіс ворожих ешелонів та кілька підірваних складів. Він був відзначений високими нагородами – орденами Вітчизняної війни II ст. і Червоної Зірки¹³.

У кінній розвідці партизанського з’єднання ім. Хрущова (Київщина) служив 14-річний **Жак Юхимович**. У липні 1943 р. під час чергової розвідки група натрапила на ворожу засідку. **Юхимович**, якого послали за підкріпленням, під шквальним кулеметно-автоматним вогнем виповз із зони обстрілу і передав донесення командирі партизанського загону **Лишевському**. Повернувшись з підкріпленням, юний розвідник взяв участь у бою, виявивши при цьому неабияку мужність¹⁴.

До складу молодіжно-диверсійної групи **Юзика Мордвина** з’єднання ім. Хрущова (Київщина) входило й декілька 15-річних підлітків. На їх бойовому рахунку – десятки знищених ворожих об’єктів. У квітні 1943 р. два загони цього з’єднання прийняли нерівний бій із 3-тисячним загonom карателів. У цьому жорстокому двобої взяв участь і 13-річний **Цезарій Кур’ята**. Зі своєї гвинтівки він знищив декількох нацистів, проте й сам загинув¹⁵. Мужність та героїзм 15-річного бійця **Бишівського партизанського загону** **Василя Гомона** була відзначена медалями „За відвагу” та „За бойові заслуги”.¹⁶

Бійцями **Широковського партизанського загону** (Дніпропетровщина) під командуванням **Г.М. Седнева** і **Л.В. Ткачука** стали 14-річні підлітки **Петро Горб**, **Григорій Беднов** та **Людмила Усик**. Активно сприяв діям **Петропавлівського партизанського загону** 15-річний мешканець **с. Росишки** **Василь Калашников**¹⁷.

Багато дітей і підлітків перебувало в складі **Чигиринського*** партизанського загону під командуванням **П.А. Дубового**. Зокрема, розвідниками цього формування були підлітки **Василь Хільченко**, **Микола Печененко** і **Микола Ткачук**. Восени 1943 р. під час проведення юними партизанами чергової розвідки **М. Ткачука** було вбито, а **М. Печененко** і **В. Хільченка** схопили карателі. **В. Хільченку** вдалося втекти, **М. Печененка** ж гестапівці піддали жорстоким тортурам, намагаючись дістати відомості про місце дислокації партизанського

*Чигиринський район тоді входив до Кіровоградської області, а за нинішнім адміністративно-територіальним поділом – до Черкаської обл.

загону та його чисельність. Хлопцеві вибили зуби, зламали пальці, пошкодили слух, але він не видав військової таємниці¹⁸.

У січні 1944 р. за наказом командування загону партизани-розвідники **Курт Вейнгольд** і **Отто Роговський** зуміли визволити **Печененка** з нацистської в'язниці, врятувавши його від вірної загибелі. Пізніше **Микола** став вихованцем 155-ої армійської бригади і за свою мужність у боях був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю „За відвагу”¹⁹. Уже по війні **Микола Печененко** написав автобіографічну повість „Опалённая судьба”, яка присвячена партизанському дитинству та долі юного комбатанта²⁰.

14-річний **Іван Лазаренко** прибув до загону **П.А. Дубового** із **с. Гречівки Смілянського району**, викравши перед цим у місцевих поліцаїв дві гвинтівки і револьвер. Хлопчик служив розвідником, взяв участь у декількох боях. Якимось йому вдалося захопити в полон есесівця, і ця неординарна подія знайшла своє відображення в ротній стіннівці. Згодом **І. Лазаренка** було послано через лінію фронту для встановлення зв'язку з наступаючими частинами Червоної армії²¹.

Бійцем цього ж партизанського загону була і 15-річна **Галина Загуба**. Разом зі своєю матір'ю вона випікала хліб для бійців, брала участь у бойових операціях. Юну партизанку було нагороджено медаллю „За бойові заслуги”²².

У віці восьми років потрапив у Чигиринський партизанський загін **Зосим Торжкін**, родом з республіки Комі. Він виконував посильні доручення, зокрема старанно працював по облаштуванню партизанського побуту. Бійцями загону Дубового були також неповнолітні **Іван Назаренко, Ганна Балох, Петро Костенко, Борис Борженко** та ін²³.

14-річним прийшов у цей загін підпільник із **с. Бузуків Черкаського району Микола Негода**, нині відомий український поет, автор слів загальновідомої пісні „Степом, степом”. Літературний хист юного партизана, який ще до війни помітив **П.Г. Тичина**, знадобився для випуску партизанської газети „На бойовому посту”, її редактором і став юний Негода. На сторінках цього часопису поряд з матеріалами про холодноярських партизан з'являлися і дещо наївні, проте сповнені патріотичного пафосу вірші юного поета²⁴.

Зв'язковою партизанського загону ім. Щорса (Лисянщина) під командуванням **К.С. Легкодуха** була 12-річна **Валентина Резниченко**. Відважна дівчинка, ризикуючи своїм юним життям, упродовж декількох місяців була надійним „містком” зв'язку лисянських партизанів²⁵.

Чимало підлітків були бійцями партизанського з'єднання „Рудого” (командир – **В.К. Щедров**), яке діяло на території **Корсунь-Шевченківського району** (Київщина). Серед них слід назвати **Віктора Гоненка, Михайла Гончаренка, Якова Яремчука, Леоніда Литвиненка, Сергія Мачульського, Георгія Дударенка** та інших. Цим юним месникам було всього по 14-15 років, вони служили у загонах ім. Пожарського та „Винищувач” указанного з'єднання²⁶.

На бойовому рахунку 14-річного розвідника партизанського загону ім. Леніна (Полісся) **Віктора Коновальчука** були десятки захоплених ворожих „язиків”. Командування загону відзначило підлітка медалями „За бойові заслуги” та „Партизану Вітчизняної війни I ст.”²⁷.

У партизанських лавах Київщини перебували також неповнолітні **Василь Тимошенко, Василь Третяк, Віктор Зінкевич, Віктор Морозок, Віра Зубченко, Володимир Попіл, Володимир Приймаченко, Дмитро Кундик, Олександр Заглинський, Олексій та Віктор Іванченки, Микола Товстенко, Михайло Кир'єнко, Михайло Бороченко** та багато інших²⁸.

Чимало неповнолітніх учасників партизанської боротьби гинули у боях, під час виконання бойових завдань чи облав карателів. Поряд з наведеними вище даними, про це свідчать трагічні факти з історії бойової діяльності багатьох партизанських загонів і з'єднань.

Розвідником і зв'язковим Черкаського партизанського загону був 13-річний **Іван Босенко**, в якого від рук окупантів загинули мати і сестра. Він передавав партизанам відомості про сили ворога, доставляв продукти харчування, листи. Під час чергового виходу на зв'язок з партизанами юний месник загинув від кулі карателя. Окупанти змусили його батька **Гната Григоровича** копати могилу для сина, а потім гітлерівці розстріляли і старшого **Босенка**. У цьому ж загоні служив розвідником 14-річний **Микола Шадира**. Під час виконання бойового завдання його схопили карателі і після тортур розстріляли²⁹.

Підліток Алік Синицький був зв'язковим і розвідником партизанського загону імені Пожарського, який діяв у районі **станції Помічна** (Кіровоградщина). Під час проведення однієї з бойових операцій партизанами **Аліка** схопили карателів й після тортур розстріляли. Така ж трагічна доля спіткала і його земляка, 10-річного **Юрія Гаврилова**, який допомагав партизанам загону ім. Чапаєва під командуванням **Ю. Фрединського**³⁰.

У листопаді 1943 р. під час виконання бойового завдання потрапили до рук карателів і були закатовані юні розвідники Ірпінського партизанського загону ім. Леніна (командир **П.Й. Перевертун**) **Володимир Козир** і **Анатолій Хлистунов**. Посмертно юних героїв було нагороджено медалями „За відвагу”³¹. Після жорстоких тортур у жовтні 1943 р. окупанти розстріляли 14-річних **Федора Шепеля** і **Якова Матвієнка**, які передавали командуванню партизанського загону ім. Ворошилова (Луганщина) цінну інформацію про ворога³².

Масова загибель юних учасників партизанського руху була спричинена відсутністю в них необхідного життєвого і бойового досвіду, притаманним їхньому віку нехтуванням небезпекою та, зрозуміло, й жорстокістю дорослих, які посиляли дітей на виконання небезпечних завдань, часом без особливої на те потреби.

Партизанським краєм по праву називали Чернігівщину. Бійцями тамтешніх численних партизанських загонів та з'єднань були також і юні мешканці цього регіону. Так, кулеметником загону ім. Сталіна, який діяв у складі Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням **О.Ф. Федорова**, став 14-річний **Олександр Кобзенко**. Особистий рахунок юного партизана становив близько десятка вбитих ворогів. Орденом Червоної Зірки за свою відвагу у проведенні бойових операцій було нагороджено бійця кінзагону Чернігівського партизанського з'єднання **Михайла Хавдея**.

10-річний **Василь Боровик** під обстрілом карателів пробрався до місцевого партизанського загону „За Батьківщину” (Чернігівщина) і повідомив про ворожу облаву. Він став бійцем цього загону, а його участь у боях була відзначена медалями „За відвагу” та „Партизану Вітчизняної війни” II ст.³³

Партизанською донькою цього ж загону стала **Галина Данилко**, яку осиротила війна: вона втратила своїх батьків, дідуся і маленького брата. **Галина** сумлінно виконувала обов'язки санітарки, подавала невідкладну допомогу пораненим бійцям безпосередньо на полі бою. Мужню дівчинку нагородили орденом Червоної Зірки та медаллю „Партизану Вітчизняної війни” I ст.³⁴

Окремі підлітки брали участь у досить небезпечній підривно-диверсійній роботі. Далеко линула слава про мужність юного підривника з'єднання **О.Ф. Федорова Василя Коробка**. У віці 15 років за бойові заслуги його було нагороджено орденом Червоного Прапора, а пізніше – орденом Леніна. Юний месник загинув у бою³⁵. Орденами Леніна за мужність і велику результативність бойової роботи було відзначено і юних підривників-партизанів Чернігівщини **Михайла Глазка** і **Володимира Казначєєва**³⁶.

Яскравим прикладом участі в масовому патріотичному русі став колектив Перелюбської середньої школи **Щорсівського району** на Чернігівщині, 65 учнів якої стали в ряди народних месників. Серед них – **Микола і Сергій Ковези, Григорій і Микола Ярмоленки, Іван Іваненко, Оксана Кобець, Павло Дуденко** та інші³⁷.

На плечах переважно неповнолітніх бійців лежала рутинна, але вкрай необхідна робота з облаштування партизанського побуту. Вони забезпечували партизанські табори дровами, допомагали на кухні, були санітарами партизанських лазаретів, лагодили одяг і взуття, збирали ягоди і гриби, доставляли продукти харчування, доглядали коней тощо.

У „партизанських університетах” та „лісових академіях” проходила своєрідна освітня підготовка дітей та підлітків: під керівництвом старших товаришів вони опановували такі масові партизанські спеціальності, як зв'язківець, радист, кулеметник, мінер-підривник та ін.

При деяких партизанських з'єднаннях і загонах розташовувалися табори сімей партизанів, оскільки згідно з директивою **В. Кейтеля** „Про боротьбу з бандитами” їм загрожувала смертельна небезпека. Так, неподалік баз партизанських загонів ім. Щорса і „Перемога” (Чернігівщина) знаходився табір партизанських родин, в якому проживало 212 осіб, у тому числі й 116 дітей. Подібне специфічне поселення розташувалося і неподалік бази

Чигиринського партизанського загону в Холодному Яру. Були такі табори й на Сумщині, Київщині та на інших заліснених територіях, де діяли партизанські формування³⁸.

Юні патріоти взяли активну участь у забезпеченні партизанських формувань зброєю, боєприпасами, вибухівкою та військово-технічним спорядженням. Так, 14-річний житель с. Єлине (Щорсівський район Чернігівської обл.) Володимир Пилипець разом зі своїми товаришами назбирав і передав місцевим партизанам понад тисячу патронів, кілька гвинтівок, станковий і ручний кулемети. 13-річний учень Перелюбської школи (Чернігівщина) Микола Ярмоленко знайшов і передав партизанам 15 гвинтівок і 25 мін³⁹.

Група школярів с. Масляківки Краснолиманського району Сталінської області збирала на місцях боїв зброю й боєприпаси, і через підпільника Григорія Усова ними було передано місцевому партизанському загону декілька гвинтівок, ручний кулемет, 30 гранат і до 30 тис. патронів⁴⁰.

У Червоному районі на Сумщині група хінельських підлітків показала партизанам місце, де після боїв залишилися 2 пошкоджені гармати. Партизанські майстри зібрали одну придатну для стрільби гармату, яка довго служила загону⁴¹.

Досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. На думку М.В. Ковалю, у партизанських формуваннях України налічувалося близько 150 бійців віком до 15 років⁴². Відомий український військовий історик А. С. Чайковський⁴³, а услід за ним і фундаментальне видання „Безсмертя. Книга Пам'яті України” оперують ще меншими цифрами малолітніх учасників партизанської боротьби – 103 підлітки⁴⁴. Дозволимо собі висловити сумнів щодо правильності поданих цифрових даних і припустити, що число неповнолітніх партизанів було незмірно більшим.

Певне уявлення про чисельний склад юних партизанів найбільших з'єднань Наддніпрянської і Східної України дає матеріал таблиці 4.1.1⁴⁵, а також додатку 7.

Таблиця 4.1.1

Дані про особовий склад бійців партизанських з'єднань України

Як випливає із даної таблиці, лише по деяких з'єднаннях (Ковпака, Одухи, Діброви) є облікові дані про всіх бійців, у інших же – облік неповний. Зважимо й на те, що ця статистика охопила далеко не всі партизанські формування. Проте й дана цифра – 1873 учні – учасники партизанського руху є досить переконливою. Принагідно зауважимо, що серед облікованих учнів-партизан були і юнаки 16-17 років, тому важко виділити з цієї категорії власне дітей та підлітків.

Поряд з цим, цифру 103 неповнолітні учасники партизанського руху А.С. Чайковський та автори книги „Безсмертя” почерпнули зі статистики, що наводиться у цьому ж архівному документі (звіт члена спеціальної комісії О.К. Бабишкіна) і охоплює лише підлітків 1930 року народження і молодших, вони складали 0,1 % від опрацьованих списків⁴⁶. Між тим не враховано підлітків 1927 – 1929 р. народження, яких також слід віднести до наймолодшої категорії народних месників. На основі опрацювання списків особового складу лише найбільших партизанських формувань Київщини автору вдалося виявити 38 неповнолітніх партизанів віком від 13 до 15 років (див. додат. 8). Словом, питання про чисельність юних учасників партизанської боротьби залишається невивченим і потребує активізації наукового пошуку із застосуванням методів сучасної кліометрії.

Проте навіть і за відсутності узагальнюючої статистики, викладені вище факти та цифрові дані дозволяють твердити про досить активну участь дітей та підлітків у партизанському русі.

4.2. Участь юних українців у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору

Суворой війсьній пори діти й підлітки ставали членами підпільних організацій і груп, брали участь у різноманітних спонтанних формах руху Опору. До цього їх спонукали різноманітні життєві обставини й мотиви, але здебільшого неповнолітні залучалися до боротьби через розгалужену мережу підпільних комсомольсько-молодіжних осередків. Так, лише в

Київській області діяло 53 підпільні комсомольські організації, у Полтавській – 39, до їхнього складу входило чимало 12-15-річних підлітків⁴⁷.

Одним із прикладів участі неповнолітніх у русі Опору може служити діяльність підпільної комсомольсько-молодіжної організації Києво-Святошинського району, якою керував **Андрій Смирнов**. Активними членами цієї організації були 13-річний **Федір Марашак**, 14-річна **Галина Наконечна**, 15-річні **Василь Калінін** і **Борис Матешко**. Юні підпільники розповсюджували листівки, рятували молодь від відправки до Німеччини. За мужність **Г. Наконечну** було представлено до нагородження медаллю „Партизану Вітчизняної війни” І ст., а **Б. Матешко** загинув від рук окупантів⁴⁸.

У **м. Києві** з 1942 р. діяла підпільна молодіжна організація „Сталінська молодь”. До її складу входили 15-річні **Надія Руда**, **Гнат Тритиченко**, **Євген Перев'язко** (інвалід без обох ніг). Юні підпільники тиражували антинацистські листівки, взяли активну участь у кількох диверсійних операціях, а також в організації втечі радянських військовополонених з концтабору тощо⁴⁹.

Членами значною мірою міфологізованої радянською історіографією підпільної комсомольської організації „Молода гвардія”, що діяла в **м. Краснодон**, були 14-річний **Радій Юркін** та 15-річні **Володимир Куликов**, **Антоніна Мащенко**, **Віктор Лук'янченко** і **Валерія Борц**. За активну участь у діяльності цієї підпільної організації **Р. Юркіна** і **В. Борц** було представлено до нагородження орденами Червоної Зірки, а полеглих **В. Куликова**, **В. Лук'янченка**, **А. Мащенко** – орденами Вітчизняної війни І ст. (посмертно)⁵⁰.

Переважно з учнів місцевої школи складалася підпільна комсомольсько-молодіжна організація „Спартак”, яка діяла в **с. Красногірка Голованівського району** (Кіровоградщина). Її керівниками були голова місцевого колгоспу **Марія Мала** і радянський офіцер-оточенець **Петро Граматчиков**. Юні підпільники здійснили ряд диверсійних актів, переховували радянських вояків, що опинились на окупованій території, розповсюджували листівки, передавали цінну інформацію місцевому партизанському загону, який діяв у Голованівських лісах. У вересні 1943 р. окупанти натрапили на слід підпільників, їх було майже всіх заарештовано і після жорстоких тортур страчено. Серед них були неповнолітні **Борис Форостяний**, **Галина** і **Олімпіада Волощуки**, **Дарія Дубова**, **Надія Черевична**, **Микола Титов**, **Михайло Войтенко**, **Михайло** і **Сава Самчишини**, **Олена Бойко** та інші⁵¹.

Нечисельна, але досить згуртована і бойовита молодіжна підпільна група під назвою „За Радянську Україну” з листопада 1941 р. діяла в **с. Балабино** Запорізької обл., її очолювала комсомолка **Майя Самсика**. Активними членами цієї групи були 15-річний **Анатолій Рибальченко** і 14-річний **Анатолій Самсика**. Хлопчики поряд з розклеюванням листівок брали участь у диверсійних актах: вони вивели з ладу ворожого паротяга та 10 вагонів⁵².

У лютому 1942 р. розпочала свою діяльність комсомольсько-молодіжна група **с. Жовтневого Дубов'язівського району** на Сумщині. У її роботі активну участь брав підліток **Євген Стрілецький**. Він тиражував листівки, розповсюджував їх, а коли не вистачало паперу, заучував їх зміст напам'ять і передавав місцевому населенню. Працюючи візником, Євген поширював листівки не лише у своєму селі, а й за його межами, на території радіусом до 100 км. Мужнім підпільником зарекомендував себе й 11-річний житель **м. Лебедина Віктор Юдкевич**⁵³.

У **с. Олексіївка Кам'янсько-Дніпровського району** Запорізької обл. діяла підпільна комсомольська організація „ДОП” („Добровільна організація патріотів”), яка була створена у липні 1942 р. Підпільники розповсюджували зведення радінформбюро, збирали і переховували зброю, встановили зв'язки з місцевими партизанами. Мужніми підпільниками зарекомендували себе члени цієї організації 15-річні підлітки **Катерина Баклажова**, **Надія Козлова**, **Григорій Печугін**, **Опанас Рогулін**. Під час облоги **Г. Печугіна** і **Н. Козлову** було заарештовано й піддано тортурам, але вони тримались надзвичайно мужньо і не сказали жодного слова про підпільну організацію⁵⁴.

Склад комсомольської підпільної групи, що діяла в с. Близнюки на Харківщині, у 1942 р. поповнив місцевий підліток **Юрій Старостін**. Хлопчик розповсюджував листівки, брав участь у диверсійних актах. У лютому 1943 р. він був схоплений карателями і після знущань розстріляний. У своєму звіті керівник групи **Микола Гонтаренко** писав „...15-річний **Юра**

Старостін – полум'яний радянський патріот, який усім єством ненавидів фашистське поневолення... Він... доставляв відомості про заховану зброю, знав усіх до одного товаришів, але жодного слова не добились від нього окупанти... Помер, як герой”⁵⁵. А ось що згадує про мученицьку смерть свого сина **М.Ф. Старостіна**: „9 лютого 1943 р. біля **Саксаганівського хутора** знайшли труп Юри, його ледве можна було впізнати. Все тіло посічене, мабуть шомполами. Нігті на руках зірвані, руки викручені з суглобів...”⁵⁶.

За активну участь у роботі молодіжної підпільної організації Добровільської середньої школи **Близнюківського району** на Харківщині були схоплені гестапівцями і розстріляні юні підпільники **Віра Васильченко і Раїса Іщенко**⁵⁷. Подані вище тільки деякі факти переконливо говорять про досить активну участь неповнолітніх у роботі комсомольсько-молодіжних підпільних груп та про масову їх загибель у боротьбі з нацизмом.

Подекуди створювалися й суто дитячі – піонерські підпільні організації. Підтвердженням цього явища може бути робота „Каровської спілки піонерів”, яка нелегально діяла в с. Покровському Артемівського району Сталінської обл. Вона виникла ще в 1942 р., а засновником і керівником цього підпільного піонерського осередку став місцевий школяр, 14-річний **Василь Носаков**. Назва організації пов'язана з іменем Карова – героя написаного Носаковим оповідання про безстрашного борця з ворогами⁵⁸. До „Каровської спілки” входило 12 дітей – 7 хлопчиків і 5 дівчаток. Активними членами організації були юні підпільники **Володимир Лагер, Анатолій Погребнюк, Варвара Ковальова** (1927 року народження), **Володимир Моруженко, Анатолій Циганенко** (1928 р. н.), **Надія Гордієнко, Ніна Погребняк, Ольга Циганова** (1929 р. н.), **Олена Нікуліна** (1930 р. н.).

Перебуваючи в полоні партизанської романтики, юні підпільники давали клятву, текст якої цілком відповідав узвичаєним канонам воєнного часу. Клятва закінчувалась словами: „Буду мстити підлим ворогам, які принесли голод і смерть. Якщо я порушу цю клятву підлістю або зрадою, то нехай мої товариші застосують найвищі міри не тільки до мене, а й моїх батьків. Клянусь, і клятва буде вірна. Кров за кров, смерть за смерть”⁵⁹.

У будинку **Носакова** переховувалася піонерська атрибутика і навіть випускалась стінгазета. Юні підпільники поряд з цим виконували і певну бойову роботу, яка далеко залишала межі романтичних ігор, що були властиві їхньому віку. Вони поширювали листівки, допомагали радянським військовополоненим переходити лінію фронту, збирали для місцевого партизанського загону цінну інформацію. До речі, поряд з переписуванням і поширенням листівок зі стандартними текстами, юні підпільники чимало з них складали самотужки. Найкраще це вдавалось **В. Носакову, О. Циганковій та Н. Гордієнко**. Підлітки також розповсюджували серед місцевих мешканців тексти радянських патріотичних пісень, наприклад, „Російська Катюша”, „Розгорнувся широко фронт”, „Сплять Ганси погані” тощо. Окремі тексти пісень складав **Василь Носаков**⁶⁰.

Показово, що гітлерівцям так і не вдалося розкрити діяльність цієї підпільної організації, а це свідчило про неабиякі конспіративні здібності її членів. Вони часто змінювали місце перебування свого штабу і, зрештою, розташували його в печері на околицях села.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1946 р. за активну підпільну роботу всіх 12 колишніх членів „Каровської спілки піонерів” було відзначено медалями „Партизану Вітчизняної війни” I ст.^{61*}

Проте діяльність подібних таких організацій була швидше винятком, аніж типовим явищем. Адже неповнолітні здебільшого залучалися до участі в роботі підпільних організацій, які були створені нелегальними партійно-комсомольськими структурами чи радянськими активістами, залишеними на окупованій території. Наприклад, членом підпільної організації при Кожанському цукрозаводі (Київщина) під керівництвом **С.Г. Павліченка** був 15-річний **Анатолій Загоруй**, якого до нелегальної роботи залучив комуніст **Крищенко**. Як впливає зі звітів цієї організації, **А. Загоруй** виконував обов'язки зв'язкового, розповсюджував зведення радінформбюро, взяв участь у нальоті на Кожанську поліцейську дільницю та в знищенні німецької автоцистерни з паливом⁶².

*Після визволення Донбасу **А. Лагер, В. Моруженко, В. Носаков, А. Погребняк і А. Циганенко** стали бійцями 94-го стрілецького полку 21-ої стрілецької дивізії Червоної армії і всі загинули під час розвідки у січні 1945 р. біля м. Секетфехервар (Угорщина).

Незважаючи на юний вік та відсутність бойового досвіду, діти та підлітки з властивими для їх віку максималізмом і безоглядністю виконували відповідальні завдання та доручення. У **с. Коритні Монастирищенського району** діяла підпільна організація, членом якої був і 13-річний **Володимир Саморуха**. Для налагодження зв'язків з партизанським загonom **Д.М. Медведєва** керівництво підпільної організації восени 1943 р. направило Володимира на Рівненщину. Самостійно здолавши 500 км небезпечного шляху, юний підпільник дістався до пункту призначення і виконав нелегке бойове завдання. Монастирищенські осередки Опору дістали завдяки цьому надійний зв'язок, а **В. Саморуха** став бійцем партизанського загону **Д.М. Медведєва**. За згаданий вище подвиг та інші бойові заслуги юний месник був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю „Партизану Вітчизняної війни” І ст.⁶³ Зв'язковим Київської підпільної організації був 14-річний Олександр Козак. За завданням керівництва він, ризикуючи своїм юним життям, перейшов лінію фронту для налагодження зв'язку київського підпілля з „великою землею”. Успішно виконавши це відповідальне і надзвичайно небезпечне завдання, Олександр повернувся до Києва⁶⁴.

Досить часто неповнолітні громадяни втягувалися у діяльність осередків Опору через епізодичну допомогу своїм рідним і близьким, які були учасниками підпільного руху. Так, 11-річний мешканець **Нагорного району м. Харкова Володимир Буценко** допомагав своєму дідусеві **Сергію Івановичу** і бабусі **Фросині Степанівні**, які займалися підпільною діяльністю, поширювати антинацистські листівки в **селах Бабай, Костянтинівка, Бороба**, а також у районі **Іванівки та Лисої Гори**⁶⁵. У Київському районі **м. Харкова** діяла підпільна група, яку очолював **В.Т. Тищенко**. Її роботі всіляко сприяв син керівника цього підпільного осередку 15-річний **Володимир Тищенко**. Коли групу було розкрито, хлопця схопили і після знущань відправили у нацистський концтабір „Дахау”⁶⁶.

У складі Тальняківської підпільної організації (Київщина), очолюваної **К.К. Грибом** (Верховим), перебував разом з своїми батьками **Василем Пантелеймоновичем** і **Ольгою Дементіївною** 12-річний **Микола Пороховський**. На жаль, уся сім'я підпільників загинула під час облави карателів у травні 1943 р.⁶⁷ Отже, приклади участі дітей дорослих підпільників у антинацистській боротьбі були досить типовими.

Війна брала свою криваву данину, і не одне юне життя обірвалося в ході підпільної боротьби. У липні 1943 р. під час облави потрапив до рук карателів 14-річний **Леонід Стратієвський**, член Монастирищенської підпільної організації. Намагаючись здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив'язували до хвоста галопуючого коня. Але Леонід не видав своїх старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть⁶⁸.

15-річний розвідник Тальнівської підпільно-диверсійної організації **Віктор Проценко** загинув у бою з карателями 20 лютого 1944 р. неподалік **с. Гусакове**. Посмертно юного героя було нагороджено медаллю „Партизану Вітчизняної війни” І ст.⁶⁹

Кулі карателів обірвали юне життя 12-річного **Володі Стопхя**, який сприяв діяльності Верхняцької підпільної групи, що діяла під керівництвом **П.Г. Теліченка на Христинівщині** Київської області⁷⁰. У **селі Стеблеві Корсунь-Шевченківського району** за розповсюдження зведень Радінформбюро був розстріляний неповнолітній **Павло Янчевський**⁷¹.

Наймолодшим членом підпільного „Комітету – 103”, що діяв у Надроссі (**м. Сміла**), був 14-річний **Петро Нікітін**. Хлопчику доручали відповідальні завдання, які він з успіхом виконував: розклеював листівки, псував лінії ворожого зв'язку, попереджував молодь про чергові відправки невільників до Німеччини. Влітку 1943 р. **П. Нікітіна** заарештували окупанти і після виснажливих допитів стратили⁷².

Незважаючи на нелюдські знущання гестапівців, не назвала імені жодного підпільника юна жителька **м. Черкас Людмила Петрова**. Окупанти повісили дівчинку у міському парку, попередньо зібравши її ровесників з метою залякування⁷³. Стійким і відважним підпільником Куликівської антифашистської організації (Чернігівщина) був підліток **Валентин Ющенко**. Потрапивши до рук гестапівців, він тримався мужньо і загинув, але не видав жодної таємниці⁷⁴. Після катувань була розстріляна і 15-річна підпільниця з **м. Щорса** (Чернігівщини) **Ніна Сагайдак**⁷⁵.

Від рук окупантів загинули юні підпільники **м. Києва Казимір Гапоненко і Ніна Коробко**⁷⁶. У лютому 1943 р. обірвалося життя підлітка **Володимира Алексеева**, який сприяв діяльності підпільників **м. Павлограда**⁷⁷.

Діти та підлітки часом демонстрували і здатність до самопожертви. Наймолодшим членом підпільної організації на **Уманщині** був **Василь Демидюк**. Коли 29 листопада 1943 р. під час виконання чергового завдання він натрапив на засідку, то, підпустивши до себе поближче карателів, підірвав гранату і героїчно загинув, знищивши й декількох ворогів⁷⁸.

Наведені вище тільки окремі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, але й трагічні випадки їх загибелі, що стали результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Багато юних учасників підпільного руху потрапляли за ґрати нацистських в'язниць або в страхотливі „табори смерті”. Так, 13-річного **Павла Книгу**, який разом зі своєю матір'ю сприяв діяльності місцевих підпільників, було схоплено гестапівцями і кинуте до Чернігівської в'язниці СД. За таку ж провину відбував покарання в гестапівській катівні м. Лубни місцевий підліток **Геннадій Білоус**. Схоплений за підозрою у сприянні підпільникам, 15-річний **Степан Криворучко** з Київщини був направлений спочатку в **Бухенвальд**, а потім – у **Заксенхаузен**. У застінки **Освенціма** за зв'язки з підпіллям було кинуте сім'ю **Єфимових** з м. **Запоріжжя**, при цьому страждання дорослих членів родини розділили **Віктор** (1936 року народження) і **Таїсія** (1938 р. н.)⁷⁹.

Поряд з безпосередньою участю в діяльності підпільних організацій та бойових діях партизанських загонів діти та підлітки сприяли роботі явочних квартир. Так, в оселі мешканця **с. Свидівок Федора Заболотнього** знаходилася явочна квартира Черкаського підпільного райкому партії. Зі спогадів колишнього секретаря цього райкому **Сергія Пальохи** дізнаємося, що 14-річна дочка господаря квартири Віра щоночі приймала зведення Радінформбюро і передавала їх підпільникам. Її сестра, 12-річна **Раїса Заболотня** була вартовою під час проведення нелегальних засідань райкому, збирала необхідну інформацію⁸⁰.

Історичні джерела засвідчують широку участь неповнолітніх громадян у організованих формах підпільного руху. Так, на основі опрацювання списків складу лише деяких підпільних організацій і груп, що діяли на Київщині, автором виявлено 27 учасників підпільної боротьби, яким на той час виповнилося не більше 15 років (див. додат. 9).

Досить поширеним явищем була участь дітей та підлітків у спонтанних формах руху Опору. Вони переховували червоноармійців, які втекли з нацистської неволі, організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів, допомагали радянським воїнам-визволителям.

Підлітки активно сприяли визволенню і переховували радянських військовополонених та партизанів. Так, **Яків Кикоть** з **с. Сушки на Канівщині** надав допомогу місцевим партизанам у визволенні щойно схопленого поліцією радянського офіцера **Комарова**. Про це дізналися нацисти, і хлопця було схоплено та після знущань розстріляно у **м. Золотоноші**⁸¹. 14-річна **Любов Авраменко**, що проживала в **м. Єльську**, врятувала життя пораненому партизану **Мелешку**⁸².

Учениця із **селища Покровського** (Дніпропетровщина) **Галина Критіна** переховувала двох пораних радянських бійців. Дівчинку схопили карателі, піддали тортурам, але вона не виказала місце перебування пораних. Восени 1942 р. **Г. Критіну** було розстріляно⁸³. Окупанти розстріляли і юну жительку **с. Куцо-Ганебне Сахновського району** Харківської області **Галину Доценко**, яка переховувала кількох радянських бійців⁸⁴.

Володимир Москаленко, 1929 р. народження, допоміг у організації втечі трьох військовополонених, які будували шосейну дорогу **Павлоград – Сталіно**. Хлопчика схопили гестапівці і присудили до розстрілу, але він дивом врятувався*. 14-річна **Марія Седнівець**

*Після визволення Донбасу В. Москаленко став „сином полку”.

зробила спробу врятувати від знищення дітей з Попаснянського дитбудинку^{**}. За цей мужній вчинок карателі піддали дівчинку жакливім тортурам і, хоча вона й вижила, проте стала інвалідом на все подальше життя, втративши око та обидві ноги⁸⁵.

Непоодинокими були факти здійснення неповнолітніми диверсійних та шкідницьких актів проти окупантів. Так, працюючи робітником депо залізничної станції ім. Т. Шевченка, 15-річний **Василь Хільченко** разом зі своїм товаришем **Тягловським** знищив цистерну з бензином та пошкодив паротяга. Їм вдалося уникнути арешту, а **В. Хільченко** згодом став бійцем Чигиринського партизанського загону **П.А. Дубового**⁸⁶.

Працюючи робітниками Лубенського депо (Полтавщина) **Анатолій Буценко, Борис Гайдай та Іван Сацький** 27 січня 1943 р. свідомо направили відремонтований паротяг у не наведений поворотний круг. Це викликало велику аварію, внаслідок чого двадцять відремонтованих локомотивів не змогли вийти на магістраль, а потужне Лубенське депо на тривалий час було виведене з ладу. Розлючені окупанти після жорстоких катувань розстріляли хлопців, про що у місцевій газеті повідомило командування київської поліції СД⁸⁷.

Слід зазначити, що радянська історіографія зробила означені лубенські події об'єктом значної міфотворчості, і всіх трьох юних патріотів було віднесено до статусу піонерів-героїв, які діяли начебто в рамках підпільної дитячої організації. Нелогічність останнього твердження є очевидною, оскільки акція юних лубенчан була типовим виявом спонтанного руху. Поряд з цим вивчення архівних документів дає право називати піонером-героєм лише 14-річного **Бориса Гайдая**, адже іншим учасникам диверсії **Анатолію Буценку та Івану Сацькому** виповнилося на той час відповідно 18 і 17 років⁸⁸.

Юні мешканці **с. Олександрівка** Дніпропетровська області **Іван Гусак і Олекса Джужа** розібрали колію в районі **станції Відрадна**, що спричинило аварію німецького потяга. Згодом вони загинули від рук карателів⁸⁹.

У **с. Прохорівка на Канівщині** підлітки **І. Даценко та В. Ішук** у вересні 1943 р. пробрались до ворожого обозу, порізали кінську зброю, познімали колеса з возів, а потім влаштували пожежу. Юного месника **Івана Даценка** окупанти схопили і розстріляли⁹⁰.

12-річний киянин **Анатолій Манжог** і його друг **Аркадій Оструб** таємно пробрались до німецького автомобільного гаража і порізали шини, повідкручували пробки паливних баків і злили на землю бензин⁹¹. Підліток з **м. Лозової** **Василь Леонов** неодноразово перерізував телефонний кабель німецького зв'язку, розкидав на проїжджій частині дороги цвяхи, проколював шини ворожих автомашин⁹².

Надовго вивів з ладу зв'язок карателів, які прибули для ліквідації осередків партизансько-підпільного руху на **Канівщині**, підліток з села **Степанці** **Григорій Шакало**. Він вирізував декілька шматків телефонного дроту і заховав їх⁹³. Телефонний зв'язок окупантів пошкодили і юні мешканці **с. Межиріч Павлоградського району** (Дніпропетровщина) **Григорій Бровченко і Опанас Черевик**. Карателі схопили хлопчиків і повісили на очах зігнаних на майдан їхніх односельців⁹⁴.

Дніпродзержинські піонери **Анатолій Куц і Володимир Дундук** підпалили німецький склад паливно-мастильних матеріалів, в результаті чого було знищено декілька тонн бензину. Але й самі юні палії загинули через великі опіки, отримані під час диверсії⁹⁵.

Подекуди мало місце викрадення підлітками зброї та знамен в окупантів. Так, у жовтні 1942 р. юні жителі **с. Мартове Чугуївського району** (Харківщина) **Григорій Походенко, Іван Шевченко та Михайло Піхур** викрали в карателів декілька одиниць стрілецької зброї та боєприпаси і переправили їх на другий берег **Сіверського Дінця**⁹⁶. Неповнолітні мешканці **с. Проруб Білопільського району** (Сумщина) **Віктор Дудка, Борис Кривоножей, Віктор та Микола Середа** у квітні 1943 р. викрали 17 ворожих знамен і заховали їх. Після довгих пошуків гітлерівцям вдалося виявити схованку і схопити винуватців. Над усіма підлітками нацисти вчинили жорстоку розправу⁹⁷.

^{**} Розправа над вихованцями Попаснянського дитбудинку здійснювалася в рамках низки каральних акцій, які проводили гітлерівці на Донбасі у січні 1943 р. після викриття комсомольсько-молодіжної організації „Молода гвардія”.

Справді резонансну славу здобув вчинок київського підлітка **Кості Кравчука**, який у роки окупації зберіг два полкових прапори відступаючих радянських частин, а потім повернув їх командуванню Червоної армії. За цей подвиг хлопчика нагородили орденом Червоного Прапора⁹⁸. Оскільки цей факт цілком відповідав моделі радянських образів-символів, він був широко розтиражований тогочасною комсомольсько-піонерською періодикою.

Юні мешканки **м. Харкова Світлана та Леся Овчаренки, Галина Шереметьєва і Валентина Яшина** заприсяглися одна одній в період німецької окупації носити під сукнями піонерські галстуки і випустили декілька номерів рукописної газети „Піонерські партизани”. На сторінках одного з її номерів подружки писали: „Діти!.. Не втрачайте бадьорості духу! Сміливо допомагайте партизанам і бійцям!” Пізніше цей безсумнівно мужній вчинок харківських піонерок став предметом висвітлення на шпальтах багатьох комсомольських і піонерських газет⁹⁹.

Учень Красно-Таловської семирічної школи (Луганщина) **Петро Ющенко** написав на портреті **А. Гітлера** „Гітлер – собака, поневолювач”. Хлопця схопили гестапівці і після тортур розстріляли¹⁰⁰.

Неповнолітні мешканці **с. Ведильці Чернігівського району Андрій Самійленко, Іван та Микола Мастепаки** допомагали партизанському загону ім. Коцюбинського (командир – **М.М. Тарануценко**). Вони розповсюджували партизанські листівки, газету „Правда”. Ще одна жителька цього села **Марія Фрол** поклала вінки з квітів на могили вбитих радянських воїнів, за що карателі її стратили¹⁰¹.

У вересні 1943 р. юний житель **с. Баранівки Семенівського району** Чернігівської обл. **Микола Мочалов** свідомо завів ворожий обоз в непрохідні болота **урочища Царево**. Хлопцеві вдалося втекти, а вороги загинули у трясовині¹⁰².

Непоодинокими були випадки врятування дітьми шкільного майна. Так, коли під час відступу німецьких військ у вересні 1943 р. смолоскипники палили громадські споруди, учень з **с. Нова Басань Бобровицького району** (Чернігівщина) **Василь Овчинніков** разом з працівником райвно з великим ризиком для життя пробрався в місцевий будинок культури, звідки вони винесли близько 6 тис. радянських підручників, свого часу вилучених окупантами з шкіл усього району¹⁰³.

Діти й підлітки в різний спосіб допомагали радянським військам під час визволення їх рідного краю у 1943 – 1944 рр. Так, **Олександр Білан** із **с. Полствин** (Канівщина) став провідником великої групи радянських парашутистів. Не одну групу десантників вивели восени 1943 р. до місць розташування партизанських загонів юні мешканці цього ж села **М. Щербина, М. Ткаченко, І. Приліпко, І. Панасенко, М. Романенко, П. Бойко** та інші¹⁰⁴.

Валентина Побоченко з **с. Яблунівка (Корсунь-Шевченківський район)** допомогла радянським бійцям знайти брід через **річку Рось** для захоплення плацдарму¹⁰⁵. Продукти харчування та одяг доставляли радянським парашутистам восени 1943 р. 14-річний мешканець **с. Тубільці Іван Івченко** і 11-річний **Микола Гуля** з **с. Кумейки** (неподалік Черкас)¹⁰⁶.

Світлана Мішлєєва, піонерка-розвідниця партизанського шахтарського загону ім. Пархоменка (Сталінська обл.), повідомила радянське командування про місце розташування ворожого аеродрому і коригувала бомбометання наших літаків. Дівчинку було нагороджено медаллю „За бойові заслуги”. А 14-річний розвідник цього ж загону **Григорій Матвієнко** перейшов лінію фронту і повідомив радянське командування про чисельність бронетанкової техніки ворога, за що його було нагороджено медаллю „За відвагу”¹⁰⁷.

Неодноразово переходив лінію фронту, передаючи цінну інформацію про вогневі точки ворога розвідвідділу 3-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту **Віктор П'яторкін**. Мужнього хлопчика було представлено до урядової нагороди¹⁰⁸.

Унікальний подвиг здійснив юний мешканець **м. Будьоннівськ** Сталінської обл. **Борис Товба**. Він знешкодив десятки мін, чим забезпечив необхідні умови для захоплення радянськими воїнами плацдарму¹⁰⁹. Відзначилися активним сприянням наступаючим

радянським військам юні харків'яни **Бабов, Білий, Лисов, Усачов** та інші^{110*}. Орденом Червоної Зірки за мужність й активне сприяння наступаючим радянським військам було нагороджено юного героя з Ворошиловградщини **Бориса Ляхова**¹¹¹.

Неповнолітні громадяни активно допомагали радянським військам під час Корсунь-Шевченківської битви у січні-лютому 1944 р. 14-річний житель **с. Шендерівка Петро Дорошенко** разом з жменькою радянських бійців взяв участь у бою з ворогом, що рвався з оточення. Позиція була утримана до прибуття підкріплення. Учасником знаменитої Квітчанської оборони в ході Корсунь-Шевченківської битви став 14-річний **Василь Харченко**. Він підносив боєприпаси, вивозив з поля бою поранених бійців¹¹².

Не обійшлося без жертв серед юних учасників руху Опору і на завершальному етапі боротьби з окупантами. Так, юний мешканець **с. Мартова Чугуївського району** Харківської області **Павло Піддубний** попередив радянських розвідників про ворожу засідку, але був схоплений нацистами і розстріляний¹¹³. За подібних обставин загинули неподалік **м. Мелітополя** троє 12-річних місцевих хлопчиків – **Геннадій Кобецький, Семен Бабенко і Станіслав Паєвський**¹¹⁴.

Під час боїв за визволення **с. Білозір'я** (Київщина) 5 лютого 1944 р. 11-річний **Петро Тараненко** і 12-річний **Микола Шадирик** намагалися повідомити командування наступаючих радянських військ про німецьку засідку. Однак під час спроби перейти лінію фронту обох юних патріотів було вбито¹¹⁵. Зібрані автором фактичні дані дозволяють твердити про досить активну участь неповнолітніх громадян у неорганізованих формах руху Опору та про їх найрізноманітніші напрямки і вияви (див. додат. 10).

Підсумовуючи наведені вище факти, необхідно підкреслити, що незважаючи на свій юний вік, неповнолітні громадяни не залишилися осторонь від підпільної боротьби з ворогом на окупованих територіях і всіляко сприяли наближенню перемоги.

* * *

Таким чином, у період німецько-радянської війни неповнолітні громадяни України взяли участь у різноманітних формах антинацистської боротьби. З різних мотивів вони ставали бійцями партизанських загонів і з'єднань чи сприяли їх бойовій діяльності. Як правило, юні месники служили зв'язковими, розвідниками, підривниками, бійцями господарських підрозділів, забезпечували облаштування побуту партизанів. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність стали причинами масової загибелі дітей та підлітків під час виконання ними бойових завдань. Не зайве наголосити, що причиною трагедії ставало в тому числі й прагнення командування партизанських підрозділів домогтися позитивного результату будь-якою ціною. Але при цьому ні якою мірою не можна применшувати значення подвигів юних партизанів, які, виконуючи свій патріотичний обов'язок, нехтували небезпекою і зробили свій посильний внесок у наближення перемоги.

Історія німецько-радянської війни містить і чимало фактів участі неповнолітніх українців у організованій підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору. За різних обставин діти й підлітки потрапляли до складу підпільних осередків, виконуючи найрізноманітнішу нелегальну роботу. Швидше винятком, аніж типовим явищем була діяльність суто дитячих за складом підпільних організацій.

Партійно-комсомольські структури залучали неповнолітніх до підпільної роботи, часто невинувато використовуючи для виконання досить небезпечних для їх життя завдань. Юні громадяни переховували радянських військовослужбовців, які перебували на окупованих територіях, вчиняли диверсії, нищили майно окупантів, сприяли наступу Червоної армії на завершальному етапі війни. Досить великими були жертви серед юних учасників підпільної боротьби і спонтанних форм руху Опору, що посилювало трагічну палітру минулої війни.

Поряд з цим слід підкреслити, що участь неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі продемонструвала їхні високі патріотичні почуття і сприяла громадянському змужнінню. Мужність та самовідданість багатьох юних учасників руху Опору було відзначено орденами та медалями.

*Імен в архівному документі не вказано.

ДО РОЗДІЛУ 4

- ¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. – Т. 7. – С. 223, 229-230.
- ² Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник докум. – С. 246.
- ³ Лебединський В.В. Подвиг юных. – М., 1975. – с. 14.
- ⁴ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 238, арк. 26.
- ⁵ Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. – С. 59.
- ⁶ Юный ленинец. – 1944. – 1 июля. – № 25.
- ⁷ Дем'яненко В.І. Сини полків: нариси листи, спогади. – С. 65.
- ⁸ Сумская область в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 296.
- ⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 82-83.
- ¹⁰ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. – С. 91.
- ¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. – С. 714.
- ¹² Юный ленинец. – 1944. – 8 июля. – № 40.
- ¹³ Там само. – 1944. – 15 октября. – № 40.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 229, арк. 228.
- ¹⁵ Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 307-308.
- ¹⁶ Бориц Ю.Ф., Яковенко А.О. Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни. – С. 38.
- ¹⁷ ДАДО, ф. П-19, оп. 8, спр. 19, арк. 65-66, 157.
- ¹⁸ ДАЧО, ф. Р-800, оп. 1, спр. 6, арк. 8.
- ¹⁹ Горчар Г.М. Заграви над Тясмином. – С. 142, 210.
- ²⁰ Печененко Н. Опаленная судьба: Повесть. – К, 1985. – С. 182.
- ²¹ ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 162, арк. 96.
- ²² Там само, ф. Р-4313, оп. 6, спр. 1, арк. 92.
- ²³ Там само, ф. Р-4619, оп. 8, спр. 162, арк. 7, 20, 31, 39, 41.
- ²⁴ Там само, ф. Р-534, оп. 1, спр. 7, арк. 51.
- ²⁵ Там само, ф. 4313, оп. 6, спр. 2, арк. 10.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 261, оп. 1, спр. 4, арк. 18, 21, 38, 40, 102.
- ²⁷ Бориц Ю.Ф., Яковенко А.О. Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни. – С. 24.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 77, оп. 1, спр. 14, арк. 7, 26^{3Б}, 28^{3Б}, 67, 69, 80, 85, 132^{3Б}, 140^{3Б}, 145, 146.
- ²⁹ ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 29, арк. 5, 10.
- ³⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська обл. – С. 239, 459.
- ³¹ Там само. Київська обл. – С. 322.
- ³² ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 32, арк. 223^{3Б}.
- ³³ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 84-88.
- ³⁴ Дети-герои. – С. 317-318.
- ³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 83-84.
- ³⁶ Дети-герои. – С. 8, 194-195.
- ³⁷ Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні // Радянська школа. – 1947. – № 6. – С. 45-46.
- ³⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – Кн. 2. – С. 121.
- ³⁹ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. – С. 120.
- ⁴⁰ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. – С. 65.
- ⁴¹ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. – С. 120.
- ⁴² Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 224.
- ⁴³ Чайковский А.С. Невідома війна. – С. 251.
- ⁴⁴ Безсмертя. Книга пам'яті України. – С. 393.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 11.
- ⁴⁶ Там само, арк. 28.
- ⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 13, 15.
- ⁴⁸ Там само, ф. 7, оп. 10, спр. 100, арк. 103-104.
- ⁴⁹ Там само, спр. 171, арк. 98-100, 115.
- ⁵⁰ Там само, спр. 85, арк. 57, 77.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 5111, оп. 1, спр. 1079, арк. 20-23.
- ⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 367, 372.
- ⁵³ Сумская область в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 291, 303.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 116, арк. 2, 7, 19, 20, 42.
- ⁵⁵ Зірка. – 1944. – 3 червня. – № 21.
- ⁵⁶ Милуха В. Шаги в безсмертне: Очерки о работе подпольной комсомольской организации Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, 1964. – С. 97.
- ⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська обл. – С. 236.
- ⁵⁸ Зірка. – 1944. – 3 червня. – № 21.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 381-384.
- ⁶⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 1. – С. 282.

- ⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька обл. – С. 183.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 108, арк. 57^{зв}.
- ⁶³ ДАЧО, ф. П-1132, оп. 1, спр. 381, арк. 5^{зв}, 25.
- ⁶⁴ *Тронько П. Т.* Згадаймо всіх поіменно... – С. 87-88.
- ⁶⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 430.
- ⁶⁶ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 239-240.
- ⁶⁷ ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 2, арк. 30.
- ⁶⁸ Там само, ф. П-1132, оп. 1, спр. 381, арк. 32.
- ⁶⁹ Там само, ф. П-4619, оп. 8, спр. 144, арк. 27.
- ⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. – С. 614.
- ⁷¹ Орлята вилітали в грозу. – Черкаси, 1968. – С. 11.
- ⁷² Черкаська правда. – 1982. – 24 січня. – № 7.
- ⁷³ Молодь Черкащини. – 1975. – 20 травня. – № 18.
- ⁷⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. – С. 387.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 12, арк. 9^{зв}, 14.
- ⁷⁶ Подвиг на віки. Місто-герой Київ: Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 68.
- ⁷⁷ Діти-герои. – С. 428.
- ⁷⁸ ДАЧО, ф. Р-4468, оп. 1, спр. 187, арк. 59.
- ⁷⁹ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Кн. 3. – С. 150, 178, 198, 206.
- ⁸⁰ Черкаська правда. – 1982. – 24 січня. – № 7.
- ⁸¹ Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 58.
- ⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 52.
- ⁸³ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. – К., 1970. – С. 661.
- ⁸⁴ Там само. Харківська обл. – С. 236.
- ⁸⁵ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Кн. 3. – С. 225, 251 – 252.
- ⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 100, арк. 177-182.
- ⁸⁷ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 398-399.
- ⁸⁸ ДАПО, ф. П-105, оп. 1, спр. 129, арк. 2-4.
- ⁸⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. – С. 42.
- ⁹⁰ Там само. Черкаська обл. – С. 341-342.
- ⁹¹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 229, – арк. 184.
- ⁹² *Кульпинський В.А., Кучер В.І.* Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа. – 1981. – № 5. – С. 91.
- ⁹³ *Сергиєнко В.С.* Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва. – С. 246-247.
- ⁹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. – С. 621.
- ⁹⁵ Діти-герои. – С. 410-411.
- ⁹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська обл. – С. 918.
- ⁹⁷ Сумская область в период Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 291.
- ⁹⁸ Юный ленинец. – 1944. – 3 июня. – № 21.
- ⁹⁹ Сталинское племя. – 1944. – 8 января. – № 3.
- ¹⁰⁰ *Гриценко М.М.* Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 47.
- ¹⁰¹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська обл. – С. 362.
- ¹⁰² *Яценко В.Д.* Комсомол України в партизанських лавах. – С. 134.
- ¹⁰³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська обл. – С. 179.
- ¹⁰⁴ ДАЧО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
- ¹⁰⁵ *Сергиєнко В.С.* Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва. – С. 246.
- ¹⁰⁶ ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 29, арк. 21.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 87.
- ¹⁰⁸ *Кучер В.І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. – С. 176.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 23.
- ¹¹⁰ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 1^{зв}.
- ¹¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська обл. – С. 169.
- ¹¹² Черкаська правда. – 1982. – 24 січня. – № 7.
- ¹¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська обл. – С. 918.
- ¹¹⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 1. – С. 311.
- ¹¹⁵ ДАЧО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 5, арк. 25.

РОЗДІЛ 5
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН
У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

5.1. Участь дітей та підлітків у відбудовних роботах та патріотичних рухах

5.2. Заходи радянської держави у сфері охорони дитинства

5.3. Наслідки війни для юних громадян

5.1. Участь дітей та підлітків у відбудовних роботах та патріотичних рухах

В міру визволення українських земель дедалі актуальнішим ставало питання відродження зруйнованого війною господарства та налагодження мирного життя. Першочергові завдання відбудовного періоду визначалися постановою ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. „Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації”, де наголошувалось на необхідності всенародної участі у ліквідації тяжких наслідків війни¹.

Активними учасниками відбудовних робіт 1943 – 1945 рр. були діти й підлітки, яких мобілізували через дитячі та юнацькі організації, освітні установи. Але при цьому був присутній і патріотичний мотив участі неповнолітніх у відбудові, їхнє прагнення допомогти дорослим у вирішенні нелегких проблем відродження сплюндрованого агресором краю.

З огляду на специфіку відбудовних робіт у промисловості та на транспорті, їх складність і непосильність для дітей, праця неповнолітніх використовувалась тут меншою мірою, ніж у інших галузях господарства. Проте тогочасні документи містять численні приклади участі неповнолітніх громадян у відродженні промислових об'єктів. Так, піонери **м. Харкова**, діючи під гаслом: „Чим допоміг ти відбудові ХТЗ?“, зробили гідний внесок у відновлення роботи цього тракторного гіганта. Вони приходили на завод після шкільних занять і до пізнього вечора розчищали цехи від завалів, сміття, брухту, складали у штабелі цеглу тощо. Особливо в цій патріотичній справі відзначилися учні 49-ої міської школи².

Учні Краматорської середньої школи № 2 вирішили надати допомогу робітникам заводу ім. Куйбишева у відбудові мартенівського цеху. За 27 виходів на роботи у червні 1944 р. підлітки перенесли та склали понад 67 тис. штук цегли. Кращих з юних помічників було премійовано відрізами на костюми та пальта.

Підсобниками на відновлювальних будівельних роботах заводу „Донмашбуд” працювали учні СШ № 14 **м. Краматорська**. 11 недільників з очищення цехів місцевих підприємств провели піонери **м. Макіївки**. Тогочасна піонерська преса з великим піднесенням повідомляла, що всі діти Донбасу працюють під девізом: „Зробимо свій внесок у відбудову всесоюзної кочегарки!”³.

Окремі підлітки працювали у шахтах Донбасу. Як випливає з архівних документів, серед шахтарів деяких копалень налічувалося до 80 підлітків. Так, у Микитівській шахті „Комсомолец” працювало 25 підлітків, БІС – 19/20 – 35, а БІС-4/5 – 50. Перевірками органами саннагляду об'єднання „Артемвугілля” були встановлені непоодинокі факти використання 14-15 річних підлітків на понаднормових роботах, при цьому вони досить часто працювали під землею по 11 годин на добу. Констатувалося також вкрай погане забезпечення неповнолітніх спецодягом, несвоєчасність їх медичного обстеження тощо⁴.

Школярі **м. Горлівки** у лютому 1945 р. провели 36 недільників по відвантаженню вугілля, впорядкували шахтні двори, зібрали 3478 одиниць обладнання та інструментів для місцевих шахт. 200 т вугілля відвантажили учні Сталінської школи № 86, а вихованці школи ФЗН № 2 звільнили від сміття територію місцевого хімкомбінату⁵. Понад 1000 т вугілля відвантажили у 1943/1944 навчальному році учні **м. Ворошиловграда**⁶.

Про кількість підлітків, зайнятих на постійних роботах у промисловості, можна дістати уявлення на основі статистичних даних по **м. Харкову**. Зокрема, в другому кварталі 1945 р. на заводі „Світло Шахтаря” працювало 25 підлітків, на електромеханічному – 29, на заводі № 135 – 158, на велозаводі – 6, на заводі „Серп і молот” – 1. Найбільше неповнолітніх налічувалося в робітничому колективі тракторного заводу – 386 осіб⁷. Загалом же в чорній металургії України на початковому етапі відбудовного періоду працювало 1725 підлітків, а на шахтах та підприємствах Донбасу – 11 тис.⁸

Умови праці підлітків були надзвичайно важкими, а порушення норм охорони праці та правил виробничої санітарії на підприємствах стали типовим явищем. Це спричинило виробничі травми та професійні захворювання неповнолітніх робітників⁹.

Прикметою того часу стало розгортання „соціалістичного” змагання серед піонерських дружин і загонів за кращу участь у відбудовних роботах. Так, у лютому 1944 р. піонери 155-ої школи Молотовського району **м. Києва** звернулися до всіх школярів міста та Київської

області із закликом включитися у таке змагання і зобов'язалися щодня відпрацьовувати на відбудові по дві години. Цю ініціативу, зрозуміло, підтримав Київський міський комітет комсомолу, який встановив для переможця змагання нагороду – Червоний перехідний прапор¹⁰.

Неповнолітні взяли діяльну участь у благоустрої вулиць міста та відновленні житлового фонду. Так, лише впродовж 1943/1944 навчального року учні м. **Ворошиловграда** зробили 2500 виходів для участі у розчищенні вулиць міста, учні Києва відпрацювали на вулиці Хрещатик 15 тис. людино-днів, а учні Дніпропетровська на благоустрої центральних кварталів міста – 21757 людино-днів. Загалом же школярами Дніпропетровщини було звільнено від бур'янів та сміття території населених пунктів площею 3800 га¹¹.

Діти та підлітки брали щонайактивнішу участь у відновленні роботи освітньо-виховних закладів, насамперед шкіл. Так, протягом вересня – грудня 1943 р. на Харківщині було проведено 1800 неділеньків з ремонту шкільних приміщень, в яких взяло участь понад 80 тис. учнів¹². Власними силами відбудували навчальний корпус учні залізничної СШ № 21 м. **Полтави**¹³. Таку ж добру справу записали до свого активу і вихованці 55-ої середньої школи м. **Києва**¹⁴. А учні шкіл № 8 та № 9 м. **Знам'янки Кіровоградської обл.** виготовили в шкільних майстернях у 1944 р. 270 столів і лавок для навчальних занять¹⁵.

Діти й підлітки стали активними учасниками відродження зелених насаджень населених пунктів. Так, навесні 1944 р. чернігівські школярі посадили в місті 10 тис. декоративних дерев і кущів, відновили сквер на площі Куйбишева¹⁶. Понад 500 каштанів та кленів посадили учні шкіл № 2 і № 3 м. **Василькова Київської області**¹⁷.

Піонери Климівського району м. **Ворошиловграда** рапортували, що вони провели 11 неділеньків з озеленення міста і ними посаджено понад 1700 декоративних і фруктових дерев¹⁸. Навесні 1945 р. учні 25-ої чоловічої середньої школи м. **Києва** взяли шефство над парковою зоною Володимирської гірки, впорядковували її і провели підсадку дерев. Вони звернулися до школярів України із закликом взяти під своє піклування парки і сквери, що мало серед дитячого загалу неабиякий резонанс¹⁹.

У роки відбудови неповнолітні громадяни разом з жінками стали провідною робочою силою у сільському господарстві. Мобілізація юних українців на сільгоспроботи набирала повсюдного і вражаюче масового характеру, її обсяги визначалися постановами центральних і місцевих органів влади. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація учнів 6 – 10 класів міських і сільських шкіл на сільгоспроботи, тривалість робочого дня у канікулярний час обмежувалася 6-8 годинами. При цьому зазначалося, що особи, які ухиляються від цих робіт або самовільно залишають їх, притягуються до кримінальної відповідальності²⁰. Нормативні документи установ системи Наркомату охорони здоров'я визначили досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, пороки серця з явищем субкомпенсації, хвороба нирок, а вже пізніше до цього було додано „фізичні вади, які не дозволяють виконання сільськогосподарських робіт”²¹.

Як бачимо, у переліку протипоказань відсутні такі типові для того часу дитячі захворювання, як дистрофія, анемія, посттравматичний синдром, кишково-шлункові розлади, хвороби верхніх дихальних шляхів тощо. Це зайвий раз свідчить про жорстокі канони того непересічного часу.

Уже в перші місяці визволення України діти й підлітки взяли активну участь у зборі врожаю 1943 р. та відродженні села. Справді по-фронтовому працювали на полях влітку – восени 1943 р. 45 тис. учнів Ворошиловградської і Харківської областей. Зокрема, на Ворошиловградщині у сільськогосподарських роботах було зайнято 35 тис. учнів, які виробили сумарно 675 тис. трудовнів²². Піонери **Климівського району** цієї області записали у свій актив 12752 трудовні, заробили 25713 крб. і були нагороджені премією ЦК ЛКСМУ²³.

Підбивши підсумки змагання серед учнів шкіл Ворошиловградської та Харківської областей восени 1943 р., ЦК ЛКСМУ, Наркомзем, Наркомрадгоспів і Наркомосвіти УРСР визнали переможцями школярів **Савинського району Харківської обл., Старобільського і Новосвітлівського районів Ворошиловградської обл.**²⁴

У зимово-весняний період діти та підлітки заготовляли добрива, поповнювали посівний фонд, закладали парники, допомагали лагодити сільгоспреманент. Так, піонери **м. Харкова** навесні 1944 р. зобов'язалися передати колгоспам і радгоспам області для посіву по 1 кг картоплі та по склянці квасолі й кукурудзи²⁵.

У літніх польових роботах 1944 року взяли участь 960 тис. школярів, які записали у свій актив 26155 тис. трудовнів²⁶. Серед кращих у документах називаються школи Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської та Харківської областей²⁷.

Так, на полях Дніпропетровщини працювало понад 60 тис. учнів, Ворошиловградщини – 37 тис.²⁸, Кіровоградщини – 43,7 тис. У середньому на одного учня Кіровоградської обл. припадало понад 60 трудовнів, а сумарно вони виробили понад 2 млн. трудовнів²⁹. На польових роботах літа 1944 р. було задіяно 86,2 тис. школярів Київщини, які виробили понад 3,6 млн. трудовнів³⁰.

Чудові виробничі показники продемонстрували на літніх польових роботах 52 учні Анненської неповної середньої школи (Кіровоградщина), які записали у свій актив 7301 трудовень і провели низку культурно-масових заходів. Цій школі було присуджено Перехідний червоний прапор ЦК ЛКСМУ і першу премію Наркомзему УРСР в сумі 10 тис. крб.³¹ Справжніми героями трудового фронту тогочасні документи називають **Сергія Єчканова** (Боярська середня школа, Київщина), який виробив 267 трудовнів³², **Ніну Черкас** із Запорізької області – 299 трудовнів. При денній нормі 360 снопів Ніна зв'язувала 660 – 670 снопів. Не відставали від неї і її подруги **Галина Сокол** та **Галина Яланська**, які виконували по півтори-дві норми³³. Старша піонервожата* Зубівської середньої школи Миргородського району (Полтавщина) **Г. Даценко** організувала чотири піонерських ланки в'язальниць, які зробили вагомий внесок у збір врожаю 1944 р.³⁴ 13-річні **Ніна Гриненко** та **Віра Лисого**, а також 11-річний **Станіслав Седін** (с. Юр'єве, Дніпропетровщина) перевиконували норми у 1,5 рази³⁵. Ударно працювали на заготівлі сіна юні мешканці **с. Ленінського Крелевецького району на Сумщині**. Зокрема, **Василь Кравченко**, **Федір Коломієць**, **Тетяна Андрущенко** та **Іван Сенько** щоденно виробляли на косовиці по 1,25 – 1,75 трудовнів³⁶.

Учень 6-го класу Сталінської середньої школи (Дніпропетровщина) **Михайло Сахно** самотужки вивчив будову трактора і ударно працював на ньому під час косовиці. При нормі 18 га він скошував 22 га і за 2 місяці виробив 250 трудовнів³⁷.

Активну участь у сільгоспроботах взяли й міські школярі. Так, відразу після закінчення навчального року для участі в сільгоспроботах у господарства **Куп'янського району** виїхало 306 учнів Ленінського району **м. Харкова**³⁸. У липні 1944 р. на прополювання цукрових буряків у приміське господарство прибуло 1400 учнів шкіл **м. Харкова**, при цьому їм було поставлено завдання виробити не менше 50 трудовнів на кожного³⁹.

Загін школярів Київської школи № 92, працюючи у **селі Побійна**, заскиртував 576 кіп пшениці і 175 кіп жита. Окрім цього, київські учні випускали стінгазети і проводили концерти художньої самодіяльності для сільських трударів⁴⁰.

Учні шкіл України доглядали посіви цінної технічної культури стратегічного значення – кок-сагізу. Зокрема, у березні 1944 р. 5700 школярів **Зіньківського району Полтавської обл.** звернулися до своїх ровесників із закликом взяти активну участь у вирощуванні кок-сагізу. Самі ж вони зобов'язалися при кожній школі посіяти по 0,1 га, а вдома – по 0,01 га цієї вкрай необхідної для воєнної промисловості культури і зібрати не менше 35 цн корінців та 20 кг насіння з кожного гектара⁴¹.

Неповнолітні виконували і значний обсяг робіт по боротьбі зі шкідниками сільгоспкультур. Наприклад, школярі **Балочанської сільради Пологівського району Запорізької області** вели боротьбу з хом'яками, зокрема, місцеві учні **Олексій Натха** та **Іван Рак** знищили понад 1000 гризунів, а **Петро Гулий** – 600⁴². Влітку 1944 р. журнал „Дружные ребята” оголосив конкурс на кращого ловця гризунів серед дітей⁴³.

*Старші піонерські вожаті призначалися райкомаами комсомолу з числа дорослих комсомольців і відповідали за організаційно-виховну роботу в піонерських дружинах навчальних закладів та дитячих установ.

Активно боролися неповнолітні і з грізним шкідником бурякових ланів – довгоносіком. Так, у двох недільниках зі збору довгоносіка влітку 1944 р. взяли участь 2800 учнів **Лохвицького району** Полтавської області⁴⁴. Учні **с. Соловинки Гребінківського району** Полтавської області **Володимир Грищенко** і **Анатолій Кислов** лише за один день зібрали на бурякових плантаціях місцевого колгоспу по 2,5 кг довгоносіка кожний⁴⁵.

Діти й підлітки всіляко сприяли відродженню тваринницької галузі. Так, учні Богданівської середньої школи **Знам'янського району** (Кіровоградщина) доглядали колгоспних телят і ягнят, вирощували вдома курчат і передавали їх на птахоферму місцевого господарства⁴⁶. А піонери **с. Байдівки Старобільського району** Ворошиловградської обл. виростили вдома і здали в місцевий колгосп імені Кірова 560 курей⁴⁷.

Неповнолітні сприяли ремонту сільськогосподарської техніки. Так, у лютому 1945 р. учні Вчорайшенської школи Житомирської обл. закликали своїх ровесників зібрати розкидані запчастини та вузли сільськогосподарських машин і передати їх МТС для ремонту техніки. Цей почин дістав досить широку підтримку серед учнівських колективів України⁴⁸.

Для ремонту сільгоспмашин повсюдно використовувалися і деталі залишеної на місцях колишніх боїв пошкодженої військової техніки. Як засвідчують документи, у збиранні цих деталей активну участь взяли також діти й підлітки, зокрема школярі **с. Гельмязів** (Полтавщина)⁴⁹.

Учні Київського РУ № 4 виготовляли і надсилали у МТС області комплекти інструментів, які використовувалися для ремонту сільгосптехніки⁵⁰. Вихованці Карпово-Надеждинської неповно-середньої школи **Амвросіївського району** Сталінської обл. взимку і навесні 1945 р. підготували до роботи в полі 10 сівалок, 10 борін і 5 просапників⁵¹.

Українським дослідником **П.І. Мельником** проведені підрахунки, які переконливо свідчать про досить вагомий внесок неповнолітніх громадян у відбудову сільського господарства. Скажімо, у сільськогосподарських роботах 1944 р. питома вага дітей і підлітків серед зайнятих у них працівників становила 17,8 %. Це в свою чергу зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку⁵².

Юні українці були активними учасниками не тільки традиційних, але й нових форм радянських патріотичних рухів, до яких вони, як правило, залучалися піонерськими і комсомольськими організаціями (див. додат. 11). Досить широкими масштабами відзначалася кампанія зі збору металобрухту неповнолітніми. У грудні 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв спеціальну постанову, яка закликала піонерів і комсомольців до активної участі в збиранні брухту чорних і кольорових металів⁵³.

Тогочасна піонерська преса рясніла численними агітками із закликами до дітей збирати металобрухт. Наприклад, на сторінках газети „Юный ленинец” у травні 1944 р. з'явився вірш агітаційного змісту відомої дитячої поетеси **Наталі Забіли** „Як Сергійко – збирав для своєї країни метал”⁵⁴.

Лише за 1943/1944 навчальний рік українські школярі зібрали 46945 т металобрухту⁵⁵. Особливо відзначились школярі Сталінської області, які за 2 роки після звільнення Донбасу зібрали 870 тис. т брухту чорних і кольорових металів⁵⁶. Понад 85,5 т металобрухту зібрали школярі Ленінського району **м. Харкова**⁵⁷.

Неповнолітні громадяни продовжували шефство над військовими шпиталями. Так, лише у Ворошиловградській області ними було зібрано і передано до місцевих шпиталів 1265 ліжок, 18 т овочів та 8661 подарунків для поранених червоноармійців⁵⁸. Учні 95-ої школи м. Києва передали до місцевого шпиталю 200 тарілок і ложок, а також олівці, папір, носові хустки, цигарковий папір⁵⁹. 574 ліжка, 500 одиниць посуду, 1579 книг подарували у 1943/44 навчальному році пораненим військовикам школярі Ленінського району **м. Харкова**⁶⁰.

Поширилася практика постійного шефства над шпиталями шкіл із закріпленням за окремими палатами класів. Так, учні 10-ої і 14-ої шкіл **м. Полтави** опікувалися пораненими бійцями, які лікувались у місцевому шпиталі. Для зустрічі новорічного свята вони прикрасили у шпитальних палатах 14 ялинок і подарували пораненим десятки пар рукавиць та панчіх, 15 кг печива, 15 літрів молока, 5 кг тютюну, цукерки, фрукти, влаштували концерт художньої самодіяльності⁶¹. „Наше перебування госпіталі, – писала група поранених бійців

ученицям 77-ої школи **м. Харкова**, – постійно скрашувала майже щоденна присутність піонерок 5, 6, 7 класів, які піклувались про нас, як рідні сестри”⁶². До речі, учениці цієї школи зібрали для поранених бійців 250 подарунків⁶³.

Великого розмаху набув і рух зі збирання подарунків для воїнів-фронтовиків. Так, школярі Ленінського райкому **м. Харкова** у 1943/44 навчальному році надіслали воїнам Червоної армії 727 посилок із 3320 речами першої необхідності⁶⁴.

Суттєвий внесок у зміцнення лікувальної бази військової медицини зробили діти й підлітки шляхом збирання лікарських рослин. Надаючи великого значення збору лікарської сировини, ЦК ВЛКСМ, Наркомат освіти і Наркомторг СРСР 20 червня 1944 р. прийняли рішення про створення в місцях масового скупчення дикоростучих рослин спеціальних учнівських таборів. Учні 16 областей України здали у 1944 р. в аптеки республіки 92 т лікарських рослин⁶⁵. Зокрема, на кінець липня 1944 р. школярі **Лохвицького району** Полтавської області зібрали і здали 600 кг сухих лікарських рослин⁶⁶, а учні **Савинського району** Харківської обл. – 143 кг⁶⁷.

На вищий рівень піднявся і започаткований ще в 1941 р. тимурівський рух. У Сумській обл., наприклад, діяло 133 тимурівські команди, в яких працювало 875 піонерів⁶⁸. 2200 сімей військовослужбовців та інвалідів-фронтовиків обслуговували 1230 школярів Дніпропетровщини, об'єднаних у 193 тимурівські команди⁶⁹. Тимурівці Сталінської обл. здійснювали шефство над 2376 сім'ями фронтовиків⁷⁰.

Славні справи були на рахунку тимурівських команд Чернігівської області. Так, мати трьох фронтовиків **Іванова**, якій допомагали тимурівці 25-ї школи **м. Ніжина** на чолі з **Юрієм Прохоренком**, писала своїм дітям на фронт: „Бийте, сини, німців. А за мене, вашу матір, не турбуйтеся: бережуть мою старість славні піонери-тимурівці”⁷¹. Тимурівці Олександрівської школи **Мартинівського району** Сталінської обл. налагодили електричне освітлення, завезли паливо 10 сім'ям фронтовиків, відремонтували 2 дахи їх будинків⁷². Тимурівці **м. Києва** вели активну культурно-масову роботу: лише за один місяць вони дали 293 концерти художньої самодіяльності для родин фронтовиків і поранених бійців⁷³.

Незважаючи на відсутність власних доходів, неповнолітні не стояли осторонь від такої важливої патріотичної справи, як формування фонду оборони. Як і на початку війни школярі республіки перераховували у цей фонд гроші, які були виручені за виконання різноманітних робіт: за зібраний металобрухт, гільзи, лікарські рослини, гриби, ягоди. Поширеним явищем був збір коштів на будівництво танків, літаків та іншого озброєння для Червоної армії. Так, учні Краснокутської середньої школи (Харківщина) виступили з ініціативою спорудження танка „Піонер Краснокутчини” і внесли для цього 20 тис. крб.⁷⁴. А всього по 21 району Харківської обл. учні внесли до фонду оборони 852846 крб.⁷⁵

Учнями Ворошиловградщини було перераховано 363985 крб. на побудову танкових колон „Комсомол” і „Піонер”⁷⁶. Понад 4 млн. крб. на будівництво танкової колони і ескадрильї літаків „Комсомол Донбасу” зібрали піонери Сталінської області⁷⁷.

20 травня 1944 р. Верховний Головнокомандувач **Й. Сталін** направив дітям Полтавської області листа з подякою за перераховані ними 620 тис. крб. на будівництво танкової колони „Піонер Полтавщини”⁷⁸. Таку ж подяку одержали і школярі **м. Мелітополя**, які зібрали 104600 крб. на спорудження авіаескадрильї ім. Нестерова⁷⁹. А учениця 4-го класу Парасковівської середньої школи **Зіньківського району** Полтавської обл. **Тетяна Панченко** передала на побудову танкової колони „Визволена Полтавщина” 20 тис. крб.⁸⁰

Школярів було втягнуто і в передплату облігацій Третьої державної позики. Так, учні шкіл Ленінського району **м. Харкова** передплатили у 1943/44 навчальному році облігацій цієї позики на суму 44845 крб.⁸¹, а учні 123-ої Київської школи – на 11850 крб.⁸² З явно агітаційною метою у піонерській газеті „Юный ленинец” був вміщений лист учениці 1-го класу 135-ої школи **м. Києва Галини Негоди**, у якому, зокрема, говорилося: „Мій тато – командир. Уже давно на фронті і дуже добре б'є фашистів. А я добре навчаюсь. Щоб тато швидше повернувся додому, я вирішила також допомогти фронту і купила облігацію воєнної позики на 50 крб. Хай у бойовому літаку, який полетить на фронт, буде і мій гвинтик”⁸³.

Чимало неповнолітніх ставали вихованцями підрозділів Червоної армії або, за тодішньої термінологією, „синами полків”. Перебуваючи у складі регулярних військ на фронтах, вони

виконували найрізноманітнішу бойову роботу, демонструючи при цьому неабияку самовідданість і мужність, терпляче ділили з дорослими воїнами труднощі та небезпеки фронтового життя. Історичні джерела називають сотні імен юних фронтівиків. Для прикладу: **Станіслав Іванов** (1928 року народження) став розвідником 705-го гвардійського стрілецького полку, нагороджений за мужність орденом Слави III ст. і Червоної Зірки; **Борис Дмитров** (1930 р. н.) – розвідником 130-ої окремої стрілецької дивізії, нагороджений орденом Червоного Прапора, Вітчизняної війни II ст.; **Микола Кохно** (1932 р. н.) – бійцем 83-го танкового полку 17-ої гвардійської механізованої дивізії, нагороджений медалями „За відвагу” та „За бойові заслуги”; **Микола Черкашин** – водієм 30-ої важкої гаубичної батареї 175-ої стрілецької дивізії, нагороджений медалями „За бойові заслуги”, „За взяття Будапешта”, „За взяття Відня”. На жаль, багато вихованців підрозділів Червоної армії загинули в боях. Так, полягли смертю хоробрих і були нагородженні орденами і медалями посмертно „сини полків” **Олександр Дехтярьов, Микола Забродченко, Микола Осипов, Петро Ракитов** та багато інших⁸⁴.

Отже, як випливає з викладеного вище фактичного матеріалу, неповнолітні громадян взяли досить активну участь у відбудовних роботах та патріотичних рухах на завершальних етапах війни.

5.2. Заходи радянської держави у сфері охорони дитинства

Важливим напрямком соціальної політики владних партійно-радянських структур у відбудовний період були широкомасштабні заходи у сфері охорони дитинства, метою яких, насамперед, була мінімізація тяжких наслідків війни для наймолодших громадян. Першочерговим завданням у цьому плані визначалося якнайшвидше відновлення роботи дитячих освітньо-виховних установ, адже в результаті злочинних акцій окупантів та руйнацій під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень дитячих закладів були повністю знищені або стали непридатними для використання. Так, у Київській обл. було зруйновано та пошкоджено 1455 шкіл і 150 дитячих установ, у Харківській відповідно 1716 і 218, у Дніпропетровській – 1390 і 151, у Сталінській – 1033 і 145, у Полтавській – 908 і 66, у Запорізькій – 794 і 79⁸⁵.

Ще 27 лютого 1943 р. в обстановці ейфорії надій на якнайшвидше визволення України від загарбників була прийнята спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У „Про відновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів”. Проте зона реалізації передбачених нею заходів з об’єктивних причин воєнного порядку виявилася занадто обмеженою і включала лише окремі райони Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей⁸⁶.

На основі постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР „Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації” (21 серпня 1943 р.) Раднарком УРСР 28 вересня 1943 р. прийняв спеціальну постанову „Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943 – 1944 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів”, яка встановлювала надзвичайно стислі терміни відновлення навчальних занять у освітніх закладах визволених районів⁸⁷. Відповідні постанови було ухвалено й виконавчими комітетами обласних рад звільнених від окупації регіонів, при цьому їх виконання досить суворо контролювалося. Наприклад, своїм рішенням від 18 жовтня 1943 р. виконком Дніпропетровської обласної ради зобов’язав місцеві органи влади вже до 20 жовтня закінчити облік дітей шкільного віку, укомплектувати школи педкадрами, оперативно провести ремонт приміщень і до кінця жовтня відновити заняття в школах області⁸⁸. Постанова Полтавського обкому КП (б) У і облвиконкому поставила вимогу місцевим органам влади до 15 листопада 1943 р. завершити ремонт шкіл, забезпечити їх пристосованими меблями, приладдям, паливом з використанням його місцевих видів (торфу, соломи, очерету, спресованого гною) і негайно розпочати навчальні заняття⁸⁹.

Відновлення роботи освітніх закладів було пов’язано зі значними труднощами. Додавала проблем і нестача шкільних приміщень не лише через їх зруйнованість, але й з причин

нецільового використання. Зокрема, заступник наркома освіти України **С. Бухало** у своїй доповідній записці голові РНК **Л. Корнійцю** повідомляв про такі факти по **м. Харкову**. Тут приміщення шкіл № 5, № 67, № 113 були зайняті військовими частинами, № 100 перебувало під складом цукротресту, у будівлі школи № 60 розташовувалося відділення міліції, а № 13 – інфекційне відділення міської лікарні⁹⁰. На початок 1945 р. в 11 областях УРСР зафіксовано нецільове використання приміщень 260 шкіл⁹¹. Тому в центрі і на місцях видавалися розпорядження про звільнення шкільних приміщень, виконання яких однак досить часто зволікалося.

Так, 5 березня 1944 р. вийшла постанова РНК СРСР „Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням”, якою було передбачено вжиття нагальних заходів для вирішення цієї проблеми⁹². Хоча на виконання цієї директиви й було звільнено 345 шкільних споруд, які мали нецільове використання, все ж на кінець 1944 – 1945 навчального року по 20 областях УРСР щонайменше 427 приміщень загальноосвітніх закладів ще не було повернуто органам Наркомату освіти⁹³.

Велику допомогу у відновленні роботи загальноосвітніх шкіл надавали підрозділи Червоної армії. Так, до кінця 1943 р. воїнами 3-го Українського фронту було відбудовано і відремонтовано у визволених районах республіки близько 400 шкільних приміщень. Бійці 46-ої армії восени 1943 р. відбудували 37 шкіл у Дніпропетровській області. Виділенням з фондів 3-го Українського фронту склом були застеклені вікна більшості шкіл **Сватівського району** Ворошиловградської обл. Транспортними засобами 6-ої армії було завезено вугілля для опалення всіх навчальних закладів **м. Запоріжжя**. Такі факти сприяння армії відновленню шкільного навчання набирали масового і повсюдного характеру та широко пропагувалися владою⁹⁴.

Партійно-радянські органи організовували на допомогу у відбудові шкіл і широку громадськість. Так, на Донбасі силами місцевого населення було відновлено роботу близько 1 тис. шкільних приміщень. Восени 1943 р. на Харківщині було проведено 1800 неділеньників з ремонту шкіл та шкільного обладнання, у них взяло участь понад 80 тис. осіб⁹⁵. Широку підтримку дістала ініціатива жителів **Вчорайшенського району** Житомирської обл., які забезпечували відбудову місцевих шкіл власними силами⁹⁶. Без будь-якої сторонньої допомоги відбудовували шкільне приміщення учні та батьки 55-ої Київської школи⁹⁷.

Партійні та радянські органи зосереджували головну увагу на повному охопленні навчанням всіх дітей шкільного віку. Забезпечення „всеобучу” (за тодішньою термінологією) значно утруднювалося низкою об’єктивних обставин, викликаних труднощами воєнного часу. Тому чимало неповнолітніх знаходилися поза школою. Так, у 1944 р. не навчалося понад 3 тис. дітей шкільного віку на Полтавщині і понад 6 тис. – на Харківщині⁹⁸.

З метою забезпечення загального навчання неповнолітніх громадян Раднарком УРСР затвердив Інструкцію Наркомату освіти „Про організацію обліку дітей та підлітків у віці від 7 до 15 років і про порядок контролю за виконанням Закону про загальне обов’язкове навчання”. Для проведення обліку дітей шкільного віку, з’ясування причин зриву „всеобучу” на місцях були створені спеціальні комісії з представників партійних і радянських органів та громадських організацій. Їх робота знаходилася на постійному контролі центральної влади⁹⁹.

Попри неймовірні труднощі відбудовного періоду, система загальної освіти неповнолітніх відновлювалася досить переконливими темпами. Так, якщо в 1943/1944 навчального року відновили роботу 22186 шкіл з контингентами учнів 2759, 9 тис.¹⁰⁰, то в останньому воєнному навчальному році працювало вже 25932 школи, якими було охоплено 4500 тис. дітей¹⁰¹ (див. додат. 12).

Однак повною мірою виконати заплановані обсяги відновлення мережі загальноосвітніх навчально-виховних закладів переважно з об’єктивних причин не вдалося. Технічний стан та санітарні умови освітянських приміщень здебільшого залишили бажати кращого. Так, у 1944/1945 навчальному році лише в 4 областях УРСР органами держнагляду було закрито 204 школи та оштрафовано 36 директорів за неналежний санітарний стан шкільних будівель¹⁰².

Чимало дітей не відвідували школу через відсутність одягу і взуття. Для попередження відсіву учнів з цих причин центральні та місцеві органи влади намагалися вживати

оперативних заходів. Так, на виконання постанови виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих відбулася обласна нарада керівників промартілей і райпромкомбінатів, на якій обговорювалося питання відкриття швейних майстерень для ремонту одягу та взуття школярів. По десяти областях УРСР на початок 1944/1945 навчального року було відкрито 684 таких майстерень, в них було відремонтовано 137685 пар взуття та 38653 комплекти дитячого одягу¹⁰³.

Школярам видавалися талони на придбання одягу і взуття, причому дітям фронтовиків речі виділялися безкоштовно. Наприклад, лише в Ленінському районі м. Києва учням було виділено понад 600 таких талонів¹⁰⁴. З багатьма дітьми, які все ж не могли відвідувати школу через хворобу, інвалідність, відсутність транспортних комунікацій, одягу та взуття, проводилися індивідуальні заняття безпосередньо вдома. Для цього виділялися необхідні педагогічні кадри¹⁰⁵.

Однією з вагомих причин невідвідування підлітками шкіл була їхня зайнятість на відбудовних роботах та праця на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Аби зарадити даній ситуації, РНК УРСР 8 вересня 1943 р. ухвалила постанову „Про навчання підлітків, які працюють на виробництві”, що зобов’язувала місцеві органи вже з 1 жовтня 1943 р. розгорнути мережу шкіл для навчання молоді без відриву від виробництва з обсягом тижневого навантаження 9 годин¹⁰⁶. На виконання цієї директиви у стислі терміни було відкрито тисячі шкіл робітничої і сільської молоді з вечірньою формою навчання.

Школам катастрофічно не вистачало навчального обладнання, меблів, зошитів, підручників. Скажімо, у Київській міській школі № 76 на 560 дітей було всього 80 парт¹⁰⁷. Початкова ланка Харківської чоловічої школи № 112 була забезпечена букварями на 50 % до потреби, підручниками з української мови – на 40 %, а читанками – лише на 10 %¹⁰⁸.

Партійно-радянські органи намагалися вживати заходів, аби виправити скрутне становище із забезпеченням шкіл. Так, у вересні 1943 р. бюро Харківського обкому КП(б)У зобов’язало місцеві органи влади організувати громадськість на збір та закупівлю підручників для шкіл¹⁰⁹. На виконання цієї постанови лише восени 1943 р. на Харківщині для загальноосвітніх шкіл було зібрано 572114 екземплярів навчальної та художньої літератури¹¹⁰.

Дефіцит шкільних меблів частково компенсувався їх виготовленням власними силами. Так, учні школи № 8 м. Знам’янки (Кіровоградщина) за допомогою своїх батьків виготовили у шкільній майстерні 150 столів та лавок¹¹¹.

В цілому ж вирішити проблему забезпечення мінімальних потреб шкіл у навчальній літературі, приладді та меблях так і не вдалося.

Згідно постанови РНК СРСР від 16 липня 1943 р. № 789 та відповідної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 вересня 1943 р. № 310 у міських школах України з 1943/1944 навчального року вводилось роздільне навчання хлопчиків і дівчаток¹¹². Ця новація розглядалася партійними і радянськими органами як данина екстремальному воєнному часу та засіб посилення індивідуалізації і диференціації освіти, забезпечення кращих умов для гендерного виховання підростаючого покоління.

21 червня 1944 р. вийшла постанова РНК СРСР „Про заходи по поліпшенню якості навчання в школі”. Цією постановою запроваджувалися випускні экзамени для учнів початкових, семирічних та повних середніх шкіл, передбачалося нагородження золотими й срібними медалями за успіхи в навчанні. Це стимулюючим чином мало вплинути на якість навчальної роботи школярів. Було, нарешті, припинено абсолютно нелогічну практику „соціалістичного” змагання в системі шкільної освіти з питань навчально-виховної роботи. Адже це породжувало в досить великих масштабах рапортоманію і приписки, вело до перекручування звітності¹¹³.

Велику увагу партійно-комсомольські структури приділяли відновленню роботи дитячих комуністичних організацій, адже вони були ефективною формою самоорганізації та працевикористання юних громадян, їх виховання в ортодоксально-комуністичному дусі, здійснення над ними тотального державно-партійного контролю. Уже 31 жовтня 1943 р. у Харкові за участю секретаря ЦК ЛКСМУ Є. Корнієнко відбувся зліт юних піонерів, який визначив чергові завдання піонерських організацій України в умовах відбудовного

періоду¹¹⁴. Під пильним партійно-комсомольським контролем невпинно зростала кількість піонерських організацій. Так, якщо станом на 1 лютого 1944 р. в Україні налічувалося 3583 піонерські дружини, в складі яких було 553612 піонерів¹¹⁵, то на квітень 1945 р. у школах республіки працювало вже 11416 піонерських дружин, 49335 загонів, які охоплювали 1354729 дітей¹¹⁶.

Враховуючи особливі умови воєнного часу, що спричинили соціальну акселерацію підлітків та маючи на меті встановлення над ними більш систематичного контролю з боку партійно-комсомольських органів, ЦК ВЛКСМ своєю постановою від 8 листопада 1942 р. знизив до 14 років* нижній віковий поріг прийому до лав комсомолу¹¹⁷. Як наслідок, сотні тисяч підлітків України поповнили ряди цієї комуністичної молодіжної організації.

Владні структури УРСР опікувалися і питаннями відновлення роботи дошкільних дитячих установ. Згідно указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. кількість ясельних ліжок на 1 листопада 1944 р. порівняно з серпнем того ж року зросла по Україні на 32118 одиниць і становила 53942 шт. Створювалася й сезонна ясельна мережа в сільській місцевості на час сільськогосподарських робіт. Зокрема, влітку 1944 р. вона включала в себе 20740 ясел з охопленням 721393 дітей¹¹⁸. З об'єктивних причин на місцях однак не вдалося вийти на заплановані показники. Так, замість прогнозованих 48 ясел на 2365 місць у м. Полтаві на 1944 р. працювало лише 23 ясел на 968 ліжок (46 % до плану)¹¹⁹.

Відновлювали роботу й дитячі садки. Про мережу дитсадків та контингенти їх вихованців по м. Києву і 8 областях України можна скласти деяке уявлення на основі матеріалу таблиці 5.2.1.¹²⁰

Таблиця 5.2.1

Мережа дитсадків областей Наддніпрянської та Східної України станом на 20.10 –1944**

З наведених у таблиці даних випливає, що найпотужніша дошкільна мережа функціонувала в областях, які найраніше були визволені від окупантів (Харківській, Сталінській, Ворошиловградській). Щодо відомчого підпорядкування, то найбільше – 675 дошкільних установ – належало промисловим підприємствам та виробничим об'єднанням (60 % від загальної кількості дитсадків), 374 (33,8 %) перебувало в системі закладів Наркомату народної освіти і лише 58 (5,2 %) було засновано колгоспами.

У відновленні мережі дошкільних установ суттєву допомогу місцевим органам надавали військовики. Так, у 1944 р. за сприяння командування Харківського військового округу та місцевих військкоматів було відкрито 350 дитячих ясел і садків. Активну участь у відбудові приміщень дошкільних установ взяли армійські будівельні загони 3-го Українського фронту¹²¹.

Згідно партійно-радянськими директив розгорталася мережа спеціальних навчальних закладів для дітей полеглих військовослужбовців переважно з метою їх підготовки до навчання у військових училищах. Так, уже 1 грудня 1943 р. розпочалися заняття у Чугуївському суворовському училищі (Харківська область), куди було прийнято 500 хлопчиків віком від 8 до 14 років¹²². У 1944/1945 навчальному році було відкрито 8 спецшкіл для навчання 14-15-річних дітей офіцерів збройних сил і радянських партизанів. Зокрема, розпочалися заняття у трьох артилерійських школах та п'яти школах військово-повітряних сил із контингентами учнів по 500 осіб у кожній. Планувалося також відкрити суворовські училища в містах **Києві, Харкові, Тульчині** та нахімовське в Одесі¹²³.

З 14-15-річних підлітків згідно партійно-радянських постанов формувалися трудові резерви, причому цей процес набирив характеру мобілізації. Так, 15 грудня 1943 р. на виконання відповідного розпорядження ДКО СРСР вийшла постанова РНК УРСР № 531 „Про призов (мобілізацію) міської та сільської молоді в школи ФЗН і ремісничі училища коксохіміків і будівельників”, якою передбачалося до 15 січня 1944 р. відкрити 36 шкіл ФЗН з контингентами 12 тис. учнів для підготовки робітників будівельних професій і 19 шкіл

*Раніше до лав ВЛКСМ приймали з 15 років.

**Дані по Дніпропетровській та Сумській областях у документі відсутні.

ФЗН та 2 ремісничі училища, які б готували майбутніх коксохіміків¹²⁴. За даними республіканського управління трудових резервів в Україні на 1944 р. функціонувало 319 шкіл ФЗН, 144 ремісничі училища і 32 залізничні школи¹²⁵ (див. додат. 13).

Подекуди для професійної підготовки підлітків створювали спеціальні школи-інтернати. Наприклад, у грудні 1944 р. Хорольський спецдитбудинок було перепрофільовано на сільськогосподарську школу-інтернат садівничо-насінницького профілю, де переважно з дітей-сиріт готували майбутніх фахівців аграрного виробництва¹²⁶.

Восени 1944 р. на виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. в Україні розгорталася мережа будинків матері й дитини для вагітних жінок та молодих матерів, які потребували соціально-правового захисту (матері-одиначки, фронтовички, реєвакуйовані, бездомні або ті, які особливо потерпали від матеріальної скрути). Робота цих специфічних установ регламентувалася відповідним типовим положенням, яке було затверджено 8 серпня 1944 р.¹²⁷ Жінки і новонароджені впродовж 2-3 місяців перебували в даній установі на повному державному утриманні й після її залишення забезпечувалися мінімумом необхідного для подальшого самостійного проживання, принаймні на перших порах.

Для багатьох молодих матерів ці установи стали справжнім порятунком і прихистком. Про це, зокрема, засвідчує лист **Г. Чиркової** до адміністрації Кіровоградського будинку матері і дитини, в якому вона писала таке: „Я вступила до будинку матері і дитини дуже знесилена, дитина була дистрофічна, майже мертва. Я втратила зовсім грудне молоко. Завдяки доброму догляду... моя дитина видужала, зараз має вагу 5 кг. І я поправилася на 4-5 кг, зміцніла і можу йти на роботу. Я дякую партію і уряд за турботу про матерів”¹²⁸.

Планувалося організувати мережу будинків матері й дитини сумарно на 500 ліжок у всіх областях Наддніпрянської і Східної України (окрім Чернігівської). Проте в силу об'єктивних та певних суб'єктивних причин цей план виконаний не був і такі заклади функціонували лише в Сталінській (на 40 ліжок), Харківській (40), а також Кіровоградській, Дніпропетровській областях та в м. Києві – по 30 ліжок у кожному¹²⁹. Отже, цю гостру проблему з охорони материнства й дитинства було вирішено лише частково.

З метою поліпшення демографічної ситуації, підвищення рівня народжуваності Президія Верховної Ради СРСР своїм указом від 8 липня 1944 р. запровадила почесне звання „Мати-героїня”, триступеневий орден „Материнська слава” та двоступеневу „Медаль материнства”^{*}. Цими державними відзнаками нагороджувалися багатодітні матері¹³⁰.

Становище дітей, що виховувались у багатодітних сім'ях, було вкрай тяжким. Незважаючи на те, що не бракувало постанов центральних та місцевих радянських і партійних органів стосовно допомоги даній категорії дітей, насправді ці знедолені сім'ї часто були полишені зі своїми проблемами наодинці. Так, у **Конотопському районі** Сумської, **Тупичівському** Чернігівської, **Златопільському** Запорізької областей жодна багатодітна родина не одержала у 1944 р. бодай децимі від держави. У **Маловисківському районі** Кіровоградської обл. справи про призначення допомоги, розпочаті у серпні 1944 р., були закінчені лише в січні 1945 р., при цьому із 48 визначених сімей допомогу одержали всього 9¹³¹.

Одним з магістральних напрямків соціальної політики була турбота про сім'ї військовослужбовців. З цих питань ще 22 січня 1943 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову „Про заходи поліпшення роботи радянських органів і місцевих організацій з подання допомоги сім'ям військовослужбовців”¹³². На виконання означеного директивного документу відповідну постанову у лютому 1944 р. ухвалили ЦК КП(б)У і РНК УРСР. За підрахунками **М.В. Ковалю**, керівними органами республіки лише у 1944 р. загалом було прийнято 1156 постанов і рішень з питань опікування побутом родин військовиків¹³³.

При виконках місцевих рад створювалися спеціальні відділи, на які покладалося завдання обліку та організації допомоги сім'ям військовослужбовців. Такі ж завдання виконували й регіональні військкомати¹³⁴. Станом на 1 січня 1945 року на облік було взято

^{*}Орденом „Мати-героїня” нагороджувалися матері, які народили та виховали 10 дітей, орденом „Материнська слава” I, II, III ст. – відповідно 9, 8, 7 дітей, а „Медаль материнства” I, II ст. – 6 і 5 дітей.

3938867 сімей військовослужбовців. Лише за 1944 р. з різних фінансових і матеріальних джерел для таких родин було збудовано 85515 індивідуальних будинків, виділено 200824 квартири, відремонтовано 880201 квартира, видано 25945 голів худоби, 37139 т продуктів харчування, 485299 одиниць одягу, 429918 пар взуття та виплачено одноразової грошової допомоги загальною сумою 26158 тис. крб.¹³⁵.

З ініціативи радянських та партійних органів проводилися суботники, недільники, декадникі і місячники допомоги сім'ям фронтовиків. Скажімо, впродовж місячника, що проводився в Сталінській області від 5 лютого до 5 березня 1944 р., такі родини одержали 6014 ц борошна і зерна, 269 т овочів, 2343 кг жирів, 3700 л молока. Окрім цього, було відремонтовано 6581 квартиру, а 947 сім'ям було завезено паливо. У жовтні 1944 р. було організовано спеціальний недільник за участю 60 тис. осіб у **м. Києві**, завдяки якому до фонду допомоги родинам військовослужбовців надійшло 800 тис. крб.¹³⁶

На Сумщині були запроваджені своєрідні колгоспні каси взаємодопомоги, куди колгоспники вносили зерно, городину, продукти тваринництва. З цих фондів сім'ям фронтовиків до кінця 1943 р. було видано понад 20 тис. пудів різних продуктів¹³⁷.

Але попри зовнішню переконливість наведених цифр, частина яких, можливо, була й завищеною у звітних документах, ця допомога була явно неадекватною тяжкому становищу сімей фронтовиків. Слід підкреслити, що на сім'ю військовослужбовців допомоги припадало в середньому на суму від 100 до 150 крб., а в сільській місцевості ця сума була меншою на 50 %. Для порівняння: за 1 кг пшеничного борошна на ринку тоді платили по 180 – 250 крб., за кілограм вершкового масла – 800-1300 крб., за пару калош 1500-2000 крб., а за зимове пальто – 30000 крб.¹³⁸ (див. додат. 14).

Слід також мати на увазі, що родини тих командирів і політпрацівників, які за різних обставин потрапили в полон, як правило, піддавалися репресіям як „сім'ї злісних дезертирів і зрадників”. Всіх членів таких сімей, включаючи й неповнолітніх, заарештовували і висилали у віддалені регіони СРСР¹³⁹.

Пріоритетного значення партійно-радянські органи надавали боротьбі з таким соціальним лихом, як сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Основні напрямки партійно-державної політики у сфері допомоги дітям, що втратили батьків, були визначені постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У „Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи замучені й розстріляні фашистськими загарбниками”, ухваленою 27 березня 1943 р. Цей директивний документ зобов'язував облвиконкоми рад депутатів трудящих і обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), якнайшвидше розгорнути мережу дитбудинків та будинків дитини, а також проводити роботу з патронування цієї категорії неповнолітніх, влаштування під опіку, піклування та усиновлення.* Для керівництва цією роботою указаною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У створювалася спеціальна комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР **М.П. Бажаном**¹⁴⁰.

При виконкоммах рад депутатів трудящих було створено комісії для боротьби з дитячою бездоглядністю. За проведення комплексу заходів, спрямованих на допомогу дітям-сиротам, персональна відповідальність покладалась на голів обласних, міських, районних та сільських виконавчих комітетів місцевих рад¹⁴¹.

Велику роль у запобіганні дитячій бездоглядності і безпритульності відігравали органи Наркомату внутрішніх справ (НКВС). Поряд з виявленням та затриманням дітей, позбавлених нагляду й опіки, вони займалися створенням і організацією роботи дитячих приймальників-розподільників, кількість яких неухильно зростала (див. додат. 15).

Варто зазначити, що владні структури України постійно тримали в полі зору питання державної допомоги дітям-сиротам. Так, 28 вересня 1943 р. було ухвалено постанову РНК УРСР № 307 „Про поліпшення роботи дитячих будинків”, націлену на практичне розв'язання проблем розгортання мережі цих навчальних закладів¹⁴². До цих питань в порядку контролю та для визначення нових завдань уряд України і ЦК КП(б)У повернулися і в липні 1944 р.,

*Патронат – взяття на виховання дітей-сиріт у сім'ю за певну плату згідно договору з органом опіки; опіка – засіб захисту прав та інтересів сиріт віком до 13 р., піклування – з 14 р.; усиновлення – прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах сина чи дочки, здійснене на підставі рішення суду.

видавши спільну постанову „Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР”¹⁴³.

Цю важливу ділянку роботи тримали під своїм постійним контролем і місцеві органи влади. Так, лише за 1944 р. Полтавським облвиконкомом ухвалено 8 постанов з питань боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, створення та роботи дитбудинків¹⁴⁴. Подібне спостерігалось і інших областях.

На виконання означених вище директивних документів вже на початку 1944 р. на звільнених від ворога територіях України функціонувало 107 дитбудинків, в яких утримувалося 9310 вихованців¹⁴⁵. Через рік контингенти вихованців дитбудинків системи Наркомату освіти УРСР по областях Наддніпрянської та Східної України зросли до 25500 дітей, у тому числі по Харківській і Сталінській областях вони становили по 3800 дітей, по Київській – 3400, Ворошиловградській – 2800, Дніпропетровській – 2700, Полтавській – 2400, Запорізькій – 2100, Кіровоградській – 1900, м. Києву – 1400, Чернігівській – 1200¹⁴⁶ (див. додатки 16, 17).

Для дітей полеглих військовослужбовців та партизан створювалися спеціальні дитбудинки, які відрізнялися дещо кращим фінансуванням від дитячих установ загального типу. Наприклад, постановою № 193 РНК УРСР від 11 березня 1944 р. передбачалося створення мережі спецдитбудинків, зокрема, у Сталінській обл. на 1700 дітей, Полтавській – 1400, Сумській – 1200, Дніпропетровській і Запорізькій по 1000 і в Чернігівській – 700¹⁴⁷. Всього в цих областях у першому кварталі 1944 р. було створено 56 спеціальних дитбудинків¹⁴⁸. Лише в Полтавській обл. розпочали роботу 10 таких дитячих закладів, у тому числі – Хорольський спецдитбудинок на 200 дітей, Роменський (180), Золотоніський (150), Лубенський (150), Лохвицький (150), Гадяцький (120), Градижський (120), Кобеляцький (120), Кременчуцький (100)¹⁴⁹.

Для малолітніх дітей-сиріт віком до 3 років відкривалися будинки дитини Наркомату охорони здоров'я УРСР. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я зобов'язувалися якнайшвидше розгорнути мережу цих дитячих установ, зокрема, у Ворошиловградській обл., не зволікаючи, відкрити будинки дитини на 100 місць, а у Харківській – на 200¹⁵⁰. Станом на жовтень 1944 р. в Україні загалом функціонувало 64 такі заклади з контингентами 3711 дітей¹⁵¹. У лютому 1945 р. кількість ліжок будинків дитини становила по Ворошиловградській та Дніпропетровській областях – 250, Запорізькій – 150, Кіровоградській – 130, Київській та м. Києву – 800, Полтавській – 200, у Сталінській – 600, Сумській – 125, Харківській – 500, Чернігівській – 75¹⁵².

Для забезпечення підопічних материнським молоком у штати цих специфічних установ були введені годувальниці, кожна з яких обслуговувала по двоє немовлят¹⁵³.

З року в рік зростали державні витрати на утримання дитбудинків різного типу. Якщо у 1944 р. з цією метою було асигновано 1700 тис. крб., то в 1945 р. – 2737 тис. крб.¹⁵⁴ Проте, зрозуміло, ці, на перший погляд значні, кошти могли задовольнити хіба що мінімальні фінансові потреби дитячих установ.

Переважна більшість дитячих будинків підпорядковувалася Наркомату освіти УРСР. Поряд з цим функціонували установи для дітей-сиріт, які створювалися та утримувалися промисловими підприємствами. Ініціаторами цієї благородної справи стали підприємства Донбасу. Так, у Сталінській обл. на 1945 р. було створено 6 дитбудинків такого типу та 5 окремих груп, якими було охоплено 607 дітей-сиріт¹⁵⁵. За ініціативи гірників тресту „Макіїввугілля” такі установи було створено у більшості робітничих селищ Донбасу. У 1945 р. при 18 металургійних заводах працювали дитбудинки на 1320 місць¹⁵⁶.

Згідно постанови РНК УРСР від 11 квітня 1945 № 559 „Про затвердження положення про колгоспний будинок для дітей-сиріт і напівсиріт, батьки яких були членами колгоспу ” та за прикладом сільгоспартілей Тамбовської і Рязанської областей РРФСР створювалися також дитячі будинки, які утримувалися коштом колгоспів та сільських громад. Колгоспний дитбудинок став прихистком для дітей-сиріт і напівсиріт віком 4-14 років, батьки яких були членами даного колгоспу і загинули на фронтах чи в період окупації. Поряд із сиротами й напівсиротами сюди влаштовувалися й діти, які хоча й не мали такого статусу, але на той час

були бездоглядними, оскільки їх батьки перебували в лавах Червоної армії. Для вирішення організаційно-фінансових проблем функціонування цих специфічних дитустанов створювалися піклувальні ради на чолі з головами колгоспів¹⁵⁷. Для прикладу, у колгоспах Лозівського району Харківської обл. утримувалося 300 дітей-сиріт¹⁵⁸.

Специфічним контингентом відзначалися дитбудинки для дітей „ворогів народу”, де утримувалися безпритульні з репресованих радянською владою сімей¹⁵⁹.

Значну роботу з допомоги дітям-сиротам проводили профспілкові та комсомольські організації республіки. Коштом профорганізацій було відкрито 33 дитбудинки, де утримувалося 3156 сиріт. На індивідуальне та колективне патрунування профспілки направили 13,6 тис. постраждалих дітей. Профком Південно-Західної залізниці у травні 1944 р. закупив для дітей-сиріт промислові товари на суму понад 5 тис. крб.¹⁶⁰ У 1943 р. було створено комсомольсько-молодіжний фонд допомоги постраждалим дітям, куди надійшло понад 47 млн. крб. Обласні комітети комсомолу загалом утримували 17 дитбудинків¹⁶¹. На місцях було організовано збір для вихованців дитбудинків меблів, постільної білизни, одягу, взуття, продуктів¹⁶².

Місцеві органи влади надзвичайно суворо контролювали роботу посадових осіб по влаштуванню побуту дітей-сиріт. Так, за халатне ставлення до виконання своїх обов'язків, що привело до масових захворювань дітей-сиріт, лише в Сталінській області у першому кварталі 1945 р. було звільнено з посад 5 директорів дитбудинків, а керівників Ольгінського і Павлівського дитбудинків за злочинну бездіяльність віддали під суд¹⁶³.

Критичне становище склалося з відновленням мережі дитячих бібліотек та виданням літератури для дітей. Незважаючи на вжиті владою заходи, станом на 1 липня 1944 р. в Україні працювало лише 20 дитячих бібліотек, тоді як до війни їх налічувалося 1554¹⁶⁴. Що стосується дитячої літератури, то її у 1944 р. було видано лише 11 найменувань на 11,6 друкованих аркушах загальним накладом всього 340 тис. екземплярів¹⁶⁵.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, влада постійно опікувалася питаннями збереження здоров'я дітей. З цією метою відновлювали свою роботу дитячі поліклініки, лікарні, диспансери, санаторії, створювалися молочні кухні та харчові станції для здійснення збалансованого харчування немовлят, проводилися заходи з організації літнього відпочинку неповнолітніх (див. додат. 18). Так, на 1945 р. у Сталінській обл. діяло 65 молочних кухонь та харчових станцій, у Харківській – 53, у Київській – 45, Ворошиловградській – 40, у Полтавській – 33, у Дніпропетровській та Запорізькій по 30, у Чернігівській – 26, у Кіровоградській – 25, у Сумській – 22, у м. Києві – 16 (всього 385). З означеної кількості цих закладів 84 (22 %) знаходилося в сільській місцевості¹⁶⁶. Однак молочні кухні та харчові станції через нерегулярну поставку продуктів працювали не ритмічно, а їх діюча мережа не відповідала потребам у таких закладах.

Організація літнього відпочинку дітей у 1944 р. була передбачена постановою РНК УРСР від 22 травня 1944 р. „Про заходи з оздоровлення дітей влітку 1944 р.”¹⁶⁷. На виконання цієї постанови партійні та радянські органи України провели значну роботу для виконання запланованих показників оздоровлення дітей. Це переконливо ілюструє матеріал поданої нижче таблиці (таблиця 5.2.2)¹⁶⁸.

Таблиця 5.2.2

Підсумки оздоровлення дітей влітку 1944 р.

З наведеної таблиці видно, що влітку 1944 р. було загалом оздоровлено 193376 дітей. Найкраще цю роботу провели у Сталінській та Ворошиловградській областях, де раніше від інших було відновлено мережу дитячих оздоровчих закладів та освітніх установ.

Загалом заплановані контингенти з оздоровчих заходів у літній період 1944 р. були перевиконані на 65593 дітей. Цього успіху було досягнуто переважно за рахунок оздоровчих об'єктів Наркомату охорони здоров'я та ВЦРПС. Лише профорганізації Київщини організували роботу 46-ти піонертаборів. Що стосується установ Наркомату освіти, то тут на заплановані показники вийти не вдалося¹⁶⁹. Зазначимо також, що у цифри звітності з літнього оздоровлення дітей місцеві органи включали і їхню участь у сільськогосподарських роботах, що, зрозуміло, було позбавлено всякої логіки.

Таким чином, наведені вище факти свідчать про досить активну розпорядчу діяльність та організаторську роботу владних партійно-радянських структур у сфері охорони дитинства, яка однак не завжди увінчувалася належними результатами.

5.3. Наслідки війни для юних громадян

Війна мала для нашого народу надзвичайно тяжкі соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки. Особливо відчутно вони зачепили наймолодшу частину українського соціуму – неповнолітніх громадян.

Катастрофічно погіршилися демографічні показники в Україні, це було цілком природним супутником кривавої війни. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що зумовлювалося, насамперед, масовою загибеллю дітородного населення, руйнацією мережі пологових будинків, відсутністю елементарних побутових умов.

В Україні за 1944 р. народилося 580 тис. дітей, це становило всього 53 % до показника народжуваності передвоєнного 1940 р.¹⁷⁰ У першому півріччі 1945 р. на території однієї з найбільших в Україні Харківській обл. народилось лише 12993 дітей¹⁷¹. Тоді як у 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності і смертності) становив по республіці 1,89, то у воєнному 1944 р. він знизився до 1,25¹⁷². Отже, генофонд України був істотно підірваний.

Ситуацію ускладнювала й катастрофічна нестача пологових будинків. У 1944 р. стаціонарними пологовими установами було охоплено лише 58 % породіль міста і 21 % села, до війни ж ці показники становили відповідно 88 % і 58 %¹⁷³. Все це мало вкрай негативні наслідки для новонароджених, спричиняючи їх масові захворювання і високий рівень смертності. 4906 породіль Харківщини, або 35,4 %, у 1945 р. народили без будь-якої допомоги чи нагляду медичних працівників, що створило ситуацію великого ризику для новонароджених (див. додат.19). Багато дітей виявилось недоношеними, а 28,4 % з них померло¹⁷⁴.

Діти та підлітки стали учасниками міграційних процесів, потерпали від негараздів переселенського життя, переживали значний психологічний дискомфорт, пов'язаний з відірваністю від їхньої маленької батьківщини і труднощами адаптації до нового місця проживання. Так, згідно Люблінської угоди між урядом УРСР та Польським комітетом Національного визволення від 9 вересня 1944 р. відбувалося взаємне переселення українців і поляків відповідно в Україну та Польщу. Перші переселені з польської території родини з'явилися в областях Східної України у листопаді 1944 р., а станом на 1 лютого 1945 р. сюди прибула вже 13301 сім'я (46023 особи). Шлях мігрантів на Схід супроводжувався неймовірними труднощами, від яких найбільше потерпали неповнолітні. Лише в одному з переселенських потягів, що прямував з Волині на Наддніпрянщину у грудні 1944 р., від голоду й холоду загинуло 8 немовлят. Прибувши на визначене місце, переселенці по суті залишалися наодинці зі своїми нелегкими проблемами, відчуваючи гострий дефіцит буквально всіх засобів життєзабезпечення: житла, їжі, одягу, взуття, палива тощо. З причин відсутності одягу і взуття на Дніпропетровщині у **Синельниківському районі** не відвідувало школу 50 дітей-переселенців, а в **Перещепинському** – 59¹⁷⁵.

У 1944 – 1945 рр. на Україну зі східних областей СРСР та німецького рейху поверталися реєвакуйовані діти. Впродовж кількох років вони знаходилися далеко від рідної землі, де були здебільшого відірвані від своїх родин. Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто й знекровленими, фізично та психічно травмованими прибували діти й підлітки з німецьких концтаборів(див. додат. 20). Так, у березні 1945 р. таких дітей кількістю 250 осіб доставили до **м. Києва**. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а у багатьох дітей можна було бачити численні сліди від уколів та хірургічних операцій: у них щотижня брали

донорську кров для німецьких вояків або вони ставали об'єктом варварських медичних експериментів^{*176}.

Колишні малолітні в'язні нацистських катівень, які прибули до м. Києва, впродовж півтора – два місяці знаходилися в шпиталях, де їх піддавали інтенсивній лікувальній терапії та старанно виходжували. Після цього юних репатріантів^{*} направляли у київські спеціальні дитбудинки – №10 (Святошино) і №13 (Лук'янівка), які знаходилися поряд з лікувальними установами¹⁷⁷. Зрозуміло, медична і соціально-психологічна реабілітація такої категорії постраждалих дітей потребувала значного часу й великих коштів, яких катастрофічно не вистачало.

Чимало дітей народилося безпосередньо в нацистських концтаборах, куди з різних причин потрапляли їхні вагітні матері. Зрозуміло, тим небагатьом із них, кому вдалося вижити у жахливих табірних умовах^{**}, уже від їх народження були гарантовані тяжкі фізичні та психічні захворювання. Наприклад, Віктор Коваленко народився в концтаборі Освенцім 1944 року. Нацистські лікарі піддавали немовля жахливим медичним експериментам, у результаті яких хлопчик втратив ногу. Тяжку психічну травму отримало і ще одне „дитя” цієї страшної катівні – Микола Катаєв, якого уже в 3-місячному віці відірвали від матері¹⁷⁸. Такі випадки набирали масового характеру.

Одним із найтяжчих породжених війною соціальних наслідків була масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей, які не мали ніякого догляду і навіть даху над головою. Засоби до життя вони здобували жебрацтвом чи дрібними крадіжками, спали на вокзалах, горищах, у підвалах, а то й просто неба.

Слід мати на увазі, що до категорії сиріт відносили не лише тих дітей, які втратили своїх батьків. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 дітей були круглими сиротами, у 245 ж батьки знаходилися на фронті, 12 – у Німеччині як „остарбайтери”, 22 – в окупованих районах, 55 були засуджені, а місце перебування батьків 16 дітей взагалі не було встановлено¹⁷⁹.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку, долучилася і радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян часом ставали безпритульними з причин незаконних арештів і заслання їх батьків у віддалені райони СРСР як „ворогів народу”¹⁸⁰.

Органи НКВС поряд з іншими категоріями неповнолітнього населення, які були позбавлені опіки, виявляли і безпритульних немовлят. Так, працівниками міліції Кіровського району **м. Дніпропетровська** лише за липень – жовтень 1944 р. було підібрано і передано в пологові будинки 11 дітей віком від однієї доби до двох місяців¹⁸¹.

Взагалі серед позбавлених батьківського піклування дітей були представники різних вікових категорій: від кількадечних немовлят до 15-річних підлітків (див. додат. 21). За далеко не повною статистикою в першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було виявлено 67 тис. сиріт (з них 10,2 тис. безпритульних), а на грудень 1944 р. – уже 125 тис. (21 тис. безпритульних)¹⁸². Лише у Дніпропетровській обл. через кілька місяців після її визволення у березні 1944 р. на облік було взято 3187 дітей-сиріт віком від 2 до 15 років¹⁸³. На липень 1945 р. в Україні знаходилося на обліку 162 тис. сиріт і стільки ж напівсиріт, проте неповнота цієї статистики є цілком очевидною¹⁸⁴.

^{*}У нацистських „таборах смерті” діти та підлітки піддавалися злочинним медичним експериментам: наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангрені, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли живу тканину іпритом та фосфором, видаляли кістки і трансплантували іншим „пацієнтам”, інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробовували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в'язнів концтаборів було стерилізовано та кастровано.

^{*}Репатріантами називали всіх, хто після визволення повертався до СРСР з Німеччини та інших країн. У числі колишніх малолітніх в'язнів концтаборів, які прибували до Києва в 1945 р., поряд з українськими було багато російських, білоруських та циганських дітей.

^{**}За підрахунками дослідників „коефіцієнт виживання” малолітніх в'язнів концтаборів був вражаюче низьким: залишалося живими лише 1 з 10(!).

Існуюча мережа дитбудинків та будинків дитини була абсолютно невідповідною кількості безпритульних дітей, тому спостерігалася надзвичайна переповненість цих закладів. Про це красномовно свідчать дані по дитбудинках Харківської обл. Так, у розрахованому на утримання 75 вихованців у Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у **Красноградському** ці показники становили відповідно 75 і 125, у **Куп'янському** – 200 і 300, **Харківському** 152 і 170. Таке ж становище спостерігалось у дитбудинках Кіровоградської, Сталінської, Чернігівської, Ворошиловградської, Полтавської та інших областей і м. Києва¹⁸⁵.

Переважно з об'єктивних причин далеко не завжди і не повсюдно забезпечувалися належні умови утримання вихованців дитячих будинків. Катастрофічно не вистачало одягу, взуття, м'якого інвентарю, посуду, меблів. Так, дитбудинки Сталінської області були забезпечені матрацами на 71,8 % до потреби, ковдрами – 30,1 %, наволочками – 49,6 %, простирадлами – 77,9 %¹⁸⁶. По дитбудинках Київщини станом на 1945 р. бракувало 1346 матраців і 2000 ковдр, а в Рокитнянському дитбудинку на 98 вихованців було лише 20 ковдр¹⁸⁷.

Не кращою була й ситуація із забезпеченням дитустанов меблями. У жовтні 1944 р. дефіцит ліжок у дитбудинках Сталінської обл. становив 1108 одиниць (24,8 % до потреби), столів – 879 (78,8 %), стільців – 3676 (89 %)¹⁸⁸. По дитбудинках Чернігівської обл. не вистачало 1201 ліжка, Київської – 1340, Харківської – 1718. Подібне становище спостерігалось і в інших дитячих установах України.

Через відсутність достатньої кількості ліжок та скорочення корисної площі в зимовий час діти спали по двоє, троє, а то й по четверо на одному ліжку або взагалі розташовувалися на підлозі. Нестача стільців проводила до того, що вихованці дитбудинків готувалися до уроків сидячи на ліжку чи стоячи. Свої особисті речі вони зберігали під матрацами, оскільки шаф і тумбочок було вкрай мало¹⁸⁹.

Супутником і прямим результатом війни було голодування і незбалансоване харчування неповнолітніх громадян, що мало катастрофічні наслідки для їхнього здоров'я та фізичного розвитку. Міське населення визволених областей для нормованого постачання продуктами поділялося на чотири умовні групи, причому дітей та підлітків відносили до 3-ї і 4-ї груп з набагато меншими нормами продовольчого забезпечення¹⁹⁰. Раціон дитячого харчування складався переважно з чорного неякісного хліба, картоплі, деяких круп та олії. Діти та підлітки майже зовсім не вживали м'яса, риби, жирів тваринного походження. Навіть немовлята не одержували необхідного для свого росту і розвитку харчування. Так, молочна кухня м. Прилук у грудні 1944 р. недоодержала 1871 л молока і 70 кг круп, а в січні 1945 р. – 1853 л молока, круп же не надійшло жодного кілограма. Досить поширеною була практика, коли дитустановам поставлялися альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла – рослинна олія, м'яса – ячний порошок, цукру – печиво, круп – картопля тощо¹⁹¹. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я СРСР як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитячих установ включалися соя, дріжджі, рибне борошно і мальтоза¹⁹².

Вкрай незадовільним було харчування вихованців дитбудинків. Наприклад, у Лубенському дитбудинку (Полтавщина) вихованцям видавали на день лише по 300 г хліба замість 400 г за нормою. Кобеляцькому і Кременчуцькому дитбудинкам було поставлено вкрай мало борошна і круп, а цукру і кондитерських виробів взагалі у першому півріччі 1944 р. не надходило¹⁹³. Київський дитбудинок № 5 у березні 1944 р. одержав всього 174 кг хліба замість замовлених 350 кг¹⁹⁴.

На харчування одного вихованця спецдитбудинку, як правило, витрачалось щоденно лише 2-3 карбованці замість нормативної суми 7 крб., а на вихованця дитбудинку звичайного типу – втричі менше від встановленої фінансової норми, яка становила 4 крб. 46 коп.¹⁹⁵

Бракувало дитячого одягу і взуття, тому діти ходили в лахміттях і були по суті напівроздягненими. Так, вихованці дитбудинків Сталінської області станом на жовтень 1944 р. були забезпечені пальтами лише на 40,5 % до потреби, костюмами – 50,2 %, натільною білизною – 27,8 %, взуттям – 42,8 %¹⁹⁶. Вихованцям Афанасіївському дитбудинку (Дніпропетровщина) у першому кварталі 1945 р. не вистачало 145 зимових пальт, 60 шапок,

160 пар черевиків і 50 пар калош¹⁹⁷. Через нестачу теплого одягу і взуття в зимову пору діти змогли залишати помешкання лише по черзі. Особливо тяжко було сільським дітям і підліткам, адже, на відміну від міст, у селах не було налагоджено нормованого розподілу промислових і продовольчих товарів, а полиці місцевих крамниць були практично порожніми¹⁹⁸.

Багато дитбудинків та будинків дитини було розташовано у будівлях, які абсолютно не відповідали санітарним вимогам до установ такого типу, а їх ремонти проводилися абияк. Через нестачу скла багато вікон у дитустановах не були застеклені, тому в холодну пору року вони на 40-50 % закладалися цеглою чи забивалися фанерою. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень¹⁹⁹.

Вкрай незадовільною була підготовка дитячих установ до зимового періоду. Так, на початок паливного сезону по дитбудинках Харківської обл. ще не було завезено 3689 скл. м дров (нестача – 69,6 % до потреби), Ворошиловградської – 1330 т вугілля (81,3 %), Сталінської – 3876 т (88,8 %)²⁰⁰.

Справді катастрофічні умови утримання знедолених дітей у дитбудинках ставали причиною їх масових втеч. Так, за неповною статистикою, лише у березні 1944 р. з дитбудинків втекло понад 100 вихованців, у квітні – 99, у травні – 182²⁰¹.

Війна позбавила багато сімей даху над головою. Тому чимало дітей та підлітків змушені були жити в підвалах, бараках, землянках, куренях тощо. Широко практикувалося й ущільнення житлової площі: в одній квартирі чи індивідуальному будинку селилося по декілька родин. Дошкуляли побутові незручності, адже в ході війни практично повністю було зруйновано комунальне господарство в містах, мали місце значні труднощі в постачанні населення паливом тощо.

Воєнна пора негативним чином вплинула й на шкільне навчання дітей та підлітків. Одним з її наслідків була різновікова структура шкільних класів, велика кількість у них так званих учнів-переростків. Для прикладу приведемо дані про віковий склад учнів 1-7 класів шкіл Сталінської області на кінець 1944 – 1945 навчального року (див. додат. 22).

Переважна більшість учнів шкіл цієї області була набагато старшою нормативного віку, встановленого для конкретного класу. Так, у 1-х класах навчалось 49814 учнів-переростків із 79506 за списковим складом (63 %), у 2-х відповідно 40541 з 49249 (82 %), у 3-х – 32548 з 37863 (86 %), у 4-х – 27357 з 29888 (91,5 %), у 5-х 27360 з 23501 (96 %), у 6-х 20033 з 21066 (95 %), у 7-х 10833 з 11188 (97 %)²⁰². Звертає на себе увагу закономірність, що відсоток учнів-переростків послідовно зростає у кожному наступному класі. Подібна картина спостерігалася і в школах інших областей Наддніпрянської та Східної України.

Певна вікова еклектика існувала і в дитбудинках України. Наприклад, у дитбудинках Полтавської області через брак приміщень досить часто утримувались діти наймолодшого віку (до 2 років), які належали до контингенту будинків дитини²⁰³. А з 186 вихованців дитбудинку № 1 **м. Дніпропетровська** 180 (96 %) були переростками²⁰⁴.

Переважно з об'єктивних причин, породжених екстремальними умовами воєнного часу (відсутність одягу та взуття, хвороби чи інвалідність, зайнятість неповнолітніх на різних роботах тощо), вкрай незадовільним був стан відвідування учнями школи. Так, у Краснокутській середній школі (Харківщина) у 1943/1944 навчальному році відвідування по 1-4 класах становило 62 %, а по 5-7 – лише 57 %²⁰⁵.

Шкільні приміщення були надзвичайно холодними, тому зимової пори учням доводилось навчатися у пальтах і шапках. У зимовий період 1944/1945 навчального року через відсутність палива повністю припинили свою роботу ряд шкіл Сталінської і Ворошиловградської областей²⁰⁶. З цих причин призупинявся навчальний процес і в загальноосвітніх закладах інших регіонів.

Незважаючи на досить широкомасштабні заходи владних структур, спрямовані на здійснення загальної обов'язкової освіти, по суті забезпечити її в силу низки об'єктивних причин не вдалося. Для ілюстрації даної тези звернемося до зведених даних про навчання неповнолітніх громадян по 16 областях України та **м. Києву** (таблиця 5.3.1)²⁰⁷.

Таблиця 5.3.1

Зведений облік дітей та підлітків шкільного віку

по 16 областях УРСР та м. Києву на 1945 р.

Як випливає з наведених у таблиці даних, 243980 дітей і підлітків шкільного віку не були охоплені навчанням, це становило 9,15 %. При цьому, тоді як у містах не навчалось 6,5 % неповнолітніх шкільного віку, то на селі ця невтішна цифра сягнула за 10 %. Особливо незадовільними були дані показники серед 12–15 річних підлітків: 123635 (13,5 %) не навчалось.

Досить значним був відсів учнів зі школи, цей показник становив 101210 учнів²⁰⁸. Лише в Дніпропетровській області у 1944/1945 навчальному році поза школою опинилося 21 тис. дітей і підлітків, які підлягали навчанню²⁰⁹. Така ж ситуація спостерігалася і в інших областях України (див. додат. 23).

Воєнна пора з її особливими умовами, майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів асоціальної поведінки дітей та підлітків. Масові випадки недисциплінованості учнів у школі, негідна поведінка неповнолітніх у громадських місцях, поширення шкідливих звичок у підлітковому середовищі, зростання валу дитячих правопорушень – всі ці негативні вияви стали не вельми привабливою прикметою того часу. Поширеним явищем був зрив уроків через недотримання школярами встановлених дисциплінарних норм, розповсюдження серед учнів тютюнопаління, вживання алкоголю тощо. За грубі порушення „Правил для учнів”^{*} лише в Дніпропетровській області у 1943/1944 навчальному році було виключено зі школи 279 підлітків²¹⁰.

Аби заробити якусь дециму на прожиття та розваги, міські діти масово торгували на місцевих ринках цигарками, тютюном, спиртними напоями, всілякими речами, нерідко перепродуючи крадене. З великою тривогою на нараді під головування заступника Голови РНК УРСР **Л.Р. Корнійця** 14 листопада 1944 р. обговорювалися факти протиправних дій учнів київських шкіл. Зокрема, констатувалося, що учні 49-ої київської школи крали підручники і продавали їх на Галицькому ринку²¹¹.

Подекуди спостерігалися навіть вияви організованої підліткової злочинності. Так, органами міліції **м. Дніпропетровська** у травні 1945 р. було розкрито злочинну групу підлітків 1929 – 1932 рр. народження, учасники якої скоїли декілька квартирних крадіжок, незаконно заволодівши цінностями на суму 24 тис. крб.²¹²

Проблема девіантної поведінки неповнолітніх стала настільки серйозною, що її навіть обговорювали на найвищому державному рівні. Так, у листопаді 1944 р. на засіданні РНК УРСР під головуванням керівника уряду **М.С. Хрущова** було проаналізовано стан дисципліни серед учнів київських шкіл і прийнято спільну постанову ЦК КП(б)У і РНК УРСР, яка передбачала багатопланові заходи з профілактики правопорушень серед юних громадян. Цим документом рекомендувалося справи на неповнолітніх порушників норм суспільної поведінки без зволікань передавати органам НКВС, а судовим органам не зупинятися перед найсуворішими репресивними заходами²¹³.

Для організації профілактичних заходів щодо запобігання правопорушень неповнолітніх громадян на місцях створювалися дитячі кімнати при райвідділеннях НКВС. Зокрема, на Полтавщині такі структури 1944 року було створено у **містах Полтава, Лубни, Миргород, Гребінка, Кременчук**²¹⁴.

Поряд з цим в Україні збільшувалася і кількість трудово-виховних колоній для неповнолітніх злочинців. Так, станом на квітень 1944 р. органами НКВС було організовано 4 колонії для неповнолітніх. Інформацію про ці спеціальні установи містить матеріал таблиці 5.3.2²¹⁵.

Таблиця 5.3.2

Відомості про трудово-виховні колонії для неповнолітніх (квітень 1944 р.)

Найтяжчим наслідком війни стало справді катастрофічне погіршення стану здоров'я та фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації слід визначити поранення й каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування та хронічне голодування, побутову

^{*} „Правила для учнів” були затверджені постановою РНК УРСР у 1944 р.

невлаштованість внаслідок суттєвого зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства в містах, фактичну відсутність медично-профілактичних заходів з причин майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо.

Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, що проводилися, зокрема, у **містах Києві та Харкові** було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками 1940 р. втратили у зрості 5 %. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив у порівнянні із довоєнним часом 10,4 – 15 %. Відставали у фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку²¹⁶.

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт, усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що всі 60 дітей віком до одного року страждають гіпотрофією I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1-2 років було виявлено 118 гіпотрофіків (15 %)²¹⁷. Обстеженням 105 вихованців Харківських дитясел № 13 у 49 з них (46 %) виявлено гіпотрофію і у стількох же дітей – рахіт²¹⁸.

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного і висипного тифу, яка набрала найбільшого розмаху навесні. Найбільш ураженими цією пошестю виявилися Чернігівська, Сумська, Київська та Полтавська області. Лише влітку інфекція була загалом локалізована, але її спалахи спостерігалися і в наступний період.

З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську області вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. Тоді як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків захворювань, то в березні – вже 3149 випадків²¹⁹.

Досить поширеними у дитячому середовищі були й такі небезпечні інфекційні захворювання, як скарлатина, дифтерія, коклюш, дизентерія, паратит та ін. (див. додат. 24). Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 **м. Києва** було виявлено 22 хворих на гонорею²²⁰.

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18702 вихованців дитбудинків 10 областей Наддніпрянської та Східної України виявлено 40 % тубінфікованих і 929 дітей (5 %) хворих різними формами туберкульозу²²¹. Значним був відсоток тубінфікованих неповнолітніх громадян і по **м. Києву** (див. додат. 25).

Надзвичайна ситуація, що склалася у дитячому середовищі з тубінфікованістю, змусила владні структури до здійснення кардинальних кроків. Так, 27 березня 1945 р. було прийнято спеціальну постанову РНК УРСР „Про організацію та розширення мережі дитячих садків для дітей з туберкульозною інтоксикацією”. Цим директивним документом передбачалося створення спеціальних дошкільних установ для туберкульозних дітей, зокрема, у Харківській обл. на 150 місць, у **м. Києві** та Дніпропетровській обл. по 125 місць, у Київській – на 100, у Полтавській, Сумській, Чернігівській, Запорізькій, Кіровоградській – по 50²²².

Багато дітей були вражені педикульозом. Так, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Ворошиловградської області було виявлено 8472 педикульозних дітей і підлітків²²³. Завошивленість серед учнів шкіл ФЗН і ремісничих училищах **м. Києва** сягнула на кінець 1944 р. 30 %²²⁴.

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Наркомздоров'я вихованців 296 дитбудинків. З 14980 обстежених дітей у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 – на коклюш, 426 – на грип, 22 – на дизентерію, 19 – на дифтерію, 14 – на скарлатину, 30 – на висипний тиф і 11 – на черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а у 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу²²⁵.

Не кращим було й становище у загальноосвітніх школах. Так, у першому кварталі 1945 р. серед школярів Полтавської області службами саннагляду було виявлено 1024 випадки захворювання на кір, 377 – на дифтерію, 223 – на скарлатину і 186 – на коклюш²²⁶.

Слід зазначити, що статистичні дані не завжди адекватно відображали дійсний стан рівня дитячої захворюваності. Адже у центрі й на місцях мали місце перекручування фактів і традиційні для радянської звітності приписки. Для прикладу, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як „коліт”²²⁷.

Досить високою була смертність неповнолітніх громадян від захворювань. Так, з 459 дітей які лікувалися у дитячій лікарні м. **Дніпродзержинська** в 1945 р., померло 52, це становило 11,3 %. Найбільша летальність зафіксована загалом від токсичної дисперсії, туберкульозу, пневмонії та нефриту²²⁸. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51 % перевищила довоєнний рівень²²⁹.

Війна надовго заклала підвалини для дитячого каліцтва і навіть смертей, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою. Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до „слідів” війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та повоєнних років. Так, кілька підлітків з **с. Родинка** виявили на околицях 4 протитанкових міни і намагалися розрядити одну з них. У результаті вибуху четверо підлітків загинуло, а інших було тяжко поранено. У **м. Осипенко** Запорізької області **Петро Алексєєв і Михайло Кравченко** знайшли в полі ручну гранату і передали її своєму товаришу **Івану Ткаченку**. Стоячи серед гурту дітей, **Ткаченко** приклав до запалу гранати недопалок цигарки, що спричинило вибух боєприпасу і каліцтво 12 дітей²³⁰. Такі факти носили системний характер.

Прямим наслідком війни стало й суттєве зростання чисельності дітей-інвалідів. Так, лише у Ворошиловградській, Сумській і Харківській областях було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік²³¹. Чимало з дітей-інвалідів були безпритульними і змушені були просити милостиню у громадських місцях. Створені в 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць і відділено не відповідали соціальним потребам у таких закладах²³² (див. додат. 26).

Часом створювались будинки інвалідів змішаного типу для дітей і дорослих. Прикладом такого закладу може бути Ковалівський будинок інвалідів, в якому 1945 р. поряд з 43-ма дорослими утримувалися 39 неповнолітніх²³³.

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези, тому переважна більшість неповносправних дітей не одержувала необхідної допомоги. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитячих будинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали всього 14 постраждалих дітей, це становило всього 22 % до заявленої потреби²³⁴.

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси у їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи дітей і підлітків з невротичними та психічними розладами²³⁵. А в одному з матеріалів газети „Правда” за 1942 р. цілком слушно зазначалося таке: „Зруйновані міста і села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька, або замучили матір”²³⁶. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян.

Про те, який відбиток на свідомість дітей наклала війна і, зокрема, нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали за розпорядженням радянських органів освіти під загальною рубрикою „Що я пережив в період окупації?” (див. додат. 27). Одна 13-річна учениця 78-ої школи **м. Харкова** писала, що й досі в її пам’яті трупи повішених мирних людей і часто їй просто не хотілося жити²³⁷.

Досить яскравий факт у своїх хронологічних записках про нацистську окупацію **м. Лубни** наводить **Д. Стріха**. Побачивши в руках семирічного Володі* „Буквар” із портретами Леніна і Сталіна, гестапівець замахнувся на хлопчика кинджалом. Пережите потрясіння спричинило

*Прізвища хлопчика не вказано.

трагічні наслідки: пізніше у дитини розвинувся психоз, вона часто безпричинно плакала, кидалася ночами, а невдовзі померла²³⁸.

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах та гетто. Колишній малолітній в'язень Білоцерківського гетто **Євген Гулелак, який** дивом врятувався від неминучої смерті, відзначав, що „страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість”²³⁹.

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 і № 13, де утримувалися колишні малолітні в'язні концтаборів, відзначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервовані, неврівноважені, страждали від безсоння, часто плакали, кричали вночі тощо.

Посттравматичний синдром^{**}, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонговувався у дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання. На думку відомого лікаря-психіатра С.В. **Матиціної** „давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими в багатьох життєвих ситуаціях”²⁴⁰.

Отже, війна обернулася дуже тяжкими соціально-демографічними, медико-санітарними і психологічними наслідками, які особливо боляче вразили наймолодшу вікову категорію українського соціуму.

* * *

Таким чином, становище неповнолітніх громадян у завершальний період війни визначалося новими умовами та викликами того часу. Юні українці були досить широко задіяні у відбудовних роботах та патріотичних рухах цивільного населення. Вони залучалися до них через систему дитячих та юнацьких комуністичних організацій, часом примусово-мобілізаційними методами, але переважав мотив патріотизму та природне прагнення юних громадян допомагати дорослим у скрутний для країни період. Неповнолітні взяли певну участь у відродженні промисловості, транспорту, благоустрої населених пунктів, вони були відчутною силою у проведенні сільськогоспробіт. Діти й підлітки збирали металобрухт та лікарські рослини, здійснювали шефство над військовими шпиталями та армійськими підрозділами, зробили посильний внесок у поповнення фонду оборони. Чимало неповнолітніх громадян за різних обставин ставали вихованцями підрозділів Червоної армії і на фронтах поряд з дорослими воїнами виконували відповідальні бойові завдання, ризикуючи своїм юним життям та потерпаючи від неймовірних труднощів фронтового життя.

Радянські та партійні органи проводили значну законотворчу, розпорядчо-виконавчу та організаторську роботу з метою мінімізації тяжких наслідків війни для неповнолітніх громадян. У досить стислі терміни було забезпечено відновлення шкільного навчання дітей та підлітків, відроджувались дошкільні та спеціальні дитячі заклади, лікувально-профілактичні установи. Предметом особливої турботи влади було опікування сім'ями військовослужбовців, боротьба з бездоглядністю і безпритульністю дітей. Попри неймовірні труднощі воєнного часу вживалися також і заходи для охорони здоров'я неповнолітніх громадян. Проте в силу цілої низки об'єктивних та суб'єктивних причин соціальна політика комуністичної партії і радянської держави не змогла повною мірою забезпечити всеосяжний і належний захист найуразливішої категорії населення України.

Війна мала для неповнолітніх громадян особливо тяжкі наслідки. Вона загострила соціально-демографічні проблеми українського суспільства. Саме воєнна доба стала прямою причиною того, що сотні тисяч дітей не з'явилися на світ або померли у грудному віці. Український генофонд було значною мірою підірвано. Діти та підлітки стали учасниками міграційних, евакуаційних та реевакуаційних процесів, які супроводжувалися для них

^{**}Цей синдром психологи кваліфікують як „посттравматичний стресовий розлад”. Синдромами ПТСР є: 1) мимовільно-нав'язливе відтворення у пам'яті пережитого; 2) прагнення уникнути ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, яка нагадує про пережите.

великими випробуваннями. Одним із провідних соціальних наслідків війни стало сирітство, бездоглядність і безпритульність дітей, їхня побутова невлаштованість. Порушивши звичний ритм життя, війна негативно позначилась і на шкільному навчанні неповнолітніх громадян, викликала спалах виявів їх асоціальної поведінки. Великим суспільним лихом були масові захворювання неповнолітніх, часто з летальним результатом, та поширення дитячої інвалідності. Війна стала причиною розвитку в багатьох юних громадян посттравматичного синдрому, що викликало серйозні розлади їхнього фізичного та психічного здоров'я.

ДО РОЗДІЛУ 5

- ¹ Див. КПСС в резолюциях... – Т. 7. – С. 65-194.
- ² Зірка. – 1944. – 10 лютого. – № 6.
- ³ Юный ленинец. – 1944. – 8 июля. – № 25.
- ⁴ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 75-75^{3в}.
- ⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 54-55.
- ⁶ Там само, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 21.
- ⁷ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 140.
- ⁸ Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 145.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 140.
- ¹⁰ Зірка. – 7 лютого. – 1944. – № 7.
- ¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 21.
- ¹² Там само, ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 58.
- ¹³ Зірка. – 1944. – 25 березня. – № 12.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 229, арк. 303.
- ¹⁵ Там само, спр. 230, арк. 44.
- ¹⁶ Юный ленинец. – 1944. – 17 июля. – № 3.
- ¹⁷ Там же. – 1944. – 27 мая. – № 20.
- ¹⁸ Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 309.
- ¹⁹ Юный ленинец. – 1945. – 6 апреля. – № 15.
- ²⁰ ДАХО, ф. Р-3858, оп. 3, спр. 91, арк. 135-137.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 604, арк. 8, 17.
- ²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 21.
- ²³ Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 309.
- ²⁴ Молодь України. – 1943. – 23 листопада. – № 21.
- ²⁵ Зірка. – 1944. – 17 березня. – № 11.
- ²⁶ Там само. – 1944. – 9 грудня. – № 48.
- ²⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 327.
- ²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т.3. – С. 285.
- ²⁹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 230, арк. 42.
- ³⁰ Там само, спр. 229, арк. 305.
- ³¹ Зірка. – 1944. – 9 грудня. – № 48.
- ³² ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 229, арк. 306.
- ³³ Правда Украины. – 1944. – 14 ноября. – № 223.
- ³⁴ ДАПО, ф. П-82, оп. 2, спр. 92, арк. 63-64^{3в}.
- ³⁵ Юный ленинец. – 1944. – 5 августа. – № 30.
- ³⁶ Там же. – 8 июля. – № 25.
- ³⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 328.
- ³⁸ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 13, арк. 13.
- ³⁹ Юный ленинец. – 1944. – 15 июля. – № 27.
- ⁴⁰ Правда Украины. – 1944. – 14 ноября. – № 223.
- ⁴¹ Зірка. – 1944. – 20 квітня. – № 15.
- ⁴² Юный ленинец. – 1944. – 8 июля. – № 25.
- ⁴³ Зірка. – 1944. – 10 червня. – № 22.
- ⁴⁴ Там само. – 1944. – 1 липня. – № 25.
- ⁴⁵ Юный ленинец. – 1944. – 10 июня. – № 22.
- ⁴⁶ Там же. – 1945. – 30 марта. – № 14.
- ⁴⁷ Там же. – 1944. – 7 октября. – № 39.
- ⁴⁸ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: Збірник докум. і матер. – С. 248.
- ⁴⁹ Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 114.
- ⁵⁰ Молодь України. – 1945. – 9 лютого. – № 27.
- ⁵¹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 55.

- ⁵² Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. – 1975. – № 5. – С. 102.
- ⁵³ Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій. – С. 166.
- ⁵⁴ Юный ленинец. – 1944. – 13 мая. – № 18.
- ⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 21.
- ⁵⁶ Там само, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 55-56.
- ⁵⁷ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ⁵⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 284.
- ⁵⁹ Зірка. – 1944. – 17 лютого. – № 7.
- ⁶⁰ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ⁶¹ Зоря Полтавщини. – 1944. – 14 січня. – № 7.
- ⁶² Зірка. – 1944. – 22 лютого. – № 8.
- ⁶³ ДАХО, ф. Р-4683, оп. 1, спр. 8, арк. 75.
- ⁶⁴ Там само, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ⁶⁵ Вронская Т.В. Патриотическая деятельность молодежи Украины в прифронтовых районах в период освобождения... // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины... – С. 139.
- ⁶⁶ Юный ленинец. – 1944. – 5 августа. – № 30.
- ⁶⁷ Там же. – 1944. – 29 июля. – № 29.
- ⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 238, арк. 59-60.
- ⁶⁹ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 130.
- ⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 56.
- ⁷¹ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 130.
- ⁷² Вронська Т.В. До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 61.
- ⁷³ Вронская Т.В. Патриотическая деятельность молодежи Украины... – С. 318.
- ⁷⁴ ДАХО, ф. Р-4695, оп. 1, спр. 12, арк. 30.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 58.
- ⁷⁶ Там само, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 15.
- ⁷⁷ Там само, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 56.
- ⁷⁸ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 214.
- ⁷⁹ Мельничук А.С. Про патріотичний рух комсомолу та молоді УРСР за створення фонду оборони // УІЖ. – 1987. – № 5. – С. 71.
- ⁸⁰ Зоря Полтавщини. – 1944. – 12 березня. – № 36.
- ⁸¹ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ⁸² Зірка. – 1944. – 28 жовтня. – № 29.
- ⁸³ Юный ленинец. – 1944. – 5 мая. – № 17.
- ⁸⁴ Дем'яненко В.І. Сини полків. – С. 23, 28, 60, 108, 116, 138-141.
- ⁸⁵ Київський процес: Докум. і матер. – С. 106-120.
- ⁸⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 340-341.
- ⁸⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 2. – С. 467.
- ⁸⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны: Сборник докум. и матер. – С. 227-228.
- ⁸⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні...: Збірник докум. і матер. – С. 175-176.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5, арк. 34.
- ⁹¹ Там само, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 10.
- ⁹² Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сборник докум. – С. 523.
- ⁹³ Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 110.
- ⁹⁴ Ткачова Л.І. Радянська Армія – українському народові. – К., 1971. – С. 132.
- ⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 58.
- ⁹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 3. – С. 284.
- ⁹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 10, спр. 223, арк. 303.
- ⁹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 3. – С. 284.
- ⁹⁹ Там же. – С. 175.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 3.
- ¹⁰¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 3. – С. 283.
- ¹⁰² ЦДАВО, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 10.
- ¹⁰³ Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР. – С. 109-110.
- ¹⁰⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – С. 380.
- ¹⁰⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т. 3. – С. 284.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 70.
- ¹⁰⁷ Там само, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 10.
- ¹⁰⁸ ДАХО, ф. Р-4683, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
- ¹⁰⁹ Яценко В.Д. Комсомол України в партизанських лавах. – С. 111.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 58.
- ¹¹¹ Там само, ф. 1, оп. 10, спр. 230, арк. 44.

- ¹¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 88.
- ¹¹³ Українська ССР в Великій Отчественній війні... – Т.3. – С. 284.
- ¹¹⁴ Молодь України. – 1943. – 21 листопада. – № 20.
- ¹¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 284.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 415.
- ¹¹⁷ ДАПО, ф. П-82, оп. 2, спр. 2, арк. 12.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 20.
- ¹¹⁹ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 14, арк. 175.
- ¹²⁰ Складено за: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 26, арк. 1.
- ¹²¹ *Ткачова Л.І.* Радянська Армія – українському народові. – С. 132.
- ¹²² Юный ленинец. – 1944. – 12 августа. – № 31.
- ¹²³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 130-131.
- ¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 146.
- ¹²⁵ Там само, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 7.
- ¹²⁶ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 26, арк. 177.
- ¹²⁷ ЦДАВО, ф. 342, оп. 14, спр. 3984, арк. 41.
- ¹²⁸ Там само, арк. 36.
- ¹²⁹ Там само, арк. 34.
- ¹³⁰ Государственные награды Союза ССР. – К., 1987. – С. 100, 101, 150.
- ¹³¹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3625, арк. 19.
- ¹³² КПСС в резолюциях... – Т. 7. – С. 88.
- ¹³³ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР... – С. 127.
- ¹³⁴ *Ткачова Л.І.* Радянська Армія – українському народові. – С. 21.
- ¹³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 141.
- ¹³⁶ *Буцько М.О., Лавринович М.І.* Відродження колгоспного села... – С. 154.
- ¹³⁷ Советская Украина. – 1943. – 26 декабря. – № 123.
- ¹³⁸ *Вронська Т.В.* В умовах війни. – С. 68.
- ¹³⁹ *Шаповал Ю.* Війна відома і невідома // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 7.
- ¹⁴⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 2. – С. 341-342.
- ¹⁴¹ *Сушко О.О.* Борьба трудящихся за восстановление материальной базы заговоноосвітніх шкіл УРСР. – С. 110.
- ¹⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 77-80.
- ¹⁴³ *Гриценко Т.Т.* Піклування партії та уряду про дітей // УІЖ. – 1975. – № 3. – С. 59.
- ¹⁴⁴ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11, 14, 18, 26, 76.
- ¹⁴⁵ *Ярушина А.В.* Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов РСР... – С. 138.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 54, арк. 39.
- ¹⁴⁷ Там само, спр. 7, арк. 15.
- ¹⁴⁸ Там само, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547, арк. 41.
- ¹⁴⁹ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11, арк. 55.
- ¹⁵⁰ КПСС в резолюциях... – Т. 7. – С. 463.
- ¹⁵¹ ЦДАВО, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 17.
- ¹⁵² Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 54, арк. 34, 35, 37.
- ¹⁵³ Там само, України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 17.
- ¹⁵⁴ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР. – С. 80.
- ¹⁵⁵ Радянська освіта. – 1946. – 18 липня. – № 33.
- ¹⁵⁶ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР. – С. 158.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 54, арк. 86-88.
- ¹⁵⁸ *Ленська В.В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 90.
- ¹⁵⁹ Пам'ять заради майбутнього. – С. 109.
- ¹⁶⁰ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР. – С. 158.
- ¹⁶¹ Молодь України. – 1943. – 19 жовтня. – № 5.
- ¹⁶² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 114.
- ¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 76-76³⁸.
- ¹⁶⁴ Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник докум. – С. 123.
- ¹⁶⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т. 3. – С. 349.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 54, арк. 26.
- ¹⁶⁷ Там само, спр. 7, арк. 40-42.
- ¹⁶⁸ Там само, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 13.
- ¹⁶⁹ Там само, арк. 21.
- ¹⁷⁰ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 23.
- ¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 83-83³⁸.
- ¹⁷² *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення. – С. 23.

- ¹⁷³ *Каган С.С.* Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // *Медико-санитарные последствия войны...* – Т. 1. – С. 23.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 83-83³⁸.
- ¹⁷⁵ *Буцько О.В.* Украина – Польша: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 7, 67, 88, 103, 131.
- ¹⁷⁶ Юный ленинец. – 1945. – 30 марта. – № 14.
- ¹⁷⁷ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Кн. 3. – С. 36-37.
- ¹⁷⁸ Там же. – С. 90.
- ¹⁷⁹ ДАХО, ф. Р-4695, оп. 1, спр. 27, арк. 41.
- ¹⁸⁰ *Зинич М.С.* Будни военного лихолетья. – Вып. 1. – С. 50.
- ¹⁸¹ ДАДО, ф. Р-5163, оп. 1, спр. 2, арк. 180.
- ¹⁸² *Вронська Т.В.* В умовах війни... – С. 7.
- ¹⁸³ ДАДО, ф. П-19, оп. 4, спр. 79, арк. 90.
- ¹⁸⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України... – С. 461.
- ¹⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 151.
- ¹⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 132.
- ¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 152.
- ¹⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 161.
- ¹⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 76.
- ¹⁹⁰ *Вронська Т.В.* В умовах війни. – С. 39.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3625, арк. 18.
- ¹⁹² *Зинич М.С.* Будни военного лихолетья. – Вып. 1. – С. 44.
- ¹⁹³ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11, арк. 71.
- ¹⁹⁴ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547, арк. 51.
- ¹⁹⁵ ДАДО, ф. П-19, оп. 4, спр. 79, арк. 88.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 132, 161.
- ¹⁹⁷ ДАДО, ф. П-22, оп. 2, спр. 289, арк. 6³⁸, 183.
- ¹⁹⁸ *Рибак І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. – С. 115.
- ¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 26.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 183.
- ²⁰¹ Там само, спр. 15, арк. 22.
- ²⁰² Підраховано за: ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 10, спр. 8, арк. 35-35³⁸.
- ²⁰³ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 14, арк. 17.
- ²⁰⁴ *Вронська Т.В.* В умовах війни. – С. 75.
- ²⁰⁵ ДАХО, ф. Р-4695, оп. 1, спр. 12, арк. 19³⁸.
- ²⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 5³⁸.
- ²⁰⁷ Там само, ф. Р-582, оп. 10, спр. 15, арк. 3.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ ДАДО, ф. П-19, оп. 4, спр. 226, арк. 14.
- ²¹⁰ Там само, ф. П-22, оп. 2, спр. 289, арк. 37.
- ²¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1519, арк. 7.
- ²¹² ДАДО, ф. П-22, оп. 2, спр. 284, арк. 87.
- ²¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 7, арк. 158, 161.
- ²¹⁴ ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 18, арк. 214.
- ²¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 3.
- ²¹⁶ *Медведовский Э.С.* Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // *Медико-санитарные последствия войны...* – Т. 1. – С. 167-168.
- ²¹⁷ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615, арк. 17.
- ²¹⁸ Там само, спр. 3621, арк. 27-27³⁸.
- ²¹⁹ *Вронська Т.В.* В умовах війни. – С. 15-16.
- ²²⁰ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 666, арк. 21.
- ²²¹ Там само, арк. 21, 154.
- ²²² Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 54, арк. 83-85.
- ²²³ Там само, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 56³⁸.
- ²²⁴ Там само, арк. 25.
- ²²⁵ Там само, арк. 11-12.
- ²²⁶ Там само, арк. 126.
- ²²⁷ Там само, спр. 3616, арк. 19.
- ²²⁸ Там само, спр. 3649, арк. 93.
- ²²⁹ *Зборовская Ф.И.* Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // *Санитарные последствия войны...* – С. 132.
- ²³⁰ Зірка. – 1944. – 23 вересня. – № 37.
- ²³¹ *Синицин А.Р.* Всенародная помощь фронту. – С. 296.
- ²³² ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 11, спр. 8, арк. 5-6.
- ²³³ Там само, ф. 348, оп. 3, спр. 83, арк. 14.

²³⁴ Там само, арк. 17.

²³⁵ *Зборовская Ф. И.* Санитарные последствия войны среди детского населения... – С. 142.

²³⁶ Правда. – 1942. – 4 февраля. – № 35.

²³⁷ ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

²³⁸ ДАПО, ф. П-105, оп. 1, спр. 135, арк. 45.

²³⁹ *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. – Кн. 1. – С. 19.

²⁴⁰ Там же. – Кн. 3. – С. 36, 126.

ВИСНОВКИ

Серед провідних проблем історії німецько-радянської війни чільне місце належить питанням становища неповнолітніх громадян як наймолодших представників особливого суспільного феномену – воєнного покоління. Запропоноване монографічне дослідження і стало посилюючою спробою розглянути основні аспекти цієї науково значущої і перспективної проблеми сучасної історичної науки. На основі поданих у монографії фактичних даних, їх аналізу і теоретичного осмислення проблеми можна зробити загальні висновки, які полягають у наступному.

Війна спричинила кардинальні зміни у житті неповнолітнього населення як невід’ємної складової частини українського соціуму. Соціальна незрілість дітей та підлітків, менший, як у дорослих, рівень здатності пристосовуватися до екстремальних умов, їхні вікові фізичні та психологічні особливості стали причинами того, що наймолодші громадяни України найбільше страждали від жорстоких реалій немилосердної воєнної доби.

Романтичні моделі сприйняття війни неповнолітніми на її початковому етапі в міру розгортання подій, що набирали дедалі трагічнішого характеру, змінювалося на усвідомлення юними українцями небезпеки їхньому життю й реальності тяжких випробувань, які були невідворотними в умовах війни. Уже з перших днів війни чимало неповнолітніх громадян загинуло або було покалічено в результаті масованих авіаційних нальотів та артилерійських обстрілів, ведення бойових дій.

Різко змінився ритм і зміст навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах, значно ускладнилися умови роботи різноманітних дитячих установ. З’явилися й неодмінні супутники воєнного часу: побутова невлаштованість, матеріальні нестатки, тяжкі будні повсякденного життя в екстремальних умовах тощо.

Великі випробування випали на долю дітей та підлітків, які евакуювалися на Схід: довгий і небезпечний шлях залізницею, а часто й у колонах біженців, під бомбардуваннями і обстрілами, страждання від голоду, холоду та хвороб у дорозі, тривалий відрив від рідної землі та близьких людей.

Особливою трагічністю відзначалося життя неповнолітніх громадян у період нацистської окупації України. Маніакальні плани лідерів нацизму, які передбачали підлив генофонду України та перетворення уцілілого від розправ населення на „білих рабів” своїм вістрям були спрямовані й проти наймолодшої частини українського соціуму.

Гранична жорстокість окупаційного режиму та його антигуманна сутність особливо рельєфно виявилася у масовому знищенні дітей і підлітків підневільних територій України. Це страшне явище характеризувалось багатомірністю і різноманітними виявами. Нацисти вдавалися до різних способів знищення юних українців, ці жорстокі акції часом носили спеціальний та цілеспрямований характер. Неповнолітні громадяни, які проживали в зоні дій осередків і формувань антинацистського руху Опору, ставали жертвами облав, всіляких каральних акцій нацистів зі знищення населених пунктів, розправ з партизанськими сім’ями. Окупанти вдавалися навіть до поголового знищення вихованців деяких дитячих установ.

Широко застосовувався і так званий „геноцид голодом”, результатом якого була загибель десятків тисяч дітей та підлітків. Неповнолітні досить часто ставали об’єктом сексуальних насильств з боку вояків окупаційних військ. Жахливі побутові умови життя за окупації, відсутність елементарних профілактично-медичних заходів обернулися спалахами тяжких захворювань та підвищенням рівня смертності у неповнолітньому середовищі.

Масового характеру набрала за окупації й експлуатація праці неповнолітніх українців. У основі залучення неповнолітніх до праці лежав принцип загальної трудової повинності, а його реалізація пов’язувалася із застосуванням методів силового тиску і майже повною відсутністю винагороди. Гранично мінімальний віковий поріг дитячого працевикористання за окупації варіювався залежно від конкретних обставин, але в міру ускладнення воєнно-економічного становища Німеччини набув стійкої тенденції до зниження.

Рівень визискування дитячої й підліткової праці був досить високим. Неповнолітніх найбільше використовували на роботах з благоустрою населених пунктів та в сільському господарстві, проте досить часто вони залучалися і до фізично непосильної та особливо

небезпечної трудової діяльності. Це оберталось катастрофічними наслідками для їхнього здоров'я та морально-психологічного стану.

Поряд з дорослим населенням діти й підлітки стали об'єктом депортацій до Німеччини, адже „остарбайтери” розглядалися нацистами як особливий контингент трудових ресурсів, що мав використовуватися з найбільшою ефективністю при мінімальних затратах на його утримання. Масове вивезення юних українців до Німеччини розпочалося у 1942 р. і досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальному етапі гітлерівської окупації характеру суцільних депортацій. Часом насильницька мобілізація неповнолітнього населення носила цілеспрямований характер і передбачалася відповідними директивами керівництва гітлерівської Німеччини. Сотні тисяч неповнолітніх „остарбайтерів” були відірвані від своїх родин і приречені на поневірвання в чужих краях та фактичне сирітство. Поряд з цим знекровлювалися трудові резерви України, ускладнювалася демографічна ситуація.

Освітньо-виховна політика нацистів на окупованих територіях, яка була спрямована на деінтелектуалізацію та психологічне зомбіювання юних українців, мала забезпечувати духовне нищення і моральне приниження нашого народу. Система „народних шкіл” давала юним українцям лише елементарні знання, а професійна освіта була націлена переважно на підготовку ремісників та малокваліфікованих спеціалістів.

Дещо ліберальнішими, ніж на основних територіях рейхскомісаріату „Україна” були освітні заходи окупантів у військовій зоні та деяких індустріальних районах, проте за вимогою лідерів нацистського „рейху” ці відмінності окупаційної політики нівелювалися. Гірші риси тоталітаризму увібрала в себе й система виховання, яка мала формувати в українських дітей та підлітків покірність окупантам і колабораціоністські орієнтири.

Велику трагедію переживали діти, позбавлені батьківської опіки. За відсутності достатньої кількості дитбудинків, вкрай незадовільні умови утримання в них вихованців та через фактичну відмову окупаційної влади фінансувати ці заклади, діти-сироти, по суті, були приречені на безпритульність, а часто – й на голодну смерть.

Таким чином, аналіз умов життя неповнолітніх українців за окупації дає додаткові аргументи, щоб характеризувати нацистський „новий порядок” як послідовно людиноненависницький і антиукраїнський.

Становище дітей та підлітків воєнної пори значною мірою характеризує і їхня участь в антинацистському русі Опору. Неповнолітні громадяни за багатьох життєвих обставин та з різних мотивів ставали учасниками тих чи інших форм боротьби з окупаційним режимом. Партійно-комсомольські структури всіляко заохочували юних українців до участі в спротиві окупантам, хоч і не могли не усвідомлювати можливих трагічних наслідків таких мобілізацій. Неповнолітні ставали бійцями партизанських загонів і з'єднань, де служили зв'язковими, розвідниками, підривниками, забезпечували облаштування побуту партизанів. Чимало юних месників за зразкове виконання бойових завдань було нагороджено орденами та медалями. Вибірково-віковий аналіз особового складу провідних партизанських формувань дозволив автору вийти на певні узагальнюючі дані та зробити висновок про досить масову участь юних громадян у партизанському русі. Вони поряд з дорослими ризикували життям, ділили з ними небезпеки і побутову невлаштованість лісового життя.

До підпільної діяльності діти та підлітки залучалися через мережу нелегальних комсомольсько-молодіжних осередків або завдяки сприянню своїм рідним і близьким. Керівництво партійно-комсомольського підпілля часто невмотивовано використовувало юних громадян для виконання вкрай небезпечних завдань. Винятковим явищем була діяльність суто піонерських підпільних груп, які пізніше стали об'єктом міфологізації у радянській історіографії.

Поряд з участю в організованій антинацистській боротьбі неповнолітні громадяни були задіяні і в спонтанних формах руху Опору (переховування радянських військовослужбовців, що опинились на окупованій території, здійснення диверсій та знищення майна окупантів, сприяння діям Червоної армії тощо).

Дитячий романтизм та максималізм, відсутність життєвого та бойового досвіду, жорстокість і черствість керівництва осередків та формувань Опору, які своїми наказами часто наражали юних громадян на смертельну небезпеку, ставали причинами масової

загибелі та поранень неповнолітніх учасників руху Опору. З іншого боку, суворі умови боротьби з окупантами сприяли соціальній акселерації дітей та підлітків воєнної пори, їхньому громадянському змужнінню і продемонстрували кращі патріотичні якості тогочасного підростаючого покоління.

Факти переконливо засвідчують досить активну законодавчо-розпорядчу роботу та багатопланову організаторсько-практичну діяльність партійно-державних структур у сфері охорони дитинства. Було прийнято чимало постанов та розпоряджень владних установ різних рівнів, які містили загалом адекватні оцінки ситуації та конкретні рекомендації й вимоги щодо поліпшення становища неповнолітнього населення. Слід віддати належне центральним та місцевим органам влади, завдяки розпорядчій діяльності яких у гранично стислі терміни відновилися заняття в школах, розгорнулася мережа дитячих дошкільних та спеціальних установ, лікувально-профілактичних закладів тощо.

Велика увага приділялася й відновленню роботи піонерських та комсомольських організацій, через які партійне керівництво впливало на свідомість неповнолітніх громадян, а також забезпечувало їх мобілізацію на участь у реалізації своїх планів. Поряд з цим слід визнати й значну роль дитячих та юнацьких комуністичних структур у забезпеченні самоорганізації юних українців за екстремальної воєнної пори.

Влада опікувалася також становищем сімей фронтовиків, вживала активних заходів по запобіганню бездоглядності й безпритульності дітей, поліпшенню стану здоров'я юних українців. Проте в силу низки об'єктивних обставин і причин далеко не всі заплановані заходи були здійснені, тому партійні структури та радянські органи не зуміли забезпечити всеосяжний і повний соціальний захист юних громадян. Негативну роль відігравав також і суб'єктивний чинник: нерозпорядливість та зловживання окремих керівників на місцях, перекручення звітності, пов'язане з традиційною системою приписок та рапортманії як неодмінних супутників радянської бюрократії.

Неповнолітні громадяни взяли досить активну участь у різноманітних формах патріотичних рухів, що було зумовлено як радянською системою виховання і мобілізаційно-організаторською роботою партійних осередків, юнацьких та дитячих комуністичних структур, так і щирим прагненням неповнолітніх громадян прийти на допомогу дорослим у добу великих випробувань. На початковому етапі війни неповнолітні громадян активно сприяли охороні радянського тилу, допомагаючи діяльності винищувальних батальйонів, беручи участь у заходах протиповітряної та протипожежної оборони, виявляючи ворожих шпигунів і диверсантів.

У завершальний період війни юні громадяни стали активними учасниками відбудови зруйнованих господарських об'єктів, закладів освіти і культури, благоустрою населених пунктів, відновленні житлового фонду.

Особливо діяльно діти та підлітки допомагали дорослим у проведенні різноманітних сільськогосподарських робіт. При цьому слід відзначити, що залучення неповнолітніх громадян до праці в аграрному секторі економіки часто супроводжувалося застосуванням воєнно-комуністичних методів, що в поєднанні з мінімальною винагородою часом надавало їй характеру примусової. Втім з огляду на жорстокі виклики воєнної доби такі підходи виглядали логічними.

Неповнолітні громадяни активно збирали брухт чорних та кольорових металів, який був вкрай необхідний для зміцнення сировинної бази воєнної промисловості. Вони здійснювали шефство над військовими шпиталями, заготовляли лікарську сировину. Незважаючи на відсутність постійних доходів, юні українці робили посильний внесок у формування фонду оборони, брали участь у реалізації облігацій воєнних позик.

Ще на початку війни виникла й унікальна форма мобілізації юних громадян на участь в патріотичних рухах, насамперед у справі допомоги сім'ям фронтовиків. Це був тимурівський рух, що втягнув у свою орбіту сотні тисяч неповнолітніх і при всій заорганізованості та перебільшенні реальних результатів став ефективним засобом підвищення рівня громадянської активності дітей та підлітків.

За різних обставин воєнного часу неповнолітні громадяни ставали вихованцями підрозділів Червоної армії, брали участь у бойових діях, ризикували своїм юним життям, а

часто й гинули, стійко переживали тяжкі випробування фронтового життя. Чимало юних комбатантів за мужність і героїзм було відзначено бойовими нагородами.

При всій суперечливості мотивів участі дітей та підлітків у радянських патріотичних рухах, очевидну присутність партійно-комсомольської режисури, а часом і прямої мобілізації, слід визнати, що все-таки превалювали патріотичні чинники цих благородних і надзвичайно потрібних країні починань наймолодших представників воєнного покоління.

Війна мала надзвичайно тяжкі наслідки для неповнолітнього населення України. Насамперед, погіршилася демографічна ситуація, адже сотні тисяч дітей не з'явилися на світ через масову загибель дітородного населення чи померли ще в грудному віці з причин відсутності елементарних побутових та медико-санітарних умов. Неповнолітні українці стали учасниками міграційних, евакуаційних та реевакуаційних процесів, що супроводжувалися для них великими випробуваннями. Чимало дітей та підлітків повернулося з страхітливих нацистських концтаборів, маючи вкрай підірване здоров'я.

Одним з провідних соціальних наслідків війни стало сирітство та масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Попри широкомасштабні заходи, які вживалися владними структурами для допомоги даним категоріям постраждалих дітей, ця болюча проблема залишалася невирішеною, а умови утримання вихованців у дитячих закладах були вкрай незадовільними.

Війна негативно вплинула на шкільне навчання неповнолітніх громадян, одним з її наслідків була різновікова структура класів, наявність у них великої кількості учнів-переростків. Не вдалося забезпечити й задекларовану владними структурами загальнообов'язкову освіту неповнолітніх: багато дітей та підлітків шкільного віку з різних причин залишалися поза школою.

Воєнна пора з її майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів девіантної поведінки у дитячому та підлітковому середовищі і підвищенню рівня злочинності серед неповнолітніх громадян.

Внаслідок війни різко змінилися побутові умови життя юних українців. Більшість з них потерпали від голоду, всіляких побутових незручностей, матеріальних нестатків, відсутності нормального житла.

Одним з найтяжчих наслідків війни було катастрофічне погіршення стану здоров'я і фізичного розвитку неповнолітнього населення. Типовим явищем стали масові, в тому числі й інфекційні, захворювання серед неповнолітніх громадян, що часом набирали характеру епідемій і в умовах майже тотального розладу системи дитячих лікувально-профілактичних закладів супроводжувалися значною смертністю у середовищі юних українців.

Великих масштабів набрала дитяча та підліткова інвалідність. Чимало випадків каліцтв серед неповнолітніх громадян стали прямим наслідком їхнього перебування у зоні воєнних дій чи необережного поводження з вибухонебезпечними предметами.

Війна спричинила суттєві трансформації у психоемоційній сфері юних громадян, що викликало явища посттравматичного синдрому і обернулося вкрай негативними наслідками для їх психічного здоров'я. Тяжка спадщина війни надовго визначила ментальні риси воєнного та поствоєнного покоління, демографічну ситуацію в Україні.

Насамкінець, слід відзначити, що дане монографічне дослідження є лише початковим кроком у вивченні цієї гносеологічно і світоглядно важливої та надзвичайно перспективної проблеми, яка за певних умов може розглядатися як новий напрямок у відтворенні драматичних сторінок історії німецько-радянської війни. Автор сподівається на інтенсифікацію та диверсифікацію дослідницької діяльності науковців у вивченні дитячого сегмента воєнної проблематики, а відтак – і на якнайшвидше заповнення цієї суттєвої прогалини вітчизняної історіографії як своєрідну сплату боргів учених наймолодшим учасникам найбільшої трагедії XX століття.

Витяг з книги обліку дітей по дитячому притулку в Сокольниках (м. Харків, 1942 р.)^{*}

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Дата прибуття</i>	<i>Дата смерті</i>
Абраменко Любов Андріївна	1934	29.12.1941	12.02.1942
Авдєєв Олександр Васильович	1936	15.04.1941	27.05.1942
Аникєєв Анатолій Олександрович	1935	04.05.1941	07.06.1942
Аникєєв Віталій Олександрович	1937	05.05.1941	21.07.1942
Антоненко Микола Дмитрович	1936	20.04.1941	07.07.1942
Бочарников Григорій Мартинович	1931	08.12.1941	06.05.1942
Бубенцов Михайло Іванович	1928	27.03.1941	20.04.1942
Ващенко Валентина Євгенівна	1930	13.04.1941	25.06.1942
Вілявина Елеонора Леонідівна	1935	14.04.1941	24.06.1942
Гасєвський Віктор Іванович	1931	08.12.1941	22.12.1941
Гальц Віра Іванівна	1937	20.04.1941	27.06.1942
Голубничий Леонід Сергійович	1929	23.02.1941	24.05.1942
Горєлова Віра Михайлівна	1929	14.02.1941	12.03.1942
Дяченко Марія Павлівна	1927	01.09.1941	09.03.1942
Дорошенко Юрій Іванович	1932	17.04.1941	29.05.1942
Дубченко Владислав Олексійович	1935	14.04.1941	22.06.1942
Дурнев Євген Кузьмич	1938	31.07.1941	29.08.1942
Єршова Віра Олексіївна	1936	27.04.1941	21.06.1942
Заболотська Світлана Іванівна	1933	14.04.1941	24.05.1942
Зорич Володимир Кузьмович	1934	08.04.1941	13.05.1942
Істоміна Валентина Якимівна	1934	03.04.1941	25.06.1942
Канищева Зінаїда Іванівна	1936	22.06.1941	28.09.1942
Капніна Катерина Іванівна	1935	21.04.1941	10.06.1942
Кириченко Анатолій Григорович	1936	14.04.1941	28.08.1942
Козакова Галина Дмитрівна	1933	14.04.1941	17.04.1942
Кочаровська Ольга Миколаївна	1936	21.04.1941	30.05.1942
Кришба Микола Іванович	1928	08.12.1941	22.12.1941
Кулявдев Владислав Михайлович	1935	14.04.1941	29.06.1942
Кускова Марія Максимівна	1931	24.01.1941	01.03.1942
Кутовий Алан Григорьевич	1933	01.11.1941	16.12.1941

Лебедева Віра Яківна	1935	27.04.1941	19.07.1942*
Лиштована Ніна Тимофіївна	1936	29.04.1941	30.05.1942
Лиштований Леонід Тимофійович	1933	29.04.1941	30.05.1942
Лисенко Валентин Олексійович	1936	28.03.1941	24.05.1942
Любовська Любов Михайлівна	1927	03.12.1941	08.02.1942
Малявецька Ганна Федосіївна	1929	01.11.1941	16.03.1942
Манкевич Світлана Ігорівна	1935	28.03.1941	29.05.1942
Матущенкова Людмила Іванівна	1935	30.03.1941	22.05.1942
Матюшенко Тамара Федорівна	1931	14.03.1941	06.05.1942
Мигунов Володимир Пилипович	1930	04.04.1941	05.05.1942
Мишуренко Іван Никифорович	1933	17.01.1941	24.02.1942
Недоступ Світлана Олександрівна	1934	14.04.1941	11.06.1942
Немировська Юрій Олександрович	1934	01.09.1941	12.12.1941
Ніцак Микола Григорович	1935	10.03.1941	27.05.1942
Омельченко Борис Іванович	1936	17.03.1941	29.05.1942
Опухтін Ілля Пилипович	1933	08.11.1941	10.12.1941
Осипова Валентина Василівна	1934	27.04.1942	26.05.1942
Піскунова Тамара Тимофіївна	1928	03.11.1941	17.03.1942
Пряхін Володимир Тихонович	1935	27.02.1942	10.05.1942
Пряхіна Галина Тихонівна	1929	27.02.1942	18.04.1942
Райков Валентин Іванович	1935	02.04.1942	17.04.1942
Сальников Анатолій Іванович	1937	13.04.1942	27.05.1942
Семенов Аркадій Олексійович	1937	27.04.1942	10.06.1942
Станкевич Людмила Борисівна	1937	05.05.1942	10.07.1942
Ус Борис Олексійович	1936	17.03.1942	29.05.1942
Федоренко Ніна Миколаївна	1930	08.12.1941	29.01.1942
Фляк Юрій Володимирович	1937	15.05.1942	07.07.1942
Хроль Борис Борисович	1934	23.03.1942	23.04.1942
Шевченко Віктор Миколайович	1936	02.04.1942	25.06.1942
Якубова Марджана Дар'яушевна	1935	30.03.1942	29.06.1942
Якушов Олег Костянтинович	1932	21.03.1942	30.05.1942

*Усього у книзі зареєстровано 113 смертей.

Подано за: Литвинов В. Коричневое „ожерелье”: Документальное повествование о жерствах нацистських пристраствований – гражданах бывшего СРСР: в 3 кн. – К., 2001. – Кн. 2, ч. 2. – С. 235-239.

З ЛИСТА „ОСТАРБАЙТЕРА” К. СУСАНІНОЇ

Березень, 12, Ліозно, 1943 р.

Добрий день, татусю.

Пишу я тобі листа з німецької неволі. Коли ти, татусю, будеш читати цього листа, мене в живих не буде...

Татусю, мені сьогодні виповнилось 15 років, і якщо б зараз ти зустрів мене, то не впізнав би свою доню. Я стала дуже худенькою, мої очі запали, коси мені постригли наголо, руки висохли, схожі на граблі. Коли я кашляю, з рота йде кров – відбили легені.

...Я рабиня німецького барона, працюю у німця Шалена прачкою, перу білизну, мию підлогу. Працюю дуже багато, а їм два рази на день в кориті з „Розою” і „Карлою” – так звуть свиней. Так наказав барон. „Рус була і буде свинею”, – сказав він. Живу я у сараї, де дрова, в кімнату мені заходити не можна. Два рази я втікала від господарів, але мене знаходив їхній двірник. Тоді сам барон зривав з мене сукню і бив ногами, я втрачала свідомість. Потім на мене виливали відро води і кидали в підвал. Тільки смерть врятує мене від жорстоких побоїв.

Не хочу більше мучитись рабинею у проклятих, жорстоких німців...тату, відомсти за маму і за мене. Прощай, добрий татусю, йду помирати.

Твоя доня, Катя Сусаніна.

Подано за: Пам'ять не згасне. 1941 – 1945. – К., 2001. – С. 72-73.

**Скорочення мережі загальноосвітніх шкіл за нацистської окупації
по містах Київ, Харків, Полтава, Лохвиця**

<i>Назва міста</i>	<i>Кількість шкіл до окупації</i>			<i>Кількість шкіл у період окупації</i>			
	<i>Усього шкіл</i>	<i>З них середніх</i>	<i>Усього учнів</i>	<i>Усього „народних” шкіл</i>	<i>% відносно доокупаційного періоду</i>	<i>В них учнів</i>	<i>% відносно доокупаційного періоду</i>
Київ	157	144	97000	40	25,4	6470	6,7
Харків	135	97	103800	24	17,7	1100 0	10,6
Полтава	18	15	12000	2	11,1	150	1,25
Лохвиця (Полтавська область)	5	5	3000	1	20	10	0,3

Складено за: ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 47.

Навчальний план 3-го класу
Полтавської початкової школи (1942 – 1943 навчальний рік)

<i>Назва навчальних предметів</i>	<i>Кількість годин на тиждень</i>
Закон Божий	2
Українська мова	10
Каліграфія	2
Арифметика	7
Малювання	1
Співи	1
Фізкультура	1
Всього:	24

Складено за: ДАПО, ф. Р-2298, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

**Гасла для „народних” шкіл,
затверджені штадткомісаром м. Києва (18.06.1942 р.)**

- *Велика Німеччина звільнила нас від більшовизму, допоможемо Німеччині нашою відданою працею!*
- *Вчися! Це тобі дає Велика Німеччина.*
- *Діти, вчіться! Народна школа є підготовкою до праці.*
- *Фюрер Адольф Гітлер каже: “Те, що нам потрібно, - це інстинкт і воля!”*
- *Націонал-соціалістична Німеччина є країною робітників, селян і вояків!*
- *Велика Німеччина – наша визволителька, сумлінною працею віддячимо їй!*
- *Українці! Хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі!*
- *Лише працюючі корисні для суспільства!*
- *Пильністю, слухняністю та завзятою волею відбудови віддячте фюреру за те, що він звільнив вашу працю!*
- *Велика Німеччина бореться за новий лад у Європі. Українці! Допомогайте їй своєю відданою працею.*

Подано за: ДАКО, ф. Р-2362, оп. 6, спр. 44, арк. 13.

Навчальний план сільськогосподарських шкіл за окупації
(тривалість навчання – 2 зими по 20 тижнів)

№ п/п	Дисципліна	Навчальні години*		Практична робота**	
		<i>тижневі</i>	<i>річні</i>	<i>тижнева</i>	<i>річна</i>
1	Рільництво	4	72	3	54
2	Рослинництво та захист рослин	9	162	5	90
3	Машинознавство	5	90	5	90
4	Тваринництво та годівля	6	108	2	36
5	Організація сільського господарства, діловодство і бухгалтерія	6	108	5	90
Разом		30	540	20	360

Складено за: ДАДО, ф. Р-2281, оп. 1, spr. 13, арк. 14-14^{3В}.

*Проводилися до обіду

**Проводилися у післяобідній час

**Дані про чисельність юних партизанів
у складі найбільших з'єднань України**

<i>Партизанські з'єднання</i>	<i>Роки народження партизанів</i>		<i>Всього у з'єднанні</i>	<i>% юних партизанів у з'єднанні</i>
	<i>1925-1929</i>	<i>1930 і молодші</i>		
В.А. Бегми	120	—	1568	7,6
„За Батьківщину”	520	4	2973	17,6
імені Сталіна (Кондратюка)	255	1	2763	9,2
імені Хрущова	311	10	3333	9,6
С.А. Ковпака	118	2	1854	6,4
Я.І. Мельника	450	—	2919	15,4
М.І. Наумова	109	2	1587	7,6
А.З. Одухи	52	17	4100	13,1
М.М. Попудренка	240	3	2065	11,8
О.М. Сабурова	348	9	3675	9,7
М.М. Тарануценка	250	13	2324	11,3
О.Ф. Федорова	408	1	3373	12,1
Всього:	3649	62	32534	11,4

Складено за: ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 38.

Список неповнолітніх бійців партизанських формувань Київщини*

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Загін</i>	<i>З'єднання</i>
М.Л. Борушенко	1927	Васильківський	ім. Хрущова
І.Г. Босенко	1929	Черкаський	
В.Д. Голуб	1929	Черкаський	
В.І. Гомон	1929	Бишівський	ім. Хрущова
В.Г. Гоненко	1928	ім. Боженка	„Рудого”
М.С. Гончаренко	1928	ім. Боженка	„Рудого”
П.З. Гупаленко	1927	ім. Боженка	„Рудого”
Ф.І. Гусаковський	1927	Макарівський	ім. Хрущова
О.Г. Діденко	1928	„МЮД”	ім. Хрущова
М.Ф. Драган	1927	„Винищувач”	„Рудого”
Г.Н. Дударенко	1928	„Винищувач”	„Рудого”
О.Я. Дудник	1928	Черкаський	
О.М. Заглинський	1933	Макарівський	ім. Хрущова
В.Л. Зінкевич	1928	Ім. Кутузова	ім. Молотова
В.Є. Зубченко	1927	Макарівський	ім. Хрущова
В.М. Іванченко	1927	„МЮД”	ім. Хрущова
О.Я. Іванченко	1928	Тетерівський	
М.М. Кирієнка	1927	Васильківський	ім. Хрущова
А.Ф. Коваленко	1927	ім. Боженка	ім. Хрущова
В.М. Кононенко	1927	ім. Боженка	ім. Хрущова
П.М. Кузьменко	1928	“МЮД”	ім. Хрущова
Д.І. Кундик	1927	ім. Кутузова	ім. Молотова
Л.І. Литвиненко	1929	„Винищувач”	„Рудого”
А.І. Марченко	1927	Бородянський	ім. Хрущова
Б.І. Марченко	1929	Бородинський	ім. Хрущова
С.Я. Мачульський	1928	„Винищувач”	„Рудого”
В.В. Морозок	1928	Бородянський	ім. Хрущова
В.Й. Попіл	1928	Бородянський	ім. Хрущова
В.А. Приймаченко	1927	Васильківський	ім. Хрущова
М.Й. Пустовіт	1927	ім. Боженка	„Рудого”
В.О. Тимошенко	1928	Іванівський № 2	ім. Хрущова
П.П. Товстенко	1927	„Грізний”	ім. Хрущова
В.В. Топчій	1927	„Винищувач”	„Рудого”
В.П. Третяк	1927	Фастівський	ім. Хрущова
О.Я. Чуприна	1927		„Рудого”
М.С. Шади́ря	1929	Черкаський	
С.В. Щедров	1927		„Рудого”
Я.К. Яремчук	1928		ім. Хрущова

* Обліковано юних партизанів, яким на час їх вступу до загонів виповнилося не більше 15 років

Складено за: ЦДАГО України, ф. 261, оп. 1, спр. 4, арк. 3^{3В}, 21^{3В}, 23^{3В}, 37^{3В}, 38^{3В}, 40^{3В}, 41^{3В},
6^{3В}, 11^{3В}, 18^{3В}; ЦДАГО України, ф. 77, оп. 1, спр. 14, арк. 7^{3В}, 28^{3В}, 67^{3В}, 69^{3В}, 80^{3В}, 85^{3В},
145^{3В}, 146^{3В}, 140^{3В}.

**Відомості
про неповнолітніх учасників
підпільного руху на території Київщини***

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Назва підпільного осередку</i>	<i>Місце знаходження</i>	<i>Примітка</i>
Н. Бондаренко	1928	Яблунівська група	с. Яблунівське Корсунь-Шевченківського р-ну	
І. Бродченко	1928	Черкаська організація	м. Черкаси	Загинув
Ф. Ворона	1928	Ржищівська організація	м. Ржищів	Загинула
К. Гапоненко	1931	Київська розвідувально-бойова група	м. Київ	Загинув, нагороджений медаллю “За бойові заслуги” (посмертно)
В. Герасименко	1928	Київська організація	м. Київ	нагороджений медалями „За бойові заслуги” та „За оборону Києва”
В. Демидюк	1928	Уманська група	м. Умань	загинув
А. Загоруй	1927	Організація при Кожанському цукровому заводі	Фастівський р-н	
П. Закревський	1928	Ліщинівська група	с. Ліщинівка Христинівського р-ну	Загинув
В. Калінін	1927	Києво-Святошинська комсомольсько-молодіжна організація	с. Буча Києво-Святошинського району	
Н. Коробко	1929	Київська розвідувально-бойова група	м. Київ	Загинула
Л. Кудряшенко	1927	Ржищівська організація	м. Ржищів	
Ю. Макєєв	1927	Ржищівська організація	м. Ржищів	Загинув
В. Марейчев	1928	Київська організація	м. Київ	
Б. Матешко	1927	Києво-Святошинська комсомольсько-молодіжна група	с. Буча Києво-Святошинського району	Загинув

* Відомості не повні

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Назва підпільного осередку</i>	<i>Місце знаходження</i>	<i>Примітка</i>
Ф. Маращак	1929	Києво-Святошинська комсомольсько-молодіжна організація	с. Буча Києво-Святошинського району	
М. Мись	1928	Ліщинівська група	с. Ліщинівка Христинівського р-ну	Загинув
Г. Наконечна	1928	Києво-Святошинська комсомольсько-молодіжна група	с. Буча Києво-Святошинського району	Нагороджена медаллю „Партизану Вітчизняної війни” І ступеня
Б. Нікітін	1929	„Комітет-103”	м. Сміла	Загинув
С. Остаф’єва	1928	Київська організація	м. Київ	Нагороджена медаллю „Партизану Вітчизняної війни” II ступеня
Є. Перев’язко	1927	„Сталінська молодь”	м. Київ	
М. Пороховський	1930	Тальянківська група	с. Тальянки Тальянівського р-ну	Загинув
В. Проценко	1928	Тальнівська підпільно-диверсійна група	м. Тальне	Загинув
Н. Руда	1927	„Сталінська молодь”	м. Київ	
В. Стопхай	1931	Верхняцька група	с. Верхнячка Христинівського р-ну	Загинув
Г. Тритеніченко	1927	„Сталінська молодь”	м. Київ	
І. Шишкін	1928	Київська розвідувально-бойова група	м. Київ	
П. Янчевський	1928	Стеблівська група	с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну	Загинув

Подано за: Борщ Ю., Яковенко А.О. Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни: Документальні розповіді. – К., 1975. – С. 6, 8, 12, 34; ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 171, арк. 100, 198; Там само, спр. 100, арк. 98, 100, 103; ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 144, арк. 25, 27; Там само, ф. Р-4468, оп. 1, спр. 187, арк. 59; Орлята вилітали в грозу. – Черкаси, 1968. – С. 12.

Дані про неповнолітніх учасників спонтанних форм руху Опору по м. Києву та окремих районах Київської області*

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Характер діяльності</i>	<i>Район</i>	<i>Примітка</i>
О. Білан	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	
П. Бойко	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	
В. Бучацький	1928	Сприяння радянським військам	Рокитнянський	Загинув
М. Гуля	1932	Сприяння радянським військам	Черкаський	
І. Даценко	1928	Пошкодження майна окупантів	Гельмязівський	Загинув
П. Дорошенко	1930	Сприяння радянським військам	Корсунь-Шевченківський	
І. Івченко	1929	Сприяння радянським військам	Черкаський	
В. Іщук	1929	Пошкодження майна окупантів	Гельмязівський	
Я. Кикоть	1928	Переховування радянського офіцера	Гельмязівський	Загинув
О. Козак	1929	Перехід лінії фронту	м. Київ	Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня та Червоної Зірки
К. Кравчук	1928	Переховування радянських полкових знамен	м. Київ	Нагороджений орденом Червоного Прапора
Т. Манжог	1930	Нанесення матеріальної шкоди окупаційним військам	м. Київ	
В. Марченко	1930	Сприяння радянським військам	Корсунь-Шевченківський	

* Дані носять вибірковий характер

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Характер діяльності</i>	<i>Район</i>	<i>Примітка</i>
А. Оструб	1930	Нанесення матеріальної шкоди окупаційним військам	м. Київ	
І. Панасенко	1927	Сприяння радянським військам	Канівський	
В. Побоченко	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	
В. Пономарьов	1930	Викрадення зброї в окупантів	м. Київ	Нагороджений медаллю „За відвагу”
І. Приліпко	1927	Сприяння радянським військам	Канівський	
М. Романенко	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	
П. Тараненко	1933	Сприяння радянським військам	Черкаський	Загинув
М. Ткаченко	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	
В. Хільченко	1927	Диверсія у залізничному депо	Смілянський	Загинув
М. Шадирик	1932	Сприяння радянським військам	Черкаський	Загинув
Г. Шакало	1928	Пошкодження лінії зв'язку окупантів	Канівський	
М. Щербина	1928	Сприяння радянським військам	Канівський	

Складено за: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. – К., 1972. – С. 341-342; Борщ Ю.Ф., Яковенко А.О. Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни: Документи. Розповіді. – К., 1975. – С. 4, 22, 36; Сергієнко В.С. Сила гнева народного // Корсунь-Шевченківська битва. – К., 1975. – С. 246-247; ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 29, арк. 21; Там само, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 7.

Річний звіт про роботу шкіл Ленінського району

м. Харкова за 1943/1944 н.р.

- Проведено суботників – 39, у них взяло участь 1484 дітей;
- Передплачено воєнну позику на суму 44845 крб.;
- Відремонтовано одягу для воїнів – 268 од.;
- Здійснено прання – 897 шт.;

Зібрано:

- на танкову колону – 48762 крб.;
- подарунків для воїнів Червоної армії – 3320 речей і 727 посилок, грошей на суму 4190 крб.;
- металообробку – 85,5 т.;
- мішків – 526 шт.;
- пляшок – 4636 шт.;
- ліжок – 574 шт.;
- посуду – 500 од.;
- книг – 1579 од.

Складено за: ДАХО, ф. Р-4685, оп. 1, спр. 4, арк. 22.

Відновлення мережі загальноосвітніх шкіл
у Полтавській області

Навчальний рік	Працю- вало всього шкіл	Навчалось учнів	Типи шкіл			Динаміка учнівських контингентів
			Початко ві	Неповн і середні	Повні середні	
1940/1941	1764	333575	821	693	250	1
1943/1944	1552	164999	907	514	131	0,49
1944/1945	1601	239933	942	508	151	0,72

Складено за: Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945: Збірник документів та матеріалів. – К., 1977. – С. 242-243.

**Мережа закладів з підготовки трудових резервів по Україні
(1941, 1944 рр.)**

<i>Тип закладу</i>	<i>Роки, кількість закладів</i>		<i>Динаміка</i>	<i>Примітки</i>
	<i>1941</i>	<i>1944</i>		
Школи ФЗН	202	319	+ 117	За даними республіканського управління трудових резервів
Ремісничі училища	96	144	+ 48	
Залізничні училища	19	32	+ 13	
Всього:	317	495	+ 178	

Тип закладу	Роки, кількість закладів		Динаміка	Примітки
	1941	1944		
Школи ФЗН	202	319	+ 117	За даними республікан- ського управління трудо- вих резервів
Ремісничі училища	96	144	+ 48	
Залізничні училища	19	32	+ 13	
Всього:	317	495	+ 178	

Складено за: ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 7-7^{3В}.

**Ціни на окремі види продовольчих та промислових товарів
по Харківській області станом на листопад-грудень 1943 р.**

<i>Назва продукту споживання</i>	<i>Одиниця виміру</i>	<i>Ціна в радянських карбованцях</i>
Продовольча група		
Борошно житнє	1 кг	100-140
Борошно пшеничне	1 кг	180-250
Картопля	1 кг	17-30
Яловичина	1кг	300
Свинина	1 кг	350
Молоко свіже	1 кг	60-70
Масло вершкове	1 кг	800-1300
Яйця свіжі	1 дес.	150-170
Промислова група		
Чоботи	1 пара	6000-7000
Калоші	1 пара	1500-2000
Валянки	1 пара	2500
Пальто зимове	1 шт.	30000

Подано за: Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України в роки Великої Вітчизняної. – К., 1995. – С. 69.

**Мережа дітприймальників-розподільників
по областях Надніпрянської та Східної України станом на 15.05.1944 р.**

<i>Області</i>	<i>Загальна кількість</i>	<i>Гранична місткість</i>
Київська	4	400
Харківська	5	500
Ворошиловградська	3	200
Дніпропетровська	4	350
Сталінська	4	230
Запорізька	3	180
Сумська	2	100
Полтавська	3	170
Чернігівська	3	175
Кіровоградська	2	150
Всього:	33	2455

Складено за: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547, арк. 81-82.

Відомості про мережу та контингенти дитбудинків

станом на 5.04.1944 р.

<i>Тип дитбудинків</i> <i>Області</i>	<i>Звичайні</i>		<i>Спеціальні</i>		<i>Всього</i>		<i>Патронованих дітей</i>
	<i>К-сть дит-будинків</i>	<i>Дітей в них</i>	<i>К-сть дит-будинків</i>	<i>Дітей в них</i>	<i>К-сть дит-будинків</i>	<i>Дітей в них</i>	
м. Київ	7	575	—	—	7	575	150
Київська	18	1485	—	—	18	1485	1278
Ворошиловградська	8	744	8	1050	16	1794	2901
Запорізька	9	835	5	306	14	1141	2186
Дніпропетровська	16	1298	6	411	22	1709	2259
Кіровоградська	12	1140	—	—	12	1140	Даних немає
Полтавська	10	1306	10	800	20	2106	1223
Сталінська	19	1873	10	653	29	2526	1510
Сумська	6	839	6	362	12	1201	3910
Харківська	12	1636	8	1910	20	3546	4293
Чернігівська	9	869	3	168	12	1037	7000
Всього	126	12600	56	5660	182	18260	26710

Складено за: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547, арк. 41.

**Влаштування дітей-сиріт
у Полтавській області станом на грудень 1944 р.**

<i>Де влаштовані діти-сироти</i>	<i>Кількість дітей</i>	<i>% від загальної чисельності</i>
Передано під опіку	2657	34,7
Патроновано колгоспами	1265	16,5
Індивідуально патронованих	1267	16,6
Усиновлено	258	3,3
Передано в дитбудинки	1861	24,4
Направлено на навчання у школи ФЗН і РУ	161	2,2
Трудовлаштовано	177	2,3
Всього:	7646	100

Складено за: ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 26, арк. 210.

Додаток 18

**Мережа дитячих лікувально-профілактичних та опікувальних
закладів Наркомату охорони здоров'я УРСР (1941, 1944 рр.)**

<i>Тип Дата</i>	<i>Молоч- ні кухні</i>	<i>Консуль- тації і дитячі полік- лініки</i>	<i>Ясельні ліжка</i>		<i>Ліжка в дитячих лікарнях і відділеннях заг. лікарень</i>	<i>Ліжка в сана- торіях</i>	<i>К-сть будинків дитини</i>	<i>Ліжка в них</i>
			<i>в місті</i>	<i>на селі</i>				
1.01.1941 р.	575	1009	99094	27899	11497	6072	105	6440
1.01.1944 р.	51	179	9024	1330	958	—	22	1991
1.08.1944 р.	224	494	34035	11263	2500	1005	51	2864

Складено за: ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 21.

Додаток 19

Дані про медичну допомогу породіллям

**Чисельний та віковий склад дітей-сиріт,
облікованих по Дніпропетровській області (січень 1944 р.)**

<i>Рік народження</i>	<i>Кількість дітей-сиріт</i>	<i>% від загальної кількості</i>
1942	7	0,3
1941	25	1,1
1940	65	2,7
1939	153	6,5
1938	225	9,5
1937	213	9,1
1936	175	7,4
1935	150	6,3
1934	156	6,6
1933	293	12,5
1932	180	7,6
1931	205	8,7
1930	255	10,8
1929	138	5,8
1928	69	2,8
1927	54	2,3
Всього:	2353	100

Складено за: ДАДО, ф. П-19, оп. 4, спр. 79, арк. 90.

Дод.19

**Зведений облік дітей і підлітків, що підлягали навчанню
у загальноосвітніх школах по Київській області у 1945 р. (без м. Києва)**

Місцевість	Вікові категорії дітей	Всього дітей даного віку	З них навча-лися на 1945 р.	Ніколи не навча-лися	Вибули з 1-4 кл.	Вибули з 5-7 кл.
Міська	8 р.	9501	969	909	60	—
	9-11 р.	11864	1002	415	578	—
	12-15 р.	25063	2672	87	1732	264
	Разом	46428	4643	1411	2370	264
Сільська	8 р.	66121	7263	7251	12	—
	9-11 р.	94600	6001	2492	2818	—
	12-15 р.	175538	22196	963	7623	6001
	Разом	336259	35460	10706	10453	6001
Всього по місту і селу:		382687	40103	12117	12823	6265

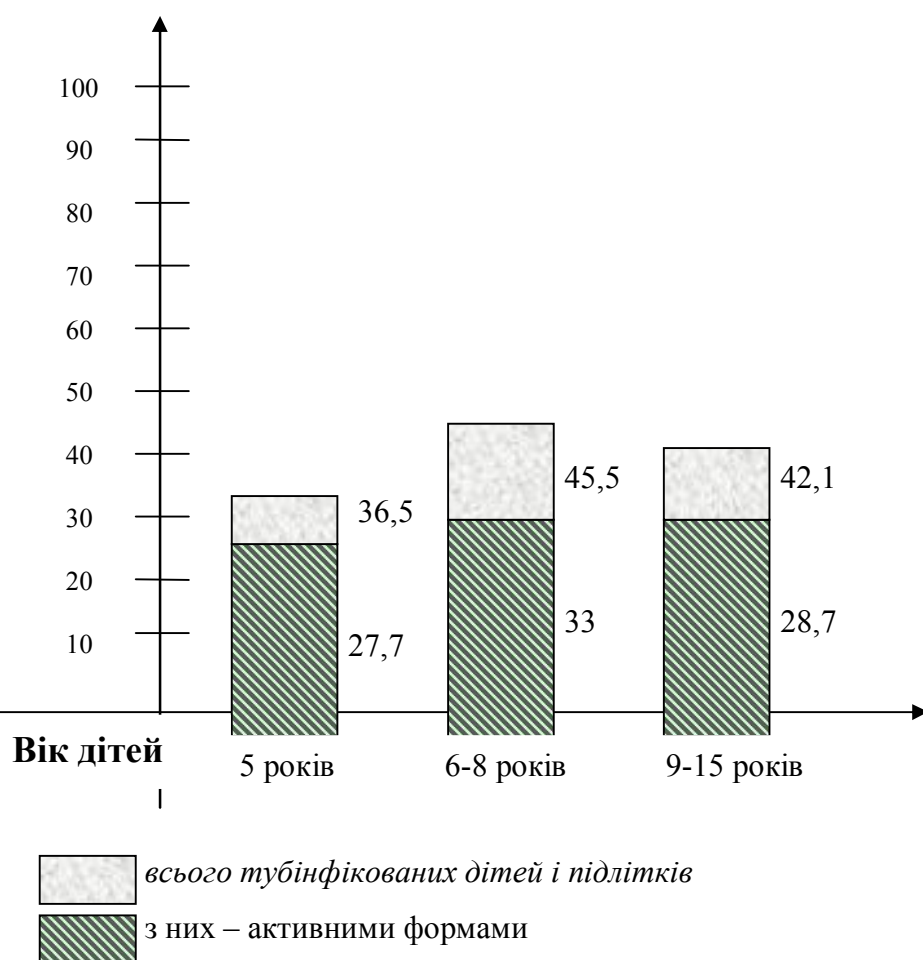
Складено за: ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 10, спр. 57, арк. 15.

**Відомості про гострі інфекційні захворювання
серед дітей по м. Києву і УРСР з 1.01. по 1.08.1944 р.***

<i>Назва хвороби</i>	<i>М і с я ц і</i>						
<i>м. Київ - УРСР</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
<u>Дифтерія</u> м. Київ УРСР	42 1405	44 1175	58 1207	65 1216	56 1720	71 2167	105 2213
<u>Коклюш</u> м. Київ УРСР	— 1654	— 799	19 1409	— —	3 4472	9 —	46 24561
<u>Дизентерія</u> м. Київ УРСР	— 2	— 5	1 2	— 2	1 9	2 83	14 250
<u>Кір</u> м. Київ УРСР	— 579	6 1559	19 3149	256 2441	641 2278	1860 42000	1959 41969
<u>Скарлатина</u> м. Київ УРСР	14 188	7 235	15 256	17 250	22 442	41 836	76 933
<u>Токсична диспепсія</u> м. Київ УРСР	— —	— —	— —	— —	64 —	301 —	34 1331

Складено за: ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 18-19.

**Тубінфікованість серед дітей і підлітків
по м. Києву станом на осінь 1943 р.
(у відсотках)**

Складено за: ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 7.

**Дані про мережу дитячих будинків для інвалідів
по областях Наддніпрянської і Східної України (1945 р.)**

<i>Області</i>	<i>Адреса</i>	<i>Кількість ліжкомісць</i>		<i>Кількість дітей на 1.01.1945 р.</i>
		<i>план</i>	<i>факт</i>	
м. Київ	в. Мельника	85	70	69
Київська	м. Черкаси	50	50	—
Чернігівська	с. Гнідинці	75	34	35
Полтавська	с. Ковалівка	68	58	47
Харківська	с. Померки	50	10	—
Сталінська	с. Скучій	50	46	23
Ворошиловградська	ст. Попасна	50	34	20
Запорізька	м. Преславль	50	25	12
Разом:		327	347	206

Складено за: ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 83, арк. 16.

Уривки з дитячих творів про війну

Людмила Манжак, Харківський дитбудинок № 2:

„Мені 10 років. Три роки тому всі називали мене маленькою, але я добре пам’ятаю той час: у мене тоді була мама і вона мене любила... Почалась жахлива війна... Наступив страшний час.

Один раз мама пішла до тьоті і не повернулась... Мама не прийшла, німці застрелили її. Вранці я побачила її мертвою...

Дорогі бійці!... Знищайте фашистів, щоб ми більше ніколи не плакали, ніколи не знали горя”.

Юрій Іванов, Київський дитприймальник:

„Люди тікали... Раптом пролунали постріли.

– Німці стріляють! – закричала тьотя Маша і впала. Поруч лежала її маленька шестимісячна донька. Вони обидві були мертві. І ось упала мама...

Я залишився зовсім один у зайнятому німцями Києві... Хотілось їсти... Так надокучило ковтати слину, що я виплюнув її далеко на мостову. „А, плюватись, свиня! ” – закричав рудий німець і боляче вдарив мене ногою в живіт. Я відскочив і кинувся тікати. З тих пір рудий німець не виходить в мене з голови...”

Подано за: Юный ленинец. – 1944. – 28 октября. – № 42.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абраменко Л. 241
Авдеев О. 241
Авраменко Л. 148
Акіємон В. 108
Акіємон Д. 107
Акіємон М. 108
Акіємон П. 107, 108
Алексєєв В. 146
Алексєєв П. 199
Альп Ж. 68
Альп Л. 68
Андрущенко Т. 162
Аникєєв А. 241
Аникєєв В. 241
Антоненко М. 241
Архаров В. 89

Б

Бабак Ю. 20
Бабенко С. 153
Бабишкін О. 139
Бабов 152
Бажан М. 180
Баклажова К. 142
Балковий П. 17, 19
Балох Г. 134
Баранникова П. 262
Бегма В. 138, 247
Безименський О. 68
Беккенгоф Ф. 87
Беневельський І. 263
Бережний П. 263
Бєднов Г. 132
Биков М. 130
Бишовець В. 263
Білан О. 253
Білий 152
Білик П. 67
Білоус Г. 147
Бісмарк 116
Бовкун І. 138
Бойко І. 64, 263
Бойко О. 141
Бойко П. 152, 253
Бомбандьорова О. 26
Бондаренко Ю. 131
Бондаренко Н. 249
Бондур В. 263
Борженко Б. 134
Борзенко М. 59
Боровик В. 136
Боровинська Л. 263

Бороченко М. 134
Борушенко М. 248
Борц В. 140
Борщ Ю. 21
Босенко Г. 135
Босенко І. 135, 248
Бохан М. 130
Бочарников Г. 241
Боярська М. 68
Бровченко Г. 150
Бродченко І. 252
Бубенцов М. 241
Булгаков В. 57
Бутенко І. 85
Бутенко М. 85
Бутенко М. 85
Бутенко Т. 85
Бухало С. 169
Буценко А. 149
Буценко В. 145
Буцько М. 19
Буцько О. 12
Бучацький В. 253
В
Валлізер О. 84
Ванукевич А. 263
Васильок 57
Васильченко В. 142
Ващенко В. 241, 263
Вейнгольд К. 133
Вершигора П. 38, 130
Ветцель Е. 91
Ветров І. 25
Вілявина Е. 241
Вільчур Я. 105
Власенко Ю. 131
Вовк 64
Войке К. 86
Войтенко М. 141
Волкова Ф. 263
Волощук О. 141
Волощук Г. 141
Ворона А. 84
Ворона М. 84
Ворона О. 84
Ворона С. 84
Ворона Ф. 250
Вронська Т. 12, 20, 23, 24
Гаврилов Ю. 135
Гаєвський В. 241
Гайдай Б. 149
Гайдар А. 67, 68
Гальц В. 241
Гальчак С. 26

Гапоненко К. 146, 252
Гарбарьов К. 263
Гарущенко Н. 68
Герасименко В. 252
Гемер М. 263
Гімmlер Г. 85, 108, 113, 117
Гітлер А. 75, 93, 101, 102, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 151
Глазок М. 136
Глухий О. 16
Голуб В. 248
Голубничий Л. 241
Гомон В. 132, 248
Гоненко В. 134, 248
Гонтаренко М. 248
Гончар Г. 38
Гончаренко М. 248
Гончаренко П. 61
Гончарова І. 85
Гончарова Л. 85
Горб П. 132
Горбачова Н. 79, 80
Гордієнко В. 68
Гордієнко Н. 143
Горєлова В. 141
Горний М. 55
Грабчак А. 138
Грачатчиков П. 141
Гриб К. 145
Григорович Г. 135
Гриненко Н. 162
Гриценко М. 21
Гриценко Т. 21
Гриценко В. 163
Гулєлах Є. 201
Гулий П. 163
Гуля М. 152, 253
Гупаленко П. 248
Гуров К. 16
Гусак І. 149
Гусаковський Ф. 248
Д
Давиденко 57
Данилко Г. 136
Даценко Г. 162
Даценко І. 149, 253
Дем'яненко В. 21
Демидюк В. 146, 252
Демченко М. 241
Дерев'янка Л. 68
Дехтярьов О. 168
Джужа О. 149
Дибенко Г. 65, 68
Діброва І. 138, 139
Діденко О. 248

Дмитров Б. 167
Добрінов С. 59
Дорошенко П. 152, 253
Дорошенко Ю. 241
Доценко Г. 148
Драган М. 248
Дубина К. 16
Дубова Д. 141
Дубовий П. 84, 133, 149
Дубченко В. 241
Дударенко Г. 134, 248
Дуденко П. 136
Дудка В. 150
Дудкін О. 130
Дудник О. 248
Дундук В. 150
Дурнев Е. 241

Е

Епштейн К. 263

Є

Єршова В. 241
Єфимов В. 147, 263
Єфимова Т. 147, 263
Єфимович Є. 130
Єчканов С. 162

Ж

Жованник Г. 123
Жоржик О. 264
Жуковська Л. 264

З

Забіла Н. 164
Заболотній Ф. 147
Заболотня В. 147
Заболотня Р. 147
Заболотська С. 241
Забродченко М. 168
Заглинський О. 134, 248
Загоруй А. 144, 252
Загуба Г. 133
Закревський П. 252
Замлинська О. 26
Замола Г. 68
Заукель Ф. 101, 102
Зборовська Ф. 18
Земцов М. 46
Зінич М. 25
Зінкевич В. 134, 248
Зорич В. 241
Зубрійчук С. 57
Зубченко В. 134, 248

І

Іваненко І. 136
Іванов 132
Іванова 166

Іванов С. 167
Іванов Ю. 274
Іванченко В. 134, 248
Іванченко О. 134, 248
Івченко І. 152, 253
Ігнатенко Н. 86
Іогшот Е. 84
Істоміна В. 241
Іщенко Р. 142
Іщук В. 149, 253
К
Каган О. 65
Каган С. 18
Кагановський Я. 65
Казначесв В. 136
Кайзер 81
Калашников В. 132
Калінін В. 140, 250
Канищева З. 242
Капніна К. 242
Катаєв М. 188
Кейтель В. 82, 137
Кива О. 68
Кизя Л. 138
Кикоть Я. 148, 254
Кир'єнко М. 134
Кириченко А. 242
Киричок Р. 22
Кирієнко М. 248
Кирпонос М. 59
Кислов А. 163
Клоков В. 23
Книга П. 147
Кобець О. 136
Кобецький Г. 153
Кобзарьова Д. 86
Кобзенко О. 136
Коваленко А. 248
Коваленко В. 67, 188
Коваль М. 19, 20, 23, 24, 138, 178
Ковальова В. 143
Ковеза М. 136
Ковеза С. 136
Ковпак С. 130, 131, 138, 139, 247
Козак О. 144, 254
Козакова Г. 242
Козир В. 135
Козлова Н. 142
Козуб Д. 81
Коломієць Ф. 162
Комаров 148
Комишна З. 83
Комишна П. 83
Кондратенко Л. 23

Кондратюк 247
Кондуфор Ю. 23
Коновальчук В. 134
Кононенко В. 248
Корнієнко Є. 174
Корнієнко І. 264
Корнієць Л. 47, 169, 195
Коробко В. 136
Коробко Н. 146, 250
Коротич М. 264
Косик В. 38
Костенко П. 134
Котько Г. 85
Котько Ю. 85
Кох Е. 75, 100, 110, 114, 118
Кохан Г. 57
Кохно М. 168
Коцюбинський М. 117
Кочаровська О. 242
Кравченко В. 162
Кравченко М. 199
Кравчук К. 150, 254
Кривенко В. 248
Кривоножей Б. 150
Криворучко С. 147
Критіна Г. 148
Кришба М. 242
Крищенко 144
Кропивницька К. 122
Кудряшенко Л. 251
Кузьменко П. 248
Куликов В. 140
Кулявдев В. 242
Кульпинський В. 22
Кундик Д. 134, 248
Кур'ята Ц. 132
Кускова М. 242
Кутовий А. 242
Куц А. 150
Кучер В.І. 20, 22
Л
Лавринович М. 19
Лавушкіна В. 248
Лагер В. 143, 144
Лазаренко І. 133
Лазеба В. 107
Лаухіна Т. 59
Лебедєва В. 242
Легкодух К. 134
Ленін В. 116
Ленська В. 22
Леонов В. 149
Лисенко В. 242
Лисенко О. 12, 24

Лисенко Т. 68
Лисенко Ф. 17
Лисов 152
Лисогор В. 162
Литвиненко Л. 134, 248
Литвинов В. 25
Лиштована Н. 242
Лиштований Л. 242
Лук'янченко В. 140
Любовська Л. 242
Ляхов Б. 152
Ляшенко Н. 61
М
Макєєв Ю. 251
Мала М. 141
Малаков Д. 38
Малявецька Г. 242
Манжак Л. 273
Манжог А. 149, 254
Манкевич С. 242
Манько С. 57
Маращак Ф. 140, 251
Мадейчев В. 251
Мароко В. 132
Марченко А. 248
Марченко Б. 248
Марченко В. 254
Марченко М. 100
Маслієва О. 62
Мастепака І. 151
Мастепака М. 151
Матвієнко Г. 152
Матвієнко Я. 135
Матешко Б. 140, 251
Матиціна С. 202
Матросов О. 264
Матущенкова Л. 242
Матюшенко Т. 242
Мачульський С. 134, 248
Мащенко А. 141
Медведовський Е. 18
Медведєв Д. 144
Медвідь В. 131
Мелешко 148
Мельник П. 19, 164
Мельник Я. 138, 247
Мельниченко М. 264
Мельничук А. 23
Мигунов В. 242
Микогонович В. 130
Мись М. 251
Миртвяченко А. 43
Митюк 85
Мишуренко І. 242

Мішлєєва С. 152
Міщенко В. 25
Мониченко М. 55
Мордвин Ю. 132
Морозов А. 12
Морозок В. 134, 248
Моруженко В. 143, 144
Москаленко В. 148
Мочалов М. 151
Мюллер 95

Н

Навальний В. 131
Назаренко І. 134
Наконечна Г. 140, 251
Натха О. 163
Наумов М. 138, 247
Негода Г. 167
Негода М. 134
Недоступ С. 242
Нем'ятий В. 20
Немировська Е. 68
Немировський Ю. 242
Нерубайська Н. 67
Никифоренко М. 85
Нікітін П. 146, 251
Нікуліна О. 143
Ніцак М. 242
Новиченко Л. 16
Новіков М. 264
Носаков В. 143, 144

О

Овчаренко Л. 150
Овчаренко С. 150
Овчинніков В. 151
Оглоблін О. 32
Одуха А. 138, 139, 247
Омельченко Б. 242
Опухтін І. 242
Осипов М. 169
Осипова В. 242
Остаф'єва С. 241
Оструб А. 149, 254

П

П'яторкін В. 152
Павліченко С. 144
Паєвський С. 153
Пальоха С. 145
Панасенко І. 152, 254
Панченко Т. 167
Пацук А. 83
Пацук В. 83
Пацук О. 83
Первєєв А. 264
Перев'язко Є. 140, 252

Перевертун П. 135
Перепічко О. 68
Перехрест О. 12, 20
Перковський А. 25
Перун О. 264
Першина Т. 12, 19
Петренко М. 264
Петрова Л. 146
Печененко М. 133
Печугін Г. 142
Пилипенко Л. 22
Пилипець В. 137
Пирожков С. 25
Писаренко Б. 265
Пігідо-Правобережний Ф. 38, 83, 89
Піддубний П. 153
Пілюгін П. 265
Пілюгін М. 265
Піскова Н. 108
Піскова О. 108
Пісковий А. 108
Піскунова Т. 242
Піхур М. 150
Побоченко В. 152, 255
Погребняк А. 143, 144
Погребняк Н. 143
Половинкина Г. 265
Поломченко 64
Пономарьов В. 255
Попіл В. 134, 249
Попудренко М. 247
Пороховська О. 145
Пороховський В. 145
Пороховський М. 145, 252
Потильчак О. 26
Походенко Г. 150
Приймаченко В. 134, 249
Приліпко І. 152, 255
Прокопенко А. 265
Прохоренко А. 265
Прохоренко Ю. 166
Проценко В. 83, 252
Проценко М. 145
Прюцман 108
Пряхін В. 242
Пряхіна Г. 242
Пустовійт М. 249
П'яťоркін В. 152
Р
Равлюк Л. 265
Радченко О. 132
Райков В. 242
Рак І. 163
Ракитов П. 168

Рева А. 38
Резниченко В. 134
Рейхенау 86
Резанов В. 18
Рибак І. 24
Рибалко М. 62
Рибальченко А. 141
Рисак І. 84
Рисак С. 84
Рікман О. 18
Роговський О. 133
Рогулін О. 142
Розенберг А. 93, 110, 114
Романенко М. 152, 255
Руда Н. 140, 252
Руднєв Р. 130
С
Сабуров О. 138, 247
Сагайдак Н. 146
Сальников А. 243
Саморуха В. 144
Самсика А. 141
Самсика М. 141
Самчишин М. 141
Самчишин С. 141
Санько І. 62
Сахно М. 162
Сацький І. 149
Святковий Г. 55
Севєров Л. 61
Седнєв Г. 132
Седнівець М. 148
Семенистий М. 130
Семеніхін 85
Семенов А. 242
Семенов В. 265
Семиноженко А. 84
Сенько І. 162
Сербін 85
Сергієнко В. 20
Середа В. 150
Середа М. 150
Сєдін С. 162
Сидоренко А. 82
Сидоренко Л. 82
Симонова 79
Синицький А. 135
Синіцин О. 21
Скорий А. 265
Славінська Н. 265
Смирнов А. 140
Смурова 79
Сокол Г. 162
Соляр К. 265

Сорокопуд О. 266
Соя А. 266
Спичак І. 64
Сталін Й. 53, 116, 167
Стальвачук 57
Станкевич Л. 243
Старостін Ю. 142
Старостіна М. 142
Стецкевич В. 18
Стопхай В. 146, 252
Стратієвський Л. 145
Стрілецький Є. 141
Стріха Д. 201
Сусаніна К. 243
Сучков Ф. 85
Сушко О. 21
Сущинська Т. 61

Т

Тараненко П. 153, 255
Таранущенко М. 247
Теліченко П. 146
Теплякова В. 266
Терещенко Г. 266
Тимохін О. 266
Тимошенко С. 56
Тимошенко В. 134, 249
Титов М. 141
Тичина П. 134
Тищенко В. 145, 255
Ткаченко І. 199
Ткаченко М. 152
Ткачук Л. 132
Ткачук М. 133
Товба Б. 152
Товстенко М. 134
Товстенко П. 249
Топчій В. 249
Торжкін З. 133
Трелевський Г. 266
Третьак В. 134, 249
Тритеніченко Г. 140, 252
Тронько П. 20
Трохименко 122
Трубачов Л. 131
Трущенко М. 20
Турков М. 130
Тюричева Т. 266
Тягловський 149

У

Українка Л. 117
Ундасинов Н. 47
Ус Б. 243
Усачов 152
Усик Л. 132

Усов Г. 137
Ушаков В. 139

Ф

Фандиков М. 132
Федоренко Н. 243
Федоров О. 136, 139, 247
Ферапонт А. 82
Фідлер 118
Фляк Ю. 243
Форостовський 98, 101
Форостяний Б. 141
Франко І. 117
Фрединський Ю. 135
Фрідріх Великий 116
Фрол М. 151

Х

Хавдей М. 136
Халепо Т. 17
Харламов І. 121
Харченко В. 153
Хейніш 98, 99
Хільченко В. 133, 149, 255
Хлистунов А. 135
Хорунжий О. 218
Хроль Б. 243
Хрущов М. 196

Ц

Циганенко А. 143, 144
Циганова О. 143

Ч

Чавдаров С. 17
Чайковський А. 138, 139
Черевик О. 150
Черевична Н. 141
Черепнін В. 266
Черес Г. 123
Черкас Н. 162
Черкашин М. 168
Чернега П. 22
Черняков І. 131
Чех О. 266
Чечоткін Л. 130
Чиркова Г. 177
Чуприна О. 62, 249

Ш

Шади́ря М. 135, 249
Шади́ряк М. 153, 255
Шакало Г. 150, 255
Шапошников Г. 266
Шварц 123
Шевченко В. 243
Шевченко І. 150
Шевченко О. 266
Шевченко П. 131

Шевченко Т. 113, 117
Шелудько Л. 266
Шепель Ф. 135
Шереметьєва Г. 150, 151
Шишкін І. 252
Шиян П. 266
Шкляр Б. 18
Шубін М. 131
Шулежко О. 123

Щ

Щедров В. 134
Щедров С. 249
Щербина М. 152, 255
Щукін П. 267

Ю

Юдкевич В. 141
Юркін Р. 140
Юхимович Ж. 132
Ющенко В. 146
Ющенко П. 151

Я

Яковенко А. 21
Яковлєв В. 61
Яковчук 118
Якубова М. 243
Якушов О. 243
Яланська Г. 162
Ямненко К. 266
Янчевський П. 146, 252
Яремчук Я. 134, 249
Ярмоленко Г. 136
Ярмоленко М. 136, 137
Ярова В. 68
Ярушина Л. 23
Ясинська Д. 266
Яценко В. 20
Яшина В. 151

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

м. Аахен 265
м. Августвальде 264
Амвросіївський р-н 164
Антрацитівський р-н 58, 103
м. Артемівка 84
Артемівський р-н. 142

Б

с. Бабай 145
ур. Бабин Яр 79, 80
с. Байдівка 163
с. Балабине 141
с. Баранівка 151
Барвінківський р-н 62, 67
м. Бахмач 123
Березянський р-н 80
м. Берлін 113, 264, 265
м. Біла Церква 110, 112
м. Білефельде 265
с. Білозір'я 153
Білопільський р-н 150
с. Близнюки 142
Близнюківський р-н 131, 142
Бобровицький р-н 151
с. Бобровиця 83
с. Бороба 145
м. Бородянка 84
Бородянський р-н 87, 112
с. Боярка 86
м. Бранденбург 266
х. Буда 83
м. Будьоннівськ 152
Будьоннівський р-н 58
м. Бузендорф 263
с. Бузуків 134
Букський р-н 96, 118
м. Бур-Рудолецьк 266
с. Буча 250, 251

В

м. Валки 122
м. Васильків 160
Васильківський р-н 90
х. Вдовин 84
с. Ведильці 151
с. Велика Обухівка 82
с. Велика Тарасівка 59
с. Велика Березівка 76
с. Великі Липняги 85
Велико-Бурлуцький р-н 69
с. Верхняки 253
м. Відень 266
ст. Відрадна 149

м. Вісбаден 265
м. Віцбург 263
Вовчанський р-н 62, 66, 84
с. Вороньки 83
м. Ворошиловград 44, 61, 66, 68, 69, 158, 159
Вчорайшенський р-н 170

Г

Гайворонський р-н 76
м. Гамбург 264
м. Ганновер 264
м. Гашвіц 263
с. Гельмязів 164
Гельмязівський р-н 253
с. Глобино 76
м. Глухів 83
с. Гніденці 273
м. Голованівськ 80
Голованівський р-н 141
м. Горлівка 158
м. Гребінка 196
Гребінківський р-н 163
с. Гречівка 133
с. Гусакове 146
х. Гута 84

Д

м. Даненберг 264
с. Дар'ївка 85
м. Дахау 263, 265, 266
Дергачівський р-н 32, 102
м. Дніпродзержинськ 122, 199, 264, 266
м. Дніпропетровськ 87, 91, 94, 111, 121, 159, 189, 195, 266
х. Домниця 80
с. Домонтів 123
м. Дортмунд 266
Дубов'язівський р-н 57, 141
м. Дюссельдорф 266
х. Дяки 84

Е

м. Ерфурт 265
м. Еш 264

Є

с. Єлине 83, 137
м. Єльськ 148

Ж

Жашківський р-н 96, 118
с. Жовтневе 141
с. Жуляни 43

З

с. Загребельна Слобода 83
м. Заксенхаузен 147, 264
м. Запоріжжя 60, 87, 147, 170, 263, 266
м. Зіген 264
Зіньківський р-н 163, 167

Златопільський р-н 178
м. Знам'янка 159, 173
Знам'янський р-н 163
Золотоніський р-н 123
м. Золотоноша 75, 80, 107, 148

І

с. Іванівка 145
с. Івота 84
Ірбітський р-н 63

К

м. Кадіївка 69
Кам'янсько-Дніпровський р-н 141
Канівський р-н 148, 149, 150, 151, 253, 254, 255
м. Кельн 263, 264
м. Кенігсберг 263
м. Київ 16, 32, 38, 43, 54, 56, 59, 64, 65, 66, 68, 79, 87, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 111, 112, 122, 140, 145, 146, 159, 160, 167, 172, 174, 176, 177, 181, 182, 187, 188, 192, 197, 198, 244, 245, 250, 251, 252, 255, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274
Києво-Святошинський р-н 140, 250, 252
Київський р-н 134
м. Кіровоград 79, 80
Климівський р-н 69, 160, 161
с. Клубівка 83
м. Кобеляки 81
с. Ковалівка 273
с. Козарі 83
Конотопський р-н 178
с. Коритня 144
Корсунь-Шевченківський р-н 146, 252, 253, 254
м. Корюківка 82
с. Костянтинівка 145
м. Костянтинове-Тухінген 263, 265
м. Краматорськ 158
м. Краків 266
с. Красний Оскол 86
м. Красноводськ 46
с. Красногірка 141
м. Красноград 103
м. Краснодон 140
Краснолиманський р-н 69, 79, 137
Краснопільський р-н 64
м. Кременчук 79, 102, 109, 196, 263
м. Кривий Ріг 33, 79, 106, 107
Криворізький р-н 33
с. Криві Луки 79
х. Крипаки 87
Кролевецький р-н 162
м. Крюків 86
с. Кувечичі 83
с. Кумейки 152
Куп'янський р-н 162
с. Куцо-Ганебне 148

Л

с. Лабунівка 64

м. Лебедин 141
Лебединський р-н 90
с. Ленінське 162
х. Ленінський 84
с. Лиса Гора 145
м. Лисичанськ 68, 69
Лисичанський р-н 66
Лисянський р-н 134
х. Лиховидівка 86
м. Лінце 263
м. Лізіно 243
м. Ліхтінфельде 267
с. Ліщинівка 250, 251
м. Лозова 59, 149
с. Лопатин 83
м. Лохвиця 111, 244
Лохвицький р-н 33, 163, 166
м. Лубни 59, 79, 80, 86, 112, 147, 196

М

м. Магдебург 266
м. Макіївка 82, 103, 158
с. Малий Самбур 131
Маловисківський р-н 178
Мартинівський р-н 166
с. Мартове 150, 153
с. Масляківка 137
м. Маутхаузен 263, 266
с. Межиріч 150
м. Мелітополь 80, 153, 167, 267
м. Миргород 196
Миргородський р-н 162
с. Михайлівка 81
р. Молочна 99
Монастирищенський р-н 76, 144
с. Мочалище 83
м. Мюнхен 264

Н

м. Ніжин 166
с. Ніцаха 61
с. Нова Басань 83, 151
м. Новгород-Сіверський 81
м. Новий Донбас 94
м. Новомосковськ 80, 84
Новосанжарський р-н 61
Новосвітлівський р-н 161
с. Новоселиця 83
с. Ногайськ 81
м. Нойсгамм 265

О

м. Обендорф 266
м. Одеса 76
с. Олександрівка 149
Олександрійський р-н 63
с. Олексіївка 141

м. Осипенко 199
м. Освенцім 147, 188, 263, 265
м. Охтирка 44
Охтирський р-н 90

П

м. Павлограда 146, 148
Павлоградський р-н 150
Перещепинський р-н 187
с. Побійна 162
с. Покровське (Дніпропетровська обл.) 148
с. Покровське (Сталінська обл.) 142
Пологівський р-н 163
с. Полствин 151
м. Полтава 33, 87, 111, 115, 116, 121, 159, 165, 174, 196, 244, 263, 264
Полтавський р-н 85
с. Померки 273
ст. Помічна 135
м. Попасна 99, 273
м. Потульце 263
м. Преславль 273
Приазовський р-н 64
м. Прилуки 121, 191
Приморський р-н 81
с. Проруб 150
с. Прохорівка 149

Р

м. Равенсбрюк 266, 267
с. Раски 84
м. Ржищів 250
м. Ріттенгут 266
Ровеньківський р-н 65
с. Родинка 199
Рокитнянський р-н 253
Роменський р-н 90
м. Ромни 265
с. Росишки 132
р. Рось 152

С

м. Саарбрюкен 263, 264
Савинський р-н 161, 166
х. Саксаганівський 142
м. Самарканд 44
Сахновщанський р-н 65, 148
Сватівський р-н 170
м. Свердловськ 48, 71
с. Свидівок 147
м. Секетфехервар 144
Семенівський р-н 85, 151
Сергівський р-н 69
Синельниківський р-н 187
Синівський р-н 62, 68
р. Сіверський Дінець 150
м. Сідней 9
с. Скучій 273

Слов'яносербський р-н 87

м. Слов'янськ 266

Слов'янський р-н 63

м. Сміла 146, 251

Смілянський р-н 133, 255

Сніжнянський р-н 94

с. Соловинка 163

Сосницький р-н 76

Ставищанський р-н 96, 115, 118

с. Ставище 120

м. Сталіно 85, 148

с. Старий Биков 83

с. Стариця 84

с. Старі Санжари 61

м. Старобільськ 265

Старобільський р-н 63, 161, 163

с. Стеблів 146, 252

с. Степанці 150

м. Суми 68, 86, 87, 131

с. Сушки 148

Т

Таращанський р-н 96, 118

м. Тальне 252

Тальнівський р-н 252

с. Тальянки 252

Тетіївський р-н 96, 118

с. Тимоновичі 83

с. Тиниця 83

с. Толаліївка 83

Томаківський р-н 103

с. Тополівка 83

Тростянецький р-н 64

с. Тубільці 152

м. Тульчин 176

Тупичівський р-н 178

с. Тур'я 61

м. Тухінген 263, 265

У

Узинський р-н 94

м. Умань 39, 250

Уманський р-н 146

Ф

м. Фастів 119, 251

Фастівський р-н 250

м. Фонклінген 262

м. Франкфурт-на-Майні 264, 265, 267

Х

м. Харків 45, 68, 81, 87, 88, 89, 90, 98, 103, 131, 145, 150, 152, 157, 158, 162, 165, 167, 169, 174, 176, 197, 201, 244, 256

Харківський р-н 65

с. Хатинь 83

с. Хашувате 76

м. Хільден 266

с. Холми 83

ур. Холодний Яр 137
Хотенський р-н 88
Христинівський р-н 146, 250, 251, 252

Ц

ур. Цареве 151
с. Цибулів 76

Ч

с. Червона Поляна 58, 103
Червоний р-н 137
м. Червоноармійськ 56
м. Черкаси 34, 108, 122, 123, 146, 250, 273
Черкаський р-н 34, 134
м. Чернігів 111
Чернігівський р-н 151
Чигиринський р-н 34, 132
м. Чорнобиль 131
Чугуївський р-н 150

Ш

с. Шендерівка 152
м. Штутгарт 263

Щ

м. Щорс 146
Щорський р-н 137

Ю

с. Юр'єве 162

Я

с. Яблунівське 249
с. Ядлівка 83
ур. Ярки 80
с. Ярцеве 83

Аннотация

Голыш Г.М. В пучине войны. Положение несовершеннолетних граждан Украины в 1941 – 1945 гг. – Черкассы: Черкасский ЦНТЭИ, 2005.

Монография посвящена теме, слабо изученной в исторической науке, и раскрывает особенности положения несовершеннолетних граждан Украины в период германо-советской войны. На основании широкого круга источников, подавляющее большинство которых вводится в научный оборот впервые, проведён комплексный и всесторонний анализ условий жизнедеятельности детей и подростков военного времени.

Решая поставленные в исследовании задачи, автор переосмыслил традиционные подходы историографии относительно роли и места несовершеннолетних украинцев в событиях войны. В результате анализа привлеченного фактического материала реконструируется совокупность факторов (экономических, социальных, военно-политических, идеологических, духовных), которые определяли положение несовершеннолетнего населения в экстремальных условиях.

В работе сделана попытка определить основные параметры моделей поведения малолетних граждан в условиях войны. Всесторонне рассматриваются основные направления оккупационной политики нацистов относительно несовершеннолетних, раскрывается её антигуманная сущность и тяжёлые последствия.

Монография содержит анализ многогранной законотворческой, исполнительно-распорядительной и организаторской деятельности властных структур советского государства в сфере охраны детства за период 1941 – 1945 гг. Раскрываются также недостатки и просчёты работы в этом направлении центральных и местных органов власти.

Освещены разнообразные формы участия несовершеннолетних граждан Украины в антинацистском движении Сопротивления и в советских патриотических движениях, определены мотивы и факторы проявления их общественной активности, показан вклад юных украинцев в победу над врагом.

В работе обобщён материал о тяжёлых социально-демографических, медико-санитарных и психологических последствиях войны для несовершеннолетнего населения Украины. Собран и систематизирован большой статистический материал, который иллюстрирует главные теоретические положения работы.

В результате проведённого исследования автор пришел к ряду выводов и обобщений. Положение несовершеннолетних граждан в военные годы характеризуется противоречивостью и оценивается как крайне тяжёлое. Восприятие войны несовершеннолетними украинцами, модели их поведения претерпевали трансформации, которые определялись конкретными ситуациями и событиями экстремального времени.

На оккупированных территориях представители подрастающего поколения стали объектом этноцида, жестокой эксплуатации, тотальной деинтеллектуализации и невыносимого морально-психологического давления.

Мероприятия оккупационных властей были направлены прежде всего на подрыв украинского генофонда.

Участие несовершеннолетних в антинацистской борьбе сопровождалось тяжелыми испытаниями и значительными жертвами, а вместе с этим продемонстрировало их лучшие гражданские качества, способствовало общественному возмужанию. Стремление юных граждан стать социально полезными в период больших испытаний для Украины, а также мобилизационные мероприятия партийно-комсомольских структур определяли их довольно широкое участие в советских патриотических движениях и трудовой деятельности.

Отрицательные последствия войны были особенно ощутимы для детей и подростков, как наиболее уязвимой категории украинского социума. Катастрофически возросло количество безнадзорных и беспризорных детей, ухудшились условия обучения и быта несовершеннолетних, в их среде распространились опасные заболевания. Попытки государственных органов минимизировать эти явления в силу объективных обстоятельств военного времени были реализованы лишь частично. Тяжёлое наследие войны надолго определило менталитет юных представителей военного поколения, демографическую ситуацию в Украине.

Resume

Holysh G.M. In the Abyss of War. The State of Under-Age Citizens of Ukraine in 1941-1945. – Cherkassy, 2005.

The monograph is dedicated to the topic that is poorly studied in historical science and reveals the specific features of the under-age Ukrainian citizens' condition in the period of German-Soviet war. On the basis of a wide circle of sources, the overwhelming majority of which are put into the scientific circulation for the first time, the work provides a complex and comprehensive analysis of children's and teenagers' living conditions during the war-time. Solving the tasks posed by the research, the author re-interpreted the traditional historiographical approaches concerning the role and place of under-age Ukrainians in the war events. The analysis of the gathered factual material results in the reconstruction of the whole complex of factors (economical, social, military-political, ideological, spiritual), which predetermined the state of under-age population in the extreme conditions.

The research presents an attempt to define(find) the main parameters of the juvenile citizens' behaviour models in war conditions. It offers the all-round survey of the chief trends in the Nazi's occupation policy concerning the under-age, reveals its anti humanistic nature and grave consequences.

The monograph contains the analysis of the multifaceted law-making, executive-managerial and organizational activity of the Soviet power structures in the sphere of children protection in the period of 1941-1945 that also discloses the gaps and drawbacks in the work of the central and local power organs in this direction.

The work dwells on various forms of juvenile Ukrainian citizens' participation in anti Nazi movement of Resistance and in Soviet patriotic movements, elucidates the motives and factors of youngsters' social activity, and defines young Ukrainians' contribution in the victory over the enemy.

The book generalizes the material about grave socio-demographic, sanitary-medical and psychological war after-effects on under-age citizens of Ukraine, presents the collected and systematized statistic data illustrating the basic theoretical theses of the work.

The conducted research brought the author to a series of conclusions and generalizations. The state of under-age citizens during the war time is contradictory and can be described as extremely hard.

The apprehension of the war by young Ukrainians, their behaviour patterns have undergone transformations that were determined by definite situations and events of those times.

On the occupied territories the representatives of the young generation became the objects of ethnocide, cruel exploitation, total deintellectualization and unbearable moral and psychological pressure. The measures of the occupational authorities aimed at the undermining of the Ukrainian genetic fund.

Youngsters' participation in the anti Nazi struggle was characterized by ordeals and heavy sacrifices, and alongside with it, demonstrated their best civic qualities and fostered their social maturity. The young citizens' striving at becoming socially useful in the period of hard trials for Ukraine together with mobilizational arrangements of the party and komsomol structures predetermined their wide participation in the Soviet patriotic movements and labour activity.

The negative consequences of the war were especially tangible for children and teenagers as the most vulnerable category of the Ukrainian society. The number of homeless and neglected children rose catastrophically, the conditions of under-age citizens life and studies deteriorated, dangerous diseases spread in their environment. The government organs' attempts at minimizing the phenomena were realised only partly on account of hard circumstances of the war time. The grave heritage of the war has told on the mentality of the younger generation and the demographic situation for years ahead .

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	
ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	
ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1. Історіографічний огляд.....	
1.2. Джерельна база.....	
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ ЮНИХ ГРОМАДЯН У	
ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ.....	
2.1. Зміни умов життя дітей та підлітків.....	
2.2. Залучення юних українців до патріотичних акцій	
цивільного населення.....	
РОЗДІЛ 3. ТРАГЕДІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ	
НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ.....	
3.1. Малолітні жертви нацистського етноциду	
3.2. Підневільна праця неповнолітніх та їх примусове	
вивезення до Німеччини.....	
3.3. Освітньо-виховна політика окупантів.....	
РОЗДІЛ 4. НЕПОВНОЛІТНІ УКРАЇНЦІ В	
АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ.....	
4.1. Неповнолітні учасники партизанської боротьби.....	

4.2. Участь юних українців у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору.....

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ.....

5.1. Участь дітей та підлітків у відбудовних роботах та патріотичних рухах.....

5.2. Заходи радянської держави у сфері охорони дитинства

5.3. Наслідки війни для юних громадян.....

ВИСНОВКИ.....

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....

ДОДАТКИ.....

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....

ІЛЮСТРАЦІЇ.....